

प्रसिद्धनाम हरिप्रसाद भगीरथजी
 कालकादेवीरोड मुंबई.

॥ श्रीः ॥

अथ

॥ सटीका सारस्वतप्रक्रिया ॥

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ॥ सा-
रस्वतीमृजुं कुर्वे प्रक्रियां नातिविस्तराम् ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नम ॥ श्रीसरस्वत्यै नम ॥ नमस्कृत्य जगन्नाथ राम राजीव-
लोचनम् । ससीत लक्ष्मणोपेत मुरारिकुलभूषणम् ॥ १ ॥ सारस्वतप्रसादाख्या
बालानां बुद्धिदा मुदा । क्रियते वासुदेवेन सरस्वत्या प्रसादतः ॥ २ ॥ 'म-
गलादीनि मगलमध्यानि मगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथते' इति भाष्योक्ते
शिष्टाचाराच्च ग्रन्थसमाख्यपेक्षितपारीक्षितप्रत्यूहापोहादिप्रतिबन्धकशमा-
य श्रीमद्भगवत्स्तुतिरूप मगल ग्रन्थकृच्छिप्यशिक्षार्थं निबन्धाति ॥ प्रणम्ये-
त्यादिना ॥ सारस्वतीमिति टिड्ढाणञिति ङीप् । प्रक्रियते प्रवृत्तिप्रत्ययादिवि-
भागेनव्युत्पाद्यन्ते शब्दा यया सा प्रक्रिया । तस्याश्च सरस्वतीप्रोक्तत्वेन सि-
द्धत्वात्तामनृद्य ऋजुत्व विधीयते । तस्या एव च ऋजुत्वाभावान्मृद घट करो-
तीतिवत्कर्मत्वम् । अत एव सरस्वत्या प्रोक्तानि सूत्राणि सारस्वतानितत्स-
वधिनी सारस्वतीति व्याख्याने वृद्धाच्छ इति छ स्यात् । तस्य च वृद्धस-
ज्ञापूर्वकत्वेन सज्ञापूर्वको विविरानित्य इत्यनित्यत्वेन कथञ्चित्समाधा-
नेऽपिशैपिकादण शेषिकाणो निषेधः । सरस्वतीप्रोक्तप्रक्रियाकरणे च
पिष्टपेवादिदोषइत्यादि निरस्तम् । अभूततद्वावात्कृजो योगे च्चिप्राप्तावपि म-
हाविभापानुवृत्तेर्न । अत्र यद्यप्यस्य बालव्युत्पादकत्वात्परगामित्वात्क्रियाफ-
लस्य स्मरितत्रित कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति नियमादात्मनेपदमयुक्तत-
थाध्यस्य वेदातानुसारित्वेन तच्चत परगामित्वाभावात्तज्जन्यापूर्वस्यात्मगामि

त्वेन वाऽऽत्मनेपदम् । योर्विहस इति दीर्घविवेदीसज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वादी-
र्घविधेरल्पापेक्षत्वेनातर्गत्वात् असिद्ध बहिरगमन्तरंग इति वत्वस्यासिद्धत्वा-
द्वा कुर्वे इत्यत्र दीर्घभाव । आरम्भादासमासेर्वर्तमानत्वम् । वर्तमानसामोप्ये
वर्तमानवद्वेति वा सूत्रपाठादिक्रमातिक्रमेण च प्रयोगानुकूलसूत्रादिक्रमक-
रणादनुकरणम् । अतश्च स्वकपोलकल्पितत्वाद्यनवकाशात्साक्षात्सरस्वतीप्र-
णीतत्वेनान्यप्रक्रियोत्कर्षश्च । केचित्तु सरस्वतीसंज्ञकसंन्यासिद्धतत्वेन नगी-
नसूत्रवृत्त्यादिरुत्पत्तिशङ्काकरणप्रतिज्ञेति व्याख्यान् । तन्न । " सूत्रसप्तशत
यस्मै ददौ साक्षात्सरस्वती । " इत्यादिना सर्वदेशमसिद्धत्वं च विरुद्धम् ।
ननु ऋजुत्वमात्रवै विधीयते तदा या काचित्प्रक्रियामनूद्य ऋजुत्व विधीय-
तामित्यत आह । कींविशिष्टा प्रक्रिया । नातिविस्तरा न अतिविस्तर शब्द-
बाहुल्यं यस्या सा नया तां न अतिविस्तरा नातिविस्तरेति मयूरव्यमनादि-
त्यात्तत्पुत्पो वा । नैकधैत्यादिवाग्निपेधार्थं नकारेण समासात्सन्नुबधः ग्रहणेन
निरनुबधकस्येति अन्तरे इत्यनादेशो न । नेति पृथक्पद वा । अयं भावः ।
व्याकरणस्य तावदादिपरपराभाससाधुशासनत्वेन तेषां चानतत्वात्पाणि-
न्यादिभिरपि प्रयोगैकशरणी एषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यादिनाऽलाक्षणि
कानामेव साधुत्वाभिधानाद्बालव्यामोहकविस्तारमसहत्या परमरूपाकररूप-
पया श्रीसरस्वत्यापि च बापितु शब्दविपरीतविधानयोगाविभागतत्रधर्मादि-
भिः समस्तमाधुशब्दाननुशासन्त्या प्रक्रिया प्रकल्प्यानुभूतिस्वरूपाय स्वम-
क्तायानुमाविता । स च सर्वातिशया तामनूद्य ऋजुत्वनर्जयति । ननु " स
मस्करी शुभा चक्रं प्रक्रिया चतुरोचिताम् " इत्येतेऽभिधानादनुत्वमात्रवि-
धानमयुक्तमिति चेन्नैवम् । तत्रापि प्रक्रियामनूद्य शुभत्वविधानात् । तस्मा-
त् त्सुष्टकम् । ननु श्रेयासि बहुविद्यानिति श्रेय माधनभूते प्रक्रियाज्ज्वलक-
णे विद्येर्भविनव्यमन आह । किं कृत्वा । परमात्मानं प्रणम्येति । परा जग-
त्कारणनयोत्कृष्टा मा मा रा शक्तिर्यन्यस परम । यस्य मायाऽचित्यान-
तशक्तिरित्यर्थः । परैरुपनिषद्भिः सदनुमानैर्वा भीयते ज्ञायते इति वा पर-
म । अतति विश्व व्यामोति विपयानादते इति वा स आत्मा परमाश्रमा-
वात्मा चेति परमात्मा कार्यकारणविस्तृष्टो निन्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव त प-
रमात्मानमिति । पृथक्पदे एव वा । प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धानिशयेन नत्वा ।

प्रथम प्रकर्षवाचिप्रशब्दप्रयोगः । श्रीशब्दादिवत्स्वरूपतो मागलिकत्वादे-
तदध्येतृणा प्रज्ञाप्रकर्षध्वन्यर्थवाच्च । पूर्वकालार्थकवाक्यारमात्पूर्वमाचरणी-
यत्वं नत्यादेर्द्योत्यये । मनु “सिद्धार्यं ज्ञानसम्बध श्रोतु श्रोता प्रवर्तते । शास्त्रा-
दौ तेन वक्तव्यः सम्बधस्तत्प्रयोजनम् ॥ यावत्प्रयोजनं नोक्तं सम्बधो न निरू-
प्यते । सम्बधानभिधायित्वाद्गृह्यता भवति सगतिः ॥ ” इति प्रयोजनं वक्तव्याभि-
स्यत आह । किमर्थम् । बालधोवृद्धिसिद्धये इति । बले कामधेनुत्वादलति चल-
तिदुर्वोभार्यादिति बाला शब्दव्युत्पात्तिरहितास्तेषा धियो वृद्धिव्युत्पत्ति-
स्तस्या सिद्धिर्निष्पत्तिस्तस्यै । अयं भावः । ‘रक्षोहागमन्ध्रसदेहा प्रयोज-
नानि’ इत्यादिमहाभाष्योक्तव्याकरणप्रयोजनानां ‘रक्षाद्यपि यदत्रोक्तमन्वा-
ख्यानप्रयोजनम् । न तदप्यन्यत सिद्धेरल्पसिद्धेस्ततोऽपि वा’ इत्यादिना त-
त्रवार्तिककारैरध्ययनादिभिरेव वदपाठस्येव रक्षादेरपि तत एव समवाक्षाती-
व प्रयोजनत्वमुक्तमतः केवलसाधु वासात्पुत्रज्ञानमेव प्रयोजनत्वेन विज्ञाय-
ते । विचारविशेषश्च विस्तरमयान्नेहोक्तः । अत्र च प्रक्रियाज्जन्तो विषय-
बालव्युत्पत्तिः प्रयोजनं, जन्यजनकभावः सम्बधः, शब्दव्युत्पत्तिव्युत्पन्न-
श्चाधिकारी इत्यनुबधः चतुष्टयमपि तत्तत्पदैः समसूचिः ॥ १ ॥

इन्द्रादयोऽपि यस्यांतं न ययुः शब्दवारिधेः ॥ प्रक्रि-
यां तस्य कृत्स्नस्य क्षमो घक्तुं नरः कथम् ॥ २ ॥

नन्वपूर्वैव सर्वशब्दाद्युत्पत्त्यादिकापि प्रक्रिया क्रियतामित्यत आह । इ-
न्द्रादय इति । “इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ॥ पाणिन्यमरजै-
नेन्द्रा जयत्यष्टादिशाब्दिका ” इत्याद्युक्ता ऐन्द्राद्यादिव्याकृतिकर्तारं महें-
द्रादयो देवा वा यस्य शब्दवारिधेः शब्दसमुद्रस्य अतः परं पारमियत्तया प-
रिच्छेदं न ययुः न प्रापुः । तथा च श्रुतिः “दिव्यवर्षसहस्रं च किलेंद्राय बृह-
स्थातिः ॥ परायणं प्रीवाच नातं जगाम ॥ ” इति । तस्य कृत्स्नस्य समस्तस्य प्र-
क्रियावक्तुं नरो मादृह्मनुष्यः कथं क्षमः समर्थः । अपि वै मुक्तिव्यायससूच-
नार्थं व्यासबाल्मीक्याद्यनुक्तसमुच्चायार्थो वा । अयमभिसंधिः । यदा वा-
चस्पत्यादयो वक्तारः इन्द्रादयश्चाध्येतारः दिव्यवर्षमहस्त्रादिश्च समय-

स्तथापि प्रतिपदपाठेनापि पारगमन दुस्तरतर तद्व्युत्पादनं तदा मादृश-
मनुष्येण मदमतिना मदभागेनाल्पायुषाऽनतुविघ्नाभिभूतेन कथकारसर्वे
शब्दव्युत्पादक प्रक्रियातर कार्यमित्यतस्तस्या एवानुवादेन ऋजुत्वविधा-
नमुचितमिति ॥ २ ॥

तत्र तावत्संज्ञा सव्यवहाराय संगृह्यते ॥

सज्ञाविधानमन्तरेण सुखप्रतिपत्त्यसम्भवादभिवास्यामानसज्ञासग्रहं प्रति-
जानीते । तत्रेति । तस्मिन्प्रक्रियार्ज्जवे विधेहे तावत्प्रथमं सव्यवहाराय
सम्यक्शास्त्रप्रवृत्तये । सज्ञा अस्मात्पदादयमर्थो बोध्य इत्येव सकेतरूपा
सारस्वतीपूर्वाचार्यैश्च कृता । मया संगृह्यत इत्यर्थः ॥

**अइउऋलृसमानाः ॥ अनेन प्रत्याहारग्रह-
णाय वर्णाः परिगण्यन्ते तेषां समानसंज्ञा च
विधीयते । नैतेषु सूत्रेषु संधिरनुसंधेयोऽविव
क्षितत्वात् । विवक्षितस्तु सविर्भवतीति नियमा-
त् । लौकिकप्रयोगनिष्पत्तये समयमात्रत्वाच्च ॥**

तत्राकारादिक्रमेण वर्णमात्रकामप्युपदेष्टुमाद्यमूत्रमाह । अइउइति । पठ
पदभिदं सज्ञासूत्रम् । यद्यपि अकारादीनामर्थस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिक-
त्वामभवाद्धिमक्त्यसम्भवे पदवासभवस्तथापि वामुदेवादीनामर्थानां सत्त्वा-
च्चदविवक्षामात्रात्प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्सम्भवान्निपातस्य चानर्थक्येति वा
प्रातिपदिकत्वाद्धिमक्त्युत्पत्तेः पदत्वतस्याश्च छदोवत्सूत्राणि भवतीति छाद-
सत्त्वाश्रयणात्सुपा सुलुगिति लुक् । तयोक्तं “विभक्ते मायशो लोपो वर्णस्य
च पदस्य च ॥ सारस्वतीकृते सूक्ते ऋस्वोक्तौ दीर्घसग्रहः ” बहुवचनं च
प्रत्येकसंसिद्धयर्थम् । अन्यथा वृक्षा वनमिति वत्समुदायसंज्ञा स्यात् तच्च
संज्ञाभक्षिनोरभेदोपचारात् विसाधनिर्देशश्च विष्णुप्रभृत्यर्थांतरसंस्मरणेन म-
गलार्थं यन्तु सध्यकरणमसदेहार्थं मघौ । हि सति सकारादीनामापि समान-
संज्ञासदेहः स्यात् । तदयुक्तं । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सिद्धादलक्ष-
णमिति वचनाद्व्याख्यानेन तत्सदेहनिराससम्भवात् । अन्यस्त्वस्याद्यमूत्र-

त्वेन सधिसूत्राणामसिद्धत्वात्तदभाव इत्याह । तदप्यसत् । व्याकरणस्यानादि-
 त्वेनातोत्युरित्यादाविव सप्रिसमभाव । केचित्त्वेपा निपातोक्तपाठाज्ञिपात ए-
 काजनादिति प्रगृह्यत्वात्प्रुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावमाहु । अपरं तु पट्प-
 दत्वेन वाक्यत्वात् “सहितैकपदे नित्यं नित्या धातूपसर्गया । नित्या समा-
 से वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षे ॥ ” इति वचनाद्विवक्षाभावात्सध्यभाव इत्या-
 ह । एव चाग्रिमग्रथसगातिरपि । इतरे तु द्विपदमेव कुर्वते सध्यभावस्तु पूर्व-
 युक्त्यैवेत्याहुस्तेषामुत्तरग्रथविरोध । ननु समाना इति महासज्ञाविधानात्
 समान तुल्य मान परिमाणमित्यन्वर्थत्वाद्विज्ञस्वरूपाणामेषा कथं समानत्वं
 मिति चेत् । सत्य । =हस्तदीर्घमुनोदात्तानुदात्तसमाहारसानुनासिकानिर-
 नासिकसंज्ञाविज्ञादिभिरेतै समानमानत्वादान्वर्थ्य । ननु वर्णपरिगणनमन्-
 रेण सज्ञाविधानानुपपत्तेरर्थक्यादेक वाक्य साकाक्ष चेद्विभागे स्यादित्येवे-
 नानेन वाक्येन वाक्यभेदप्रसगादर्थद्वयमतिपादनमयुक्तमित्यत आह अने-
 ति । वर्णपरिगणनस्यानुपगिकत्वादर्थद्वयम् । विधानाभावान्न वाक्यभे-
 दपत्तिरिति भाव । प्रत्याह्रियते सकोच्यते वर्णा यै प्रतिकार्यमाह्रियते व
 प्रत्याह्रियते सकोच्यते इति वा प्रत्याहारा अनादिसज्ञास्तेषा ग्रहणायेत्यर्थ
 प्रत्याहाराणां सज्ञारूपत्वात्सज्ञासग्रहात् परिगणन नाकास्मिकम् । एतेषु स
 त्रैष्विति बहुवचन वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण जात्यभिप्रायेण जात्याख्याया
 मेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति वा अवयवावयविनोरभेदोपचारात्सूत्रा
 वयववर्णाभिप्रायेण वा । वक्तुमिष्टो विवक्षित न विवक्षितोऽविवक्षितः तस्य
 भावस्तत्त्वं तस्मात् । ततः किमत आह । विवक्षितास्ति । अत्र यद्या
 साधिर्विवक्षित एव भवति विवक्षित साधरेव भवतीत्युभयथापि, नियमासम
 एकपदादौ विवक्षाभावेऽपि सधेरावश्यकत्वात् । इह ईदृदेदताना द्विवचना
 तानामेकस्वराणां निपातानां च शतशो विवक्षायामपि सध्यसम्बाध् तया
 विशेषार्थास्तु शब्दाद्वाक्यविषयत्वं नियमस्यावगम्यते । विवक्षाभावे हेतुमा
 लौकिकेति । लोके मवा लौकिका बालास्तेषां प्रयोगज्ञानाय । अथवा लौ-
 किकमयोगा दृढज्ञानयेत्यादयोऽनादिवृद्धप्रयोगास्तात्सिद्धये । समयं सकेत
 स्तन्मात्रत्वादुपदेशोऽननुनासिक इत्यादौ कुत्वाभाव इवात्रापि सध्यभाव इति
 भावः । द्विपदत्वपक्षे वाय हेतु । चकारो निपातत्वादिह हेत्वतरसूचनार्थ

ऋस्वदीर्घश्रुतभेदाः सवर्णाः ॥ एतेषा ऋस्व-
दीर्घश्रुतभेदाः परस्परं सवर्णा भण्यन्ते लोका-
च्छेषस्य सिद्धिरिति वक्ष्यति । ततो लोकत
एव ऋस्वादिसज्ञा ज्ञातव्या । एकमात्रो ऋस्वः ।
द्विमात्रो दीर्घः । त्रिमात्रः श्रुतः । व्यजनं चार्ध-
मात्रकम् । एषामन्येऽप्युदात्तादिभेदाः संति ॥

ननु परिगणिताना पञ्चानामेव समानत्वे गगानामित्यादौ दीर्घवर्णादीनि
समानवाये न स्यादित्यत मूत्रातरमन्तरयति । ऋमेति । ऋस्वश्च दीर्घश्च
श्रुतश्च भेदश्च ते । भेदाश्चोदात्तादयः । एतेषामित्यनन्तरोक्तसमानानामित्यर्थः ।
एव च हरये इत्यादौ दीर्घत्वाप्रमगः । समाना वर्णाः सवर्णा इत्यन्वयतादि-
ज्ञानात्समानस्थानप्रयत्नानामेषा सावर्ण्यं परस्परमिति ऋस्वस्य ऋस्वदीर्घ-
श्रुतौ दीर्घस्य दीर्घश्रुतऋस्वौ श्रुतस्य श्रुतऋस्वदीर्घः सवर्णत्वततश्च वर्णग्रहणे
वर्णस्यापि ग्रहणमिति । ऋस्वमवर्णाना दीर्घादीनामपि समानत्वात्तत्कार्यं
भवत्येवेति भावः ॥ ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । तयोस्ताद-
शभेदाविबधनत्वात् ननु ऋस्वादिसंज्ञानिबानमन्तरेण तत्स्वरूपप्रत्ययात्तत्सा-
वर्ण्यासम्भवं इत्यत आह । लोकादिति । शेषस्यानुक्तस्य लोकतोऽनादिवृद्ध-
व्यवहारमसिद्धः । आदिनोदात्तादिसंज्ञामाह । मीयते इति मात्राऽतिमूक्ष-
समयावस्था एका मात्रा उच्चारणकालो यस्य स एकमात्रः । एवमपरत्रापि ।
तदुक्तम् । “ एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ त्रिमात्रं श्रुतं
क्षेपो व्यजनं चार्धमात्रकम् ॥ ” इति

उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः ॥ नीचैरनुदात्तः ॥

समवृत्त्या स्वरितः ॥

उच्चैरिति स्थानविशेषणं न वर्णानाम् । तथा च “ अष्टौ स्थानानि वर्णा-
नामुर वठ शिरस्ताया ॥ निष्ठामूलं च दत्ताश्च नासिरोष्ठी च तालु च ॥ ”

स्थानानि तेषु चोच्चनीचसमभेदात्रयोऽशास्तत्र नाभिदेशादूर्ध्वमाक्रमदुदा-
नवाय्वभिघाताद्वर्णभिव्यक्तिस्तत्रोच्चभागेऽभिव्यक्त उदात्त । नीचभागे
अनुदात्त । समभागे स्वरित इत्यर्थः ।

एऐओऔ संध्यक्षराणि ॥ ॥ एषां ऋस्वा न संति ।

एऐइति । पचपद द्विपद वा । पूर्ववत्सध्यभावादि च । संधेर्जातानीवाक्ष-
राणि सध्याक्षराणीति योगरूढ्या पकजादिवदवयवव्युत्पत्तिसङ्गावादन्वर्थ-
ता । अतो नाकारादिसकर । द्विमात्रत्वेन ऋस्वभेदामाव । ऋस्वा न स-
तीत्युक्त्या च दीर्घश्रुतोदात्तादयो भेदा सतीत्युक्त भवति । उभये वर्णा स्वर-
सज्ञका भवन्तीत्यर्थः । एष च अइउक्तवर्णानां ऋस्वोदान्सानुनासिकादिभे-
दैरष्टादशभेदभिन्नत्वम् । लृवर्णस्य च दीर्घप्रयोगाभावात् । लृवर्णसध्यक्ष-
राणां द्वादशद्वादशभेदवत्त्वमिति च स्वरप्रक्रियायामेवोपयुक्ता इति नात्रोक्ता ।

उभये स्वराः ॥ ॥ अकारादयः पंच चत्वार

एकारादये उभये स्वरा उच्यन्ते ।

उभये इति । समुदायद्वयपरामर्शकत्वादुभयशब्दप्रयुक्तिस्तस्य च द्वि-
वचनात्प्रयोगाभावाद्वर्णविवक्षया वा बहुवचनम् । समानसज्ञका सन्ध्यक्षर-
सज्ञकाश्चोभये वर्णा स्वरसज्ञका भवतीत्यर्थः ।

अवर्जा नामिनः ॥ ॥ अवर्णवर्जा स्वरा ना-

मिन उच्यन्ते । अनुक्रांतास्तावत्स्वराः । प्र-

त्याहारजिग्राहयिपया व्यंजनान्यनुक्रामति ॥

अवर्जा इति । अ अवर्णं विर्जयति त्यजतीत्यवर्जा अवर्णभिन्ना अवर्णस्वर-
हिता वेत्यर्थः । अत्र केचित्कालानुसारिणश्चतुर्दशस्वरा दश समाना द्वादश
नामिन इत्याहुस्तदयुक्तम् । उभयशब्दस्य सर्वनामत्वात्तेषां च बुद्धिस्थ-
प्रकारवाचित्वात् । पूर्वोक्तसमानसज्ञकरूपचवर्णसध्यक्षरसज्ञकचतुर्वर्णपरामर्श-

कत्वेन श्रुतिरद्वयानात्तदेवानामुपादानाद्यनुदंगत्वे द्वादशत्वेऽप्यभेद-
परित्यागे मानाभावात् । तस्मात्पञ्च समाना नव म्बराः अष्टौ नामिन तत्त-
द्भेदाश्च तत्तत्सङ्गता । उक्तानुवादपूर्वमुत्तमग्रथ सवभाति । अनुकृता
इत्यादि । आहोयिनुभिच्छा निम्राहयिषा प्रत्याहाराणा निम्राहयिषातया ।

हयवरल ॥ जणनडम ॥ झढययभ ॥ जड
दगव ॥ खफलठय ॥ चटतकप ॥ शपस ॥
आद्यताभ्याम् ॥ ॥ प्रत्याहारं जिघृक्षता आद्य-
ताभ्यामेते वर्णा ग्राह्याः । आदिवर्णोऽन्त्येन
सह गृह्यमाणस्तन्नामा प्रत्याहारः । तथाहि ।
अकारो वकारेण ॥ सह गृह्यमाणोऽवप्रत्या-
हारः । स च अइउऋलृएऐओऔहयवरलज
णनडमझढधयभजडदगव इत्येतावत्संख्याक-
सपद्यते । चटतकप इति घपप्रत्याहारः ॥ ज
डदगव इति जवप्रत्याहारः ॥ झढधयभ इति
झभप्रत्याहारः ॥ जणनडम इति जमप्रत्या-
हारः एवं यत्र यत्र येन येन प्रत्याहारेणरुतं स
तत्र तत्र ग्राह्य । संख्यानियमस्तु नास्ति ।

आद्यताभ्यामेति । प्रत्याहारा इति अधिरारसूत्र पूर्वतोऽनुवर्तते । तत्र श्रा-
द्यताभ्या वर्णाभ्या गृह्यमाणा प्रत्याहारसङ्गता भवन्ति मन्त्राविधानसामर्थ्या-
त्ते मध्यगणामाद्यतवर्णानां च ग्राहका भवतीत्यर्थः । तावाद्यतभागौ नना-
मा । वस्तुतस्तु आद्यतेति साङ्केतिकं धृक् । तत्र श्राभ्यामाद्यन्तवर्णाभ्यां
गृह्यमाणा आद्यन्तवर्णसङ्गता इत्यर्थः । आद्यतवर्णो नाम यस्य स तथा ।

स्यानियमस्त्विति । एतावत एवेति सख्याया नियमः । प्रतिकार्यभाहरणा-
कार्याणा चानतत्वान्नियमाभाव इत्यर्थः । केचित्तु यत्र यत्र येन येनेत्यु-
क्त्याऽनियमप्रसङ्गमाहुः । सख्येति । अनियम आनत्य नास्ति विंशति-
वेन नियमात् । तदुक्तम् । “भवतल एकैकस्माद्वाभ्यामः स्यात्पञ्चौ च-
तुर्भ्यस्तः ॥ स, पङ्म्य स्यादित्य प्रत्याहाराश्च विंशतिर्ज्ञेया ” इति । त-
स्मा हि । झस्, अच् छत्, इल्, यम्, जम्, झप्, चप्, खप्, यप्, अच्,
इच् झच्, जच्, झस्, हस्, वस्, रस्, खस्, शस्, । ननु भोस्प्रभृतिप्रत्या-
हाराणामनेकेषा कथयिष्यमाणत्वात्कथं विंशतित्वम् । न च वर्णसमाम्नाय-
सूत्रस्यवर्णोविंशतित्वमिति वाच्यम् । औ निपात इत्यादावेकस्वरत्वप्राप्त-
ये औ इत्यस्य वर्णसमाम्नायसूत्रस्यैव वर्णो प्रत्याहारस्य ग्रहिष्यमाण-
त्वादिति चेत्सत्यम् । वर्णसमाम्नायसूत्रस्यहसौविंशतित्वनियमात् । अन्य-
था रप्रत्याहाराधिक्ये एकचत्वारिंशन्नियमोऽपि न स्यात् ।

**हसा व्यञ्जनानि ॥ ॥ हकारादयः सकारान्ता
वर्णा हसा व्यञ्जनानि भवति । स्वरहीनं व्यं-
जनम् ॥ तेष्वकारः सुखमुखोच्चारणार्थत्वा-
दित्सङ्गको भवति ॥**

हसा इति । हसप्रत्याहारसज्ञान्वर्णाननूद्य व्यञ्जनसज्ञा विधीयते तदेव वि-
ष्टोति । हकारादय इति । हसप्रत्याहारद्वारेणैव व्यञ्जनव्यवहारे सिद्धे व्यञ्ज-
नसज्ञाभिधानं पूर्वप्रसिद्धसज्ञासमग्रार्थं विगतं अजन स्वररूपं यस्मात्तत् व्यञ्ज-
नं । तदेवाह । स्वरहीनमिति । स्वरेभ्यो हीनमन्यत् रहितमिति व्याख्याने तु
आत्माश्रयापत्त्या स्वरेषु स्वराभावात्तेषामपि व्यञ्जनत्वमापद्येत । भाव-
मयाननिर्देशात्स्वरत्वहीनमिति वार्थः । ननु हसा व्यञ्जनानीत्युक्तत्वाद्धसात
वर्तिनोऽप्यकारस्य व्यञ्जनत्व स्यादत आह । तेष्विति । अष्टिष्टोचारणस्य
कर्तुमशक्यत्वात्सरित्तरणार्थोपात्ततरेरिव तभिष्टौ पुनः स नोपादेय इत्यर्थः,
एति गच्छतीति इत् गत्वर इत्यर्थः ।

कार्यायेत् ॥ ॥ प्रत्ययाद्यतिरिक्तः कस्मैचि-
त्कार्यायोच्चार्यमाणोवर्ण इत्संज्ञको भवति ।
यस्येत्सज्ञा तस्य लोपः ॥

इत्सज्ञासूत्रमाह । कार्यायेति । तादर्थ्ये चतुर्थी । कार्याय च प्रत्यया
दिप्वेवेति प्रत्यया द्यतिरिक्त इत्युक्तम् । प्रत्यय आदिर्येषा ते प्रत्ययादम्
इति तद्गुणसंविज्ञानात् बहुव्रीहे प्रत्ययागमादेशधातुसूत्रगणोणादिवार्ति-
क लिङानुशासनादीनि गृह्यन्ते । एष्योऽतिरिक्तो भिन्नस्तत्र वर्तमानो
ऽप्यतत्कार्यकारी कार्यायेतरव्यावृत्तिस्थानानिपमनुमागमाद्यर्यादिरूपाये-
त्यर्थः । अथवा । प्रत्यय प्रतीतिः प्रयोज्यवृद्धमोक्षस्तस्यादि प्रयोनकवृ-
द्धप्रयोगस्तद्वदित व्यवहारावस्यायामवर्तमान इत्यर्थः । इत्संज्ञकस्य लोप
इत्येव वक्तव्ये यस्यतस्येति ग्रहण सर्वस्येत्सज्ञकस्य लोपार्थः अन्यथा भिदु-
हुमभृतीनामित्सज्ञकाना लोपलक्षण आदेशे क्रियमाणे पट्टीनिर्दिष्टस्यैत्यस्य
स्यैव स्यात् यस्यतस्येत्युक्तौ च शब्दाधिक्यादर्याधिक्यमिति न्यायाम्भवा-
देशसिद्धि नानार्थकेऽल्लोऽन्त्यविधिरित्यस्या परिभाषाया प्रयोजनाभावा-
द्भाष्येऽनुक्तत्वादनाश्रयणात् ॥

वर्णादर्शनंलोपः ॥ ॥ वर्णविरोधो लोपश्च ।

भिन्नवदागमः । शत्रुवदादेशः ।

लोपस्वरूपमाह । वर्णैति । वर्णाना श्रवणत्वेन स्वत एवादर्शनान्तविधे
र्दृशि श्रवणार्थः । वर्णाश्रवणमित्यर्थः । एक वर्णं विनास्यापरोत्पत्तिप्रति-
पत्त्याद्वर्णाभ्या विरुध्यते वर्णा विरुणादि इति वा वर्णविरोधः ॥

स्वरानन्तरिता ह्रस्वाः संयोगः ॥ ॥ कुचुटुतुपुव-
र्गा । उकारः पचवर्णपरिग्रहणार्थः ।

स्वरानन्तरिता इति । स्वरैरकारादिभिरनन्तरिता अव्यवहिता ह्रस्वाश्च ह
साश्च ह्रस्वा इत्येकशेषाद्वयोरपि स्वरव्यवहितयो सज्ञा । संयोग इत्येकद-
चनेन वक्ष्यमानमिदमित्संज्ञायासज्ञा । कुचुटुतुपु इति । वर्ज्यते सुत्रग्रहणार्थ

विनातीया एषु प्रसारवर्णनाद्या वर्गाः सजातीयवर्णसमूहास्तग्राहका इत्यर्थः । सज्ञान्वर्थक्यादुकारानुबधित्वाच्च पचवर्णग्राहित्वम् । तथोक्तम् । “अकारा-
त्पचयो वर्णस्तमाहु पचकग्रहे ॥ उकारस्तत्र विख्यातो नान्यो भवितुमर्ह-
ति ॥” इति

अरेदो-नामिनो गुणः ॥ ॥ नामिनः स्थानिकाः

अर ए ओ एते गुणसंज्ञका भवन्ति ।

अरे दोनामिन इति स्थानपट्टी । अनियतसवधायास्तस्यास्तत्वात् । एते चानिर्दिष्टस्थाना गुणत्वेन विधीयमाना नामिन एव स्थाने भवतीत्यर्थः । वि-
परीतनिर्देशो नामिष्वकारावध्यर्थः । तेन अर अरुस्थाने एवेत्यादि त्रय एव
नामिन स्थामिन । लृकारस्य त्वञ् । सावर्ण्यात् । ततश्च याति गोयतीत्या-
दौ गुणाऽप्रसङ्गः । विवर्तमानयोर्मध्यपाठान्नामिनो नानुशसि ॥

**आरैऔ वृद्धिः ॥ ॥ आ आर ऐ औ एते वृ-
द्धिसंज्ञका भवन्ति ।**

आरैऔ इति । आ इति द्विमात्रग्रहणसामर्थ्यान्न ऋस्वस्य वृद्धिमज्ञा ।
अकारस्य आकारो वृद्धिः शेष पूर्ववत् ॥

**अंत्यस्वरादिष्टिः ॥ ॥ अंत्यो यः स्वरस्तदादि-
वर्णः स टिसंज्ञको भवन्ति ।**

अत्यस्वरादिष्टिः । अत्यस्वर आदि आदिमनोऽवयवो यस्य स इति त-
द्गुणसंविज्ञानेन तत्सहितो वर्णाष्टिसंज्ञः । अत्यस्वरमात्र एव आद्यतवदेकस्मि-
न्निति स एवादिरन्तश्च अन्यादिरिति । “सामीप्ये च व्यवस्थाया प्रकारे
ऽवयवेऽपि च ॥ आदिशब्द तु मेधावी चतुर्ध्वषु लक्षयेत् ॥”

**अंत्यात्पूर्वउपधा ॥ ॥ अंत्याद्धर्णमात्रात्पूर्वो यो
वर्णः स उपधा संज्ञको भवति ॥**

अत्यादिति । सामान्यानिर्देशाद्धर्णमात्रादीत्युक्तम् ॥

असंयोगादिपरो ऋस्वो लघुः ॥ ॥ विसर्गानु-
स्वारसंयोगादिपरो दीर्घश्च गुरुः ॥

असंयोगादीति । न संयोगादि. संयोगविमर्गानुस्वारा परे यस्य स तथा
विमर्गादिपरस्य ऋस्वस्यापि गुरुरत्रम् । तदुक्तम् । "संयुक्ताद्य दीर्घं सानु-
स्वारं विमर्गसमिश्रम् । विज्ञेयमक्षरं गुरुं पादातस्य विकल्पेन ॥" इति ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ॥ मुखनासि-
काम्यामुच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकः ॥ द्विवि-
दुर्विसर्गः ॥ शिरोर्विदुरनुस्वारः ॥ अकुहविसर्ज-
नीयानां कण्ठः ॥ इचुयशानां तालु ॥ ऋदुरपा-
णां मूर्द्धा ॥ लनुलसानां दंताः ॥ उपूपध्मानी-
यानामोष्ठौ ॥ अमडणनाना नासिका च ॥ ५ क
इति जिह्वामूलीय ॥ ५ प इत्युपध्मानीयः ॥
अं इत्यनुस्वारः । अ. इति विसर्गः ॥

॥ इति संज्ञाप्रक्रिया ॥

मुखनासिकाम्यामिति । नासिकामनुगतोऽनुनासिको वर्णधर्मश्चदेव
पञ्चाराहर्णोऽपि । यद्यपि ह्रस्वश्च प्राणितूर्यसेनागानामित्येकत्र द्वावपि धर्मौ भवतः
सिक्काम्यामित्ययुक्तं तथाप्यत्र नासिकाशब्देन लक्षणयोच्चारणस्थानयोर्नासि-
विषयोरभिधानाय मुखेन युक्ता नामित्येति तत्पुरुषाश्रयणात्साधुत्वमायह
लक्षणहेत्वोरिति सूत्रे मुखनासिकाम्यामिति भाष्ये च प्रयोगाज्ज्ञापकादेव
यद्वाचानित्यत्वं अत एव "ग्रीवाकुक्षिलगटेषु नित्यं स्वेदं प्रशस्यते ।", "प-
तितै रयनागाभ्यै" इत्यादिप्रयोगा । रक्षिते तु दधिपय आदेशा रुतिगणत्वं
देकवद्वाचमात्रं उक्तं ॥ ॥ इति सध्यापयोगिनी संज्ञाप्रक्रिया ॥

अधुना स्वरसंधिविधीयते ॥ ॥ इ यं स्वरे ॥ इ
वर्णो यत्वमापद्यते स्वरे परे । दधि आनय
इति स्थिते । दध्य् आनय इति तावत् भवति ।

उपोद्वातसंगत्या संज्ञा निरूप्यमभिमूत्रोपजीवकत्वाच्छब्दनिरूपणात्
माक् सधिमिरूपण प्रविजानीति । अयुनेति । सधित्वं च पूर्वोत्तरान्योन्य-
मितित्वं कार्यत्वम् । स्वराणां प्रयमोदिष्टत्वेन स्वरसधिमभिधास्यन् अव-
र्णस्य च तत्त्वेन सभ्यभावात्सवर्णदीर्घं सहेत्यादेश्च परस्वेन बलवत्त्वायेन
तत्परित्यागेन इवर्णादिक्रमेण सधिमाह । इ यमिति साकेतिकं प्रथमैक-
वचनात् । तदुक्तम् । “सूत्रे विभक्तिर्नैवास्ति वृत्तौ सा यत्र दृश्य ते ॥
एकद्विवहुवाक्येषु तत्साकेतिकमुच्यते ॥ ” इति । वस्तुतस्तु अनुभूतार्थयोगि-
त्वं साकेतिकत्वम् । यत्वमिति भावनिर्देशं सम्बरयकारादेशं सदेहाभावा-
र्थः । वर्णग्रहणेन सवर्णग्रहणादीर्भेकारस्यापि ग्रहणम् ॥

हसेर्हहसः ॥ ॥ स्वरात्परो रेफहकारवर्जितो हसो
हसे परे द्विर्भवति । इतिधकारस्याद्वित्वम् । पुनर्द्वि-
त्वे प्राप्ते । न द्विरुक्तस्य द्विरुक्तिः । द्वित्वविधान-
सामर्थ्यात् । द्वावेव शिष्येते अन्ये हसा लुप्यन्ते ।

हसे इति । अर्हहस इ च ह् च हीं ताम्भ्यामन्योऽर्ह । रेफहकारव-
र्जित इति रेफहकारम्यामन्य रेफत्वहकारत्ववर्जित इति वा । स्वरादितीड्
णो न्हस्ताद्वि स्वरे इति पूर्वसूत्रादस्वादित्यनुवृत्तेस्तस्य च स्वरभेदत्वात् ।
अत एव दात्रम्, पात्रमित्यादीं दीर्घात्परस्य न द्वित्वम् । जातिपदार्थांगी-
कारात्स्वरे इत्यस्यानुवृत्तेर्वा पुनर्द्वित्वाप्रसंगः ॥

झभे जवाः ॥ झसानां झभे परे जवा भवन्ति ।
इति पूर्वधकारस्य दकारः । सवर्णत्वाद्ध्यर्घ्यो वर्ग्य-
ण सवर्ण इति वचनात् यथासंख्यं वा वक्तव्यम् ।

स्वरहीनं परेण संयोज्यं । दद्वयानय इति सिद्धम् ।

गौरी अत्र अत्र अर्ह इति विशेषगान्न रेफस्य
 द्वित्व किंतु ॥ रायपो द्वि ॥ ॥ स्वरपूर्वाद्विकल्परो
 यपो द्विर्भवति । जलतुंविफान्यायेन रेफस्योद्ध
 गमनम् गौर्यत्र । स्वरइत्यनुवर्तते एवमन्यत्रा-
 पि । यत्र न सूत्राक्षरेः कार्यरिद्विस्तत्र सर्वत्र
 सूत्रांतरात्पदानुवृत्तिर्ज्ञातिव्या । ग्रंथभूयस्त्व-
 भयानास्माभिलिख्यते ।

शभइति । वेचिअ समे इति पठति । तन्मन्दय । शभे परत एव त्रयदश-
 नादभिनसमरासगते । भृजमौ भृज इत्यादावप्यत्र सौ अ इति सिद्धे गोमार्दे
 पीन्यायेन सवर्णस्य सवर्णं पथ भवतीति मान । यद्यपि समाना नृत्त्याज-
 यानां चाक्षत्वादत्र यथासम्यक्त्वामभवस्तथापि पक्षचवर्णसमुदायापेक्षया
 यथासस्यत्व, प्रसगादत्रोक्तैर्ना । अत एवाग्निमदित्यादौ यथासम्यक्त्वेनादे-
 शाभाव । वक्तव्यस्य प्रयोगानुमारित्वाद्वा । तदुक्तम् । “सारस्वतवे गु-
 ह्येऽपि सप्तवक्तव्ययोर्भिन्न । प्रवृत्तिर्ऽसणात्सूत्रं व्यक्तयेतु प्रयोगतः” इति ।
 अतरगे सयोगातलोपेकतव्ये बहिरगस्यादेशस्थासिद्धतात्तदमान् म्यान् ।
 अर्ह इत्यत्र संछिष्टत्वाद्भजारस्याप्युपलक्षणत्वात्तत्सस्तीत्यादौ हात्परस्यापि
 यपो द्वित्वम् । यद्यपि माठरर्काडिण्यन्यायेन साऽराच्छूनेन रेफस्य द्वित्वनिमित्ति-
 त्वेन द्वित्वनार्थित्वबाध एवेति विशेषणवैयर्थ्यं तथाप्यस्यैव प्रवचार्थमेतदि-
 त्ववसयम् । इहो न्दत्त्वादित्यतो द्विरित्यनुवर्तमानेऽपि द्विरिति पूर्वस्यानित्य
 त्वज्ञानापनार्थः । पापाणपिण्डिकान्यायेन त्वधागमनं कुतो न म्यान् । “अत्र
 रेफस्त्वयो याति पश्चाद्रेफस्य चोर्ध्वता । तुम्बिका शुष्ककाष्ठ च तैलं ज-
 समागमे ॥ यथोर्ध्वम्यानमायाति रेफस्यापीदृशी गति । स्वर दृष्ट्वा त्वयो
 याति हसस्योपरि गच्छति ॥ अवमाने निमग्नं स्यान्निधा रेफस्य ऋक्षणम् ॥”
 इति प्रमाणान् । यत्तु गार्ध्वत्रेत्यत्र द्वित्व दीर्घादाचार्याणामित्यनेन विरुद्ध
 मिति । तदसत् । दीर्घादाचार्याणामित्यनेन दाघमित्यादौ दीर्घादच परम्य
 यपो द्वित्वनिषेधात् व्यास्यानातरस्य च आतिविनृभितत्वात् । नास्माभि-
 रिति । अस्मात्सूत्रादेतत्पदमनुवर्तते इति अस्माभिर्न लिख्यत इत्यर्थः ।

यद्वा आभि सरस्वतीभि तत्सूत्रे तच्चत्पद न आलिख्यते स्मेति व्यव-
हितान्वय ॥

उचम् ॥ ॥ उवर्णो वत्वमापद्यते स्वरे परे ।

मधु अत्र मध्वत्र ॥ ऋरम् ॥ ॥ ऋवर्णो र-
त्वमापद्यते स्वरे परे । पितृ अर्थः पित्रर्थः ॥

ल लम् ॥ लवर्णो लत्वमापद्यते स्वरे परे ।

लअनुबन्धः लनुबधः ।

ल अनुबन्धो यस्य स लनुबध । गम्ल गतावित्यादिः ॥

ए अय् ॥ ॥ एकारो अय् भवति स्वरे परे । ने
अनं नयनम् ॥ ओ अय् ॥ ॥ ओकारो अय्
भवति स्वरे परे । लो अनं लवनम् । भो अति
भवति ॥ गवादेरवर्णागमोऽक्षादौवक्तव्यः ॥ ॥ गो-
अक्षः गवाक्षः । गो इंद्रः गवेन्द्रः । गो अजिनं
गवाजिनम् । प्र ऊढः प्रौढः । स्व ईरिणी स्वै-
रिणी । अक्ष ऊहिनी अक्षोहिणी । सेना ।

गवादेरिति । यद्यपि कित्वाद्यागमनियामकस्य गमावादव्यवस्था स्यात्तथा-
पि गवादेरिति पञ्चमीनिर्देशात् गवादे पर अवर्णस्य आगम आगमन-
भवाति । केचित्तु गवादे अग्रययो भवति कचिद्वर्णस्य परभूतस्य आग-
मोऽर्थात्पूर्ववर्ण प्रतीत्यर्थः । तेन गोऽजिनमित्यादिसिद्धिरिति व्याख्येयम् ।
अन्ये तु गोअग्रमित्यादौ कचिद्वर्णस्य आगम अलोप इत्याहुः । वस्तु-
तस्तु वक्तव्यत्वाद्वाशब्दाद्वा गवाक्ष गवेन्द्र इत्यत्र नित्यम् । गवेश गरीश-
इत्यत्र वा । गोऽअ गोऽजिनमित्यत्र न किंतु एदोतोऽत इत्यवर्णलोपः ।
गोअग्र गोअजिनमिति प्रकृतिभावोऽपि । प्रौढ इत्यत्रावर्णागमस्य बाहिर-
गेणापि प्रथम साधिविधानसामर्थ्यान्नित्यत्वाच्च । प्रौढ । प्रौढि ॥ भारौह ।

कचित्स्वरव्यकारः ॥ ॥ यथाध्वपरिमाणे ।
 गव्यतिः । अन्यत्र गवां मिश्रीभावे गोयूतिः ॥
 ऐआय् ॥ ऐकारो आय् भवति स्वरे परे । नै
 अकः नायकः ॥ औ आव् ॥ ॥ ओकारो
 आव् भवति स्वरे परे । तौ इह ताविह ॥ उवो
 लोपश्वा पदाते ॥ ॥ पदाति स्थितानामयादी-
 ना यकारवकारयोर्लोपञ्वा भवति स्वरे परे ।
 तौ इह ताविह-ताइह । ते आगताः तयाग-
 ताः-तआगताः । पटो इह पटविह-पट इह ।
 लोपशि पुनर्नसधिः । छंदसि तु भवति । हे
 सखे इति-हेमखयिति-हेसखेति ।

प्रसगादाह इति । 'गव्यति स्यात्क्रोशयुगमि' त्यभिधानात् । क-
 चिदित्युक्तेर्गवा मिश्रीभावे गोयूतिरित्येव । अत एव शक्यार्थे क्षय्य मय्य-
 अन्यत्र क्षेय जेय मन तथा क्रयार्थे प्रसारित क्रय्य क्रयोऽन्य एव गव्य-
 नाव्यादय प्रयोगतो ज्ञेया । नन्वेनैन लव्यादिसिद्धावोदीतोर्ध्वे स्वरवि-
 त्यनारम्णीयमिति नेतस्त्यम् । सिद्धे श्रुत्यारम्भमाणो विधिर्नियमायेति या-
 दिनिमित्तयेरिवोदीतो रिति नियमार्थत्वात् । अत एव आ उयते ओयते इ-
 त्यादौ तदभाव उवो पूर्वमूत्रेभ्योऽयादीननुजर्ज्य व्याचष्टे अयादीनामिति ।
 ततश्चैतद्भावितानामित्यर्थो वृक्ष वृश्चतीति वृक्षवृद् तमाचष्टे इत्यर्थे णिचि
 टिलोपे वृक्षयति तत द्विषि णिलोपे वृक्षवृद् इहेत्यादौ लोपाभाव लोपशीति
 न पूर्वकार्यमित्यर्थः । दण्डिपित्यादावुत्तरकार्यं भवत्येव यद्यपि राजभिरि-
 त्यत्रोत्तरकार्यं तथापि तस्मिन्सति पूर्वकार्यस्य भावित्वात्तदभाव । वक्त-
 व्यत्वात्पुनरित्याधिकोपादानस्याभिर्णयत्वाद्वा राजाश्च इत्यादौ सधि ।
 यस्तु सधिग्रहणात्सधिसूत्रेणैव लोपाशे सधेप्रतिषेधाद्वाजाश्च इत्यादौ तद-
 भावात्सधिर्भवत्येवेति । तदस्तु । राजभिरित्यादौ तत्प्रसगात् । वस्तुतस्तु पुन-
 पदोपादानाद्यस्तिमित्तक सधिवृत्तस्तस्मिन्मित्तक पुन सविर्नेत्यर्थः ॥

एदोतोऽतः ॥ ॥ पदांते स्थितादेकारादोकारा-
च्च परस्याकारस्य लोपो भवति । ते अत्र तेत्र ।
पटो अत्र पटोत्र ।

एदोतोऽतः इति । तपरकरणमुखोच्चारणार्थं अन इत्यत्र तु तावन्मात्रार्थ-
म् । बहुप्रमाणसामान्याविशेषन्यायेनास्य विशेषत्वात्परत्वाग्निरवकाश-
त्वाच्च नायवी ॥

सवर्णे दीर्घः सह ॥ सवर्णस्य सवर्णे परे सह
दीर्घो भवति । श्रद्धा अत्र श्रद्धात्र । दधि इह
दधीह । भानु उदयः भानूदयः । “अदीर्घो दी-
र्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ॥ पूर्वदीर्घ-
स्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ सामान्यशा-
स्त्रतो नूनं विशेषो बलवान्भवेत् ॥ परेण पूर्व-
वाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ” ।

सवर्णे इति । सवर्णस्यैव सवर्णपरत्वमिति सवर्णस्येत्युक्तम् । सहेति पूर्वपर-
योरेकादेशसपादनार्थम् । दधीहेत्यादौ यत्वस्यापि प्राप्तावाह । सामान्येति ।
बहुव्यापक सामान्यमल्पव्यापको विशेष शासनात् शास्त्र सूत्रम् । उत्सर्गा-
पवादयोरपवादो बलवानित्यर्थः । व्याक्तिपदार्थाङ्गीकारे प्रत्येकवाक्यपरिस-
माप्ते विशेषत्वाविशेषात्पक्षातरभापरेण पूर्ववाधो वेति पारेद्व्यापवादविषय
तत उत्सर्गः प्रवर्तत इति न्यायेन क्षत्रिसार्द्धनिषेधवत्तत्र वाक्ये कल्पनीय नेति
भावः । सौत्रक्रमत्वीर्षपर्यम् । प्रायश इति परशब्दस्थेष्टवाचित्वात्पूर्वेणापि
कचित्परवाध इति द्योत्यते । खोर्लोपश्चेत्यतो मङ्कलमुत्था यानुवृत्तेस्तस्य च
निपातत्वेनानेकार्थत्वाद्धोतृलृकार इत्यादौ ऋकारस्य ऋकारे ऋकारो वा
पक्षे प्रकृतिभावोऽपि वापक्षे दीर्घश्चेति रूपत्रयम् । होतृ लृकार इत्यादौ
ऋकारलृकारयोर्वा । लृपक्षे ऋलृवर्णयोः सवर्णत्वात् दीर्घलृकाराभावादिम-
ते दीर्घे ऋ इत्यादि ॥

अ इ ए॥ ॥ अवर्ण इवर्णे परे सह ए भवति ।
तव इदं तवेदम् । मम इदं ममेदम् ॥ हलदि-
रीपादौ टेलोपो वक्तव्यः ॥ ॥ हल ईपा ह-
लीपा । लागल ईपा लांगलीपा । मनस् ईपा
मनीपा ।

हलदीरिति । वक्तव्यत्वात्त्रिगदिरूपेण कचिच्च नित्यमिति तत्र ग्रा-
णान्तीपसर्गस्थैर्हादौ वातौ टिलोपात्पेनने प्रोषनीत्यादि । एहादौ मुञ्जार्ता
वेति । उपेडकीयति-उपेडकीयति । प्रोषीयति प्रोषीयतीत्यादि । शकु । क-
र्कन्तु । कुलटा । सीमतश्च केशपेश एव । अन्यच्च सीमात । पतनात्रे ।
सारग इत्यादौ नित्यमेव । अद्येवेत्यादावनमवारणार्थे एव । अवधारणे तु अ-
द्यैव गच्छत्वर्थः ॥

ओमि च ॥ ॥ ओमि परे नित्यं टेलोपो भ-
वति । अद्य ओम् अद्योम् ॥ उ ओ ॥ ॥ अ-
वर्ण उवर्णे परे सह ओभवति । गंगा उदकं गं-
गोदकम् ॥ ऋ अर् ॥ ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह
अर् भवति । तवऋद्धिः तवर्द्धिः ।

ओमिति । शिवायोनम । शिर आ इहीत्यत्र धातुसमर्थयो कार्यमतर-
गमित्यतरगत्वादादापेकारे कृते 'यो ह्युभयो स्थाने भवति लभतेऽ-
सावन्यतरव्यपदेशमि' त्याहनाद्येकादेशस्यान्ववादाद्वचवर्णान्तस्य टि-
लोपाच्छिवेर्हीत्यादि तथापठकृतीत्यादावद्विरुक्तस्थानेकस्वरस्याव्यक्तानुव-
रणस्यादतस्य इताटिलोपात्पटितिात्यादि । द्विरुक्तस्य त्वम्य एपोदरादिवट्टि-
त्वेनवर्णनाशात्पटत्येति-पटत्यटदतीत्यादि एवमन्यत्रापि प्रत्योगतोद्देश्यम् ॥

क्वचिदार् ॥ ॥ अवर्ण ऋवर्णे परे सह क्वचिदार्
भवति । ऋण ऋणं ऋणार्णम् । शीतेन ऋत-
शीतार्तः ॥ ल अल् ॥ ॥ अवर्ण लवर्णे परे सह

अल् भवति ॥ तव लृकारः तवल्कारः ॥ ऋलृव
र्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम् ॥ ॥ होतृ
लृकारः होतृकारः—होतृकारः ।

कचिदिति । मुखार्त इत्यादौ तृतीयासमासे वाच्ये ऋने परे तथा प्रार्ण-
मित्यादौ प्रवत्सनरकबलवमनकगदशन्नृणा मृणे परे एवमुणाच्छति प्राच्छ-
तीत्यादौ ऋकारादौ धाताववर्णातोपसर्गस्य तस्मिन्सुञ्जातौ स्वस्य वेति । उप-
र्षमीयति—उपार्पमीयति । तथा लृकारादाव तिसावर्ण्यादाल् । प्राल्कारीय-
ति—प्रत्कारीयति । इत्यादि ज्ञेयम् ॥

रलयोः सावर्ण्यं वा वक्तव्यम् ॥ ॥ परि अंकः
पर्यंकः—पर्यंकः ।

रलयोरिति । सावर्ण्यविधानं तवल्कार इत्यादौ लात्परस्यापि यपो द्वि-
त्वाद्यर्थम् । नचैव बध्नेनेत्यादावपि राश्रित्र णत्वमापद्येतेति वाच्यम् । वक्त-
व्यत्वेन सधिकार्य एवानयो सावर्ण्यविधानात् ॥

एए ऐ ॥ ॥ अवर्ण एकारे ऐकारे च परे सह
ऐकारो भवति । तव एपा तवैया । तव ऐश्वर्यं
तवैश्वर्यम् ॥ ओओ औ ॥ ॥ अवर्ण ओकारे
औकारे च परे सह औकारो भवति । तव ओ-
दनं तवौदनम् । तव औन्नत्यं तवौन्नत्यम् ॥
ओष्ठोत्वोर्वा समासे ॥ ॥ अवर्ण ओष्ठोत्वोः
परयोर्वासह ओ भवति समासे सति । विंव
ओष्ठः विंवौष्ठः—विंवोष्ठः । स्थूल ओतुः स्थूलौ-
तुः—स्थूलोतुः ॥ ॥ इतिस्वरसंवि ॥

ओष्ठोत्वोरिति । वा ओ इति च्छेद । यद्यपि द्वे घीति ओतो पूर्व-
निपातमासिस्तथापीन्द्राग्नीवत् ध्यतादजाद्यतयोर्ध्यत परामिति परत्वम् । वा-
शब्दात्ममास एव नेह । तवौष्ठ ॥ ॥ इतिसारस्वतप्रसादे स्वरसंवि ॥

अथ प्रकृतिमात्र उच्यते ॥ नामि ॥ ॥ अद-
सोऽमीशब्दः संधि न प्राप्नोति । अमी आदि
त्या । अमी उग्राः । अमी एङकाः ॥ एवे दि
त्वे ॥ ॥ ई च ऊ च ए च ओ ईकारांत ऊ-
कारांत एकारांतश्च शब्दो द्वित्वे वर्तमानः
संधि न प्राप्नोति ॥ मणीरादिवर्जम् ॥ अमी
अत्र । पटू अत्र । माले आनय । मणीवादीति
किम् । मणी दव मणीवारोव सी इव रोदसीव ।
दंपती इव दंपतीव ॥

अथेति । प्रकृत्या यथावस्थितस्वरूपेण भवन प्रकृतिमात्र इत्यर्थः । नामीति
म्योर्लोपश्चेत्यतो यानुगृहेस्तस्य च व्यवस्थितार्थत्वफलत्वेन लोकाच्चादस
एवमीशब्दस्य प्रकृतिमात्रादित्युच्यते । मणिगृहे इत्यादिवाच्यो रोग सो-
ऽस्यास्तीत्यमीत्यस्य प्रकृतिमात्राभावः । वस्तुतस्तु अमी ई इति छेदः ।
एव च ईकारातोऽमीत्यर्थः । ॥ आदस एव सम्भवति रोगिवाचकस्येश्वरान्तरात् ।
नेति योगनिमाणाद्विष्णो इति विष्णविति इत्यादी समुद्रावाहारांतम्यानीदि-
के इती परे वा प्रकृतिमात्र । तथेगत्स्यासमासेऽसुरार्थे स्तरे वा प्रकृतिमात्र ।
वाशब्दादेव च नृस्वत्वमपि वेति । नक्की अत्र चक्रि अत्र, चक्रयश्चेत्यादि ।
तथाऽगतस्य प्राप्ति परे प्रकृतिमात्रनृस्वत्वतदभावा इति । ब्रह्म प्राप्ति
ब्रह्मापिगित्यादयो हेतवः । नामिति कृतसंविनिर्देशात्पूर्वण सध्यानिषेधः ।
एवे द्वित्वे इति सामान्योक्तेः । पचेते अत्रेत्यादावपि प्रकृतिमात्रत्वम् । एवे
इत्यस्य प्रकृतिशब्दविशेषणत्वात् । येन विविक्तदत्तस्येति तदतत्त्वोक्तिः ।

औनिपातः ॥ ॥ आकार ओकारो निपात
एकस्वरश्च संधि न प्राप्नोति । आ एवं मन्यसे ।
नो अत्र स्थातव्यम् । उ उत्तिष्ठ । अ अपेहि ।
इ इंद्रं पश्य ।

औनिपात इति । औ आ ओ औ इति च्छेदाच्चतुष्पद द्विपद वा । अव-
र्णस्य ओकारेण सहोच्चारितस्य औ इति प्रत्याहारादेकस्वरावाप्तिः । औकारे
आवादेशे वकारलोपश्चि च सूत्रस्य छादसत्वाश्रयणात्सधि । द्विपदत्व-
पक्षे केचिदेकशेषमाहुस्तन्मन्दम् । विभक्तिपरत्वाभावात् । निपात इति
प्रत्येकं सवध्यते । आ इति निरनुबधकग्रहणा 'निरनुबधकग्रहणं न सानुबध-
कस्ये' ति आहो न निषेध एतद्विभागश्चोक्त । "ईषदर्थे क्रियायोगे भर्त्यादा-
मिविधौ च य । एतमात इति विद्याद्वाक्यस्मरणयोरद्वित् " उदाहृतं च
"औत्तमैरीक्ष्यसे न त्वमामृतार्देन्द्रतोऽखिलैः । आप् एव सर्ववेदार्थ आ एव सद्-
चो हरे." इति । एकस्वरत्वादेव सध्यमाप्तावपि पुनरुपादानसामर्थ्यादोकार-
स्यौकारातनिपातोपलक्षणत्वम् । अत्रापि वानुवृत्ते । उव इती वेति उ
इति विति । तस्मादेव चोत्रइती दीर्घसानुनासिक उवर्णादेशश्च वेति उ इति
। तथा मय परस्योजोऽचि धो वेति । किमु उक्त किम्बुक्तमित्याद्यूह्यम्

प्लुतः ॥ ॥ प्लुतश्च संधिं न प्राप्नोति । देवदत्तः

एहि ॥ दूरादाव्हाने च टेः प्लुतः ॥ ॥ दूरादा-

व्हाने गाने रोदने विचारे च गम्यमाने टेः प्लुतो

भवति ॥ देवदत्तः अत्र गोश्वरति । हैहयोरपि ॥

॥ एतयोः संधिर्न भवति । हे अनङ्गुन् । इति

प्रकृतिभावः ॥

दूरादिति । यद्यपि दूरत्वमव्यवस्थितं तथापि प्राकृतप्रयत्नाधिक्य-
प्रयत्नाश्रयणेन यत्र श्रवणं तज्ज्ञेयम् । आव्हानस्य रोदनाद्युपलक्षणत्वाद्गाने
इत्याद्युक्तिः । तत्र गानरोदनयोः प्रतिबद्धम् । विचारे अथ । स्विदासीदिदुपरि
स्विदासीदित्यादौ । एव वाक्यस्य टेः प्लुत इत्याद्यूह्यम् । अग्निवीरेत्यादि । इति
सारस्वतप्रसादे प्रकृतिभावः ॥

अथ व्यंजनकार्यमुच्यते ॥ ॥ चपा अवे

जवाः ॥ ॥ पदाते वर्तमानाश्चपा जवा भव-

त्यवे परे । पट् अत्र षडत्र । वाक् यथा वाग्यथा ॥

चपा इति । यद्यपि खले चप इति विशेषविधे प्राक् इत्यादावज्ञानेन च
पक्षे चपविधानमामर्घ्यादेव तपप्राप्तौ परिशेषादपपरन्वप्राप्तौ अवमोहणं
व्यर्थम् । तथापि चपाच्छ श इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थम् । ततश्च वाक् श्रोतरी
रमादौ तदभावात् । चपाना क्षपोपलक्षणाद्विपरीतनिर्देशाद्वा समिध इव
यस्येति समिदिवन अग्निमज्जानमित्यादावपि जवा ॥

अमे अमा वा ॥ ॥ पदांति वर्तमानाश्चपा

अमे परे अमा वा भवन्ति । वाक् मात्रं वाग्-

मात्रं-वाङ्मात्रम् । पट् मम पट्मम-गणमम ।

अमे इति । वाशब्दस्य व्यवस्थिताव्यवस्थितविकल्पार्थत्वात् मयटि नि
त्यम् । चिन्मयम् । यत्तु प्रत्ययअमे नित्यविधेर्गङ्गमानमित्येकमेव रूप-
मिति । तदयुक्तम् । एवविधे नियामकामावात् । मयटि नित्य वाच्यमि-
त्युक्ते कलापादिषु प्रत्ययग्रहण विशेषपरं ज्ञेयम् । चपा अपि जवा इत्यतो
क्षपोपलक्षितचपानुवृत्तेर्मन्मथ करुन्मयमाग्निमज्जयनमित्यादौ चपानामपि
वमः ॥

चपाच्छ. डाः ॥ ॥ चपादुत्तरस्य शकारस्य

छो वा भवति अवे परे । वाक् शूरः वाक्-

च्छूरः ॥ हो जमा ॥ ॥ चपादुत्तरस्य हकारस्य

जभा वा भवति । यद्वर्गगश्चयस्तद्वर्गगश्चतुर्थो

भवति । तत् हविः तद्वविः । वाक् हरिः वाग्घ-

रिः-वाग्हरिः ॥

चपादिति । विपरीतनिर्देशोऽसदेहार्थः । अन्यथा कार्योत्तरवृत्त्यर्थे
स्यैव छविधिरिति सन्देहः स्यात् चपा अवे जवा इत्यस्याप्यनुवृत्तिर्वा ततश्च
पूर्वं चपा अवे जवा पश्चात् अमे जमा । यद्यपि विभक्तिविपरिणा-
मेन चपानुवृत्तावपि पुनस्तद्वहणमपार्थं, तथापि विभक्तिविपरिणामस्यान-
न्यगतिकत्वेनात्रानाश्रयण पदात् इत्येव नेह । विसृपशब्द इति चपा
अवे जवा इत्यतो मङ्कलुतिन्यायेन विभक्तिविपरिणामेन पचम्यतज-
मानुवृत्ते क्षपोपलक्षितचपानुवृत्तेर्वा समिद्धोमोऽग्निमद्भुत कवुञ्जुतमित्यादि-

मिद्धि । यद्गर्ग इति अयं भावः । षोडशवर्णनादवक्ष्यमहाप्राणत्वसोप्मत्वा-
दिधर्मैश्चपचतुर्थैर्हस्यांतरतमत्वाज्जुहोतीत्यादौ हस्याने वर्गनतुर्यादेशार्थ-
मिदं प्रसगादयं कथम् । अत्र निमित्तनैमित्तिकयोर्यथामख्येनाप्युपपत्तेरिति ॥

स्तोःश्रुभिः श्रुः ॥ ॥ स्तोः सकारस्य तवर्गस्य
च शकारेण चवर्गेण च योगे शकारचवर्गी
यथासंख्येन भवतः । सकारस्य शकारः तव-
र्गस्य चवर्गः । कस् चरति कश्चरति । कस् शूरः
कश्शूरः । तत् चित्रम् तच्चित्रम् । तत् शास्त्रं त-
च्छास्त्रम् ॥ न शात् ॥ ॥ शकारादुत्तरस्य
तवर्गस्य श्रुत्वं न भवति । विष् नः विश्वः ।
प्रष् नः प्रश्नः ॥ पुभिः पुः ॥ ॥ स्तोः सका-
रतवर्गयोः पकारटवर्गाभ्यां योगे पुर्भवति ।
सकारस्य पकारः तवर्गस्य टवर्गः । कस् पष्ठः
कप्पष्ठः । कस् टीकते कटीकते । तत् टीकते
तटीकते ॥

स्तोरिति । स च तुश्चेति समाहारद्वये छांदसो ङिगव्यत्यय 'आनित्यमा-
गमानुशासनमि'ति वा नुमभाव इतरेतरयोगे वा तत एव वचनव्यत्ययः
यद्यप्युकारातत्वेन तो पूर्वाभिषातत्वं प्राप्नोति तथापि श्रुष्टोश्चरणेन लाघवा-
त्तस्य सोप्मत्वादिगुणेन प्राधान्यात्पूर्वाभिषातनियामकस्य वक्तव्यत्वात्सौत्र-
त्वाद्वा पूर्वम् । यत्तु सायुतस्तुरिति तत्पुरुषाश्रयणमिति । तदयुक्तम् ।
तत्पुरुषे परपदप्राधान्यात्सकारयुतस्यैव तवर्गस्य श्रुत्वविधिप्रसगात् । श्रु-
भिरिति नृवचनं व्यक्त्यभिप्रायेण जात्यभिप्रायेण वा । यत्तु स्थान्यदेश-
योरिव निमित्तनैमित्तिकयोरपि यथासरयत्वप्राप्तौ तदभावार्थमिति । तदयु-
क्तम् । तदभावस्य न शादिनि निषेधादेव सिद्धे । निमित्तनैमित्तिकयोर्यथा
संख्यत्याभावात्सकारस्य शकारचवर्गाभ्यां शः एवं तवर्गस्य शकारच-
वर्गाभ्यां चवर्ग इत्यर्थः । श्रुभिरिति वक्तव्ये श्रुभिरित्युक्तिरुपपत्तौयोगार्था

त्वाश्च रासो यत् इत्यादावपि भुताम् तच्चित्तमिन्द्रियं भुम्भेऽतर्क्ये बहिः
 मश्रुत्वम्यादिदेस्तदभावात् । न यानि विषयाश्च द्वापरादनापि समास
 पदार्थगणयोगे पकारभन्धा तत्पर्यम् व्योमे दन्त इत्यर्थः । तेषां पूर्वोक्तः ।
 'दीर्घ' गतादि' तस्य दीक्तेदृति द्रष्टव्यः ॥

तोर्ल लः ॥ ॥ तवर्गस्य लकारे परे लकारो
 भवति । तत् लुनाति तलुनाति । भवान्
 लिखति भवॉलिखति । अंतम्या-निप्रभेदाः ॥
 ॥ रेफवर्जिता यवलाः सानुनासिका निरनु-
 नासिकाश्च । तत्रसानुनासिकस्य नकारस्य
 सानुनासिक एव लकारो भवति ॥ न वि ॥
 ॥ पकारे तवर्गस्य टुट्वं न भवति । भवान्
 पष्टः भवान्पष्टः ।

तोरिति । 'एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रथति सह वा निश्चितिर' नि
 पूतं स्तोरमुने तोरित्युक्तम् । लकारस्य द्वैविध्यात्स्थानेऽनंतरतम इति
 निरनुनासिकस्थाने निरनुनासिकः सानुनासिकस्थाने सानुनासिको लकार
 इत्यर्थः । न यानि सप्तमीनिर्देशात् लोछायेष्टत्यादी पूर्वयोगे द्रुत्व भवत्येनः ॥

टोरत्यात् ॥ ॥ पदति वर्तमानाद्ववर्गात्प-
 रस्य स्तो. पुर्न भवति । पट् नरः पणनर ।
 पट् सीदंति पट्सीदंति ॥ न. सक्छते ॥ ॥ नां-
 तस्य पदस्य छते परे समागमो भवति ॥ टि-
 टिकतावाद्यतयोर्वक्तव्यौ ॥ टित्त्वादादौ कि-
 त्वादंते । राजन चित्रं राजेञ्चित्रम् । भवान्
 तनोति भवॉस्तनोति ।

टोरिति । नर इति नृशब्दस्य प्रथमाबहुवचनात्तस्य 'जमे जमा वे'
 त्यतो यानुवृत्तेस्तस्य च व्यनक्तितायेत्येन पण्णवाति पण्णगर्ग्य इत्यत्रा-

नेपेव । न सागिति । नः सागिति योगविभागाद्वानुवृत्तेश्च नृरगहीत्यादौ
 शकि आपदातत्वेन नस्यानुस्वारे विसर्जनीये च कुप्पोक्त्वा वेति वि-
 कल्पेन नृपाहि-नृ पाहीत्यादि । तथा कान्नकानित्यत्रापि सपि सकि वा-
 शब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वेनष्कस्य भावे औत्सर्गिकसादे सादेशे कास्कान्
 विकल्पात्कान्कान् । प्रशान् तनोतीत्यत्र च न सन्त । पट्मत इत्यादौ
 वा शब्दाद्धोकाद्वा नकारटकाराभ्या सस्य विकल्पेन धुटि चपे च सन्स-
 रदसन्त इत्यादि यथायथमूयम् । प्राङ्पठ सुगण्पठ इत्यादौ ङकारण-
 कारयो शप्ते परे कुकुटुको सतो कपयोगे स इति सादेशे च प्राङ्पठ
 सुगण्पठ इत्याद्यपि ज्ञेयम् । राजश्चित्रमित्यत्र सस्य श्रुत्वे नस्यादात्वा-
 द्द्यमाव । यदागमास्तद्गुणीभूता स्तद्ग्रहणेन पृथक् इति न्यायात्सस्य प-
 दातत्वात् अत एव परत्वाश्रुत्वस्य बहिरगत्वेना । सिद्धत्वाच्चुत्वाभावे नपश्चा-
 दात् इत्यानुस्वार , यस्य विसर्गोऽपि पुनः स एव ॥

शो चग्वा ॥ नांतस्य पदस्य शो परे वा
 चगागमो भवति । भवान् शूरः भवाञ्छूरः-
 भवाञ्शूरः ।

शो चगिति । भवान्शूर इत्यत्र चकि नस्यापदातत्वेनानुस्वारे श्रुत्वे
 च प्राप्ते परत्वादनुस्वारेऽपि यमा यपेऽस्येत्यपदातेऽनुस्वारस्य नित्य यमा-
 भावात् अकार एव कुत्वाभावश्च बहिरगत्वेनातिद्धत्वात् । छत्वे कृते मयो-
 गात्तपोपात् भवाञ्छूर इत्येके । ननु कुर्वन् शेते इत्यादौ चकि नस्यापदात-
 स्वात्परत्वाण्णत्वं स्यादिति चेत् । सत्यम् । परशब्दस्येष्टाचित्त्वेन कचि-
 त्पूर्वेणापि परबाधादनुस्वारपरसवर्णौ ॥

इप्नो ँहस्वाद्धिः स्वरे ॥ ॥ ङकारणकारन-
 कारा ँहस्वादुत्तरा द्विर्भवन्ति स्वरेपरे पठन्ति ।
 प्रत्यङ् इदं प्रत्यङ्गिदम् । सुगण् इह सुगणिणह ।
 राजन् इह राजन्निह ॥ छः ॥ ॥ 'हस्वादु-
 त्तरश्छकारो द्विर्भवति ॥ स्वसे चपा झसानाम् ॥

॥ झसाना स्वसे परे चपा भवति । तव छत्रं त-
 वच्छत्रम् । कचिदीर्घादपि वक्तव्यः । ँहीछः-
 ँहीछः । म्लेछः-म्लेच्छः ॥ मोऽनुस्वारः ॥
 ॥ मकारस्यानुस्वारो भवति पदांते च । तम्
 हसति तं हसति । पटुम् वृथा पटुं वृथा ॥
 नश्चापदांते झसे ॥ ॥ नकारस्य मकारस्य
 चापदांते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति झसे
 परे । यशान् ति यशासि ॥ पुम भ्या पुंभ्याम् ।

इग्न इति । यद्यपि कुर्वन्नास्ते इत्यादौ नस्य द्वित्वे पूर्वस्यापदात्त्वा-
 णत्वमाप्तिस्तथाप्यवकुप्यतरेऽपीत्यत्र वेङ्ग्योरित्यतो 'वानुत्तेर्न' । केचित्तु
 पदात्तमैव द्वैधामावाहलितमुद्रादिदले तद्वीपव्यपदेश इवात्रापि पूर्वस्यापि
 पदात्तत्वाणत्व नेत्याहुः । दीर्घादपीत्यपिशब्दाद्वक्तव्यत्वाद्वा आह्माद्मा-
 मन्यन्मात्पदात्तदीर्घाद्वा आह्माद्वोरभ्दात्ताच्च दीर्घानित्यमिति विवेकः । अ-
 हत्यनुस्वारस्य सज्ञापूर्वत्वेनानित्यत्वात्किञ्चते राजतां समो मस्य नानु-
 स्वार इति सम्प्राडित्यादि ॥

यमा यपेऽस्य वा ॥ ॥ अनुस्वारस्य यमा
 वा भवति यपे परे । अस्य यपस्य सवर्णाः ।
 तं करोति तङ्करोति । तं तनोति तन्तनो-
 ति । संयंता सद्यंता ॥ यवलपरे यवला वा ॥
 ॥ अनुस्वारस्य यवलपरे अनुनासिका यव-
 ला वा भवन्ति । संवत्सर-संवत्सर । यं
 लोकं बँल्लोकम् ॥ ॥ छंदसि ॥ ॥ छन्दस्य-
 नुस्वारो ५ कारमापद्यते शपसहरेफेषु परतः ।
 हंसः हंसः ॥ स्वरेमः ॥ ॥ अनुस्वारस्य

मकरादेशो भवति स्वरे परे । अस्माकंडह
अस्माकमिह । संअस्ति समस्ति । सुखंएति
सुखमेति ॥ इति व्यंजनसंधिः ॥

यमा इति । शे चवेत्यतो वानुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थितार्थत्वादपदाते
खड्गितइत्यादौ नित्यत्व करोपीत्यादौ पदाते च वा । वाशब्दाद्धोकाद्वा मन-
यन्परे हकारेऽनुस्वारस्य यथासंख्येन मनयन्ला वा भवति । ततश्च किंम्ह-
रपविक्किहलयति । किन्नुहते-किंनुहते । किप्पह-किह । किब्बहलयति-
किंब्बहलयति । किल्हहादयति-किल्हहादयतीत्यादयो ज्ञेयाः । प्रचुरप्रयो-
गाभ्याञ्चेह नोक्ता ॥ इति सारस्वतप्रसादे व्यंजनसंधिः ॥ ॥

अथ विसर्गसंधिर्निगद्यते ॥ ॥ विसर्जनीय-
स्य सः ॥ ॥ विसर्जनीयस्य सकारो भवति
खसे परे कः तनोति कस्तनोति ।

विसर्जनीयस्य स इति । अवपरस्य विसर्जनीयस्यौत्वेफलोपशादि-
विशेषविधे परिशेषत्वात् खसपरत्वोक्तिः ॥ अत्रापि वानुवृत्तेः ।

शपसे वा ॥ ॥ विसर्जनीयस्य शपसे परे
वा सकारो भवति । कः शेते-कश्शेते । कः
पंडः-कण्पंडः । कः साधु-कस्साधुः ॥

शपसे वेति । क शेते-कश्शेते । क पण्ड-कण्पण्ड । क साधुः कस्सा-
धुरित्यादि । तथा क त्तरुरित्यादौ शसपरे खसे च सो न भवत्येव । तथा
खसपरे खसे वा विसर्गलोपात् हरिस्फुरात्वे हरि स्फुरतीत्यादि ॥

कुप्वोः ५ क ५ पौ वा ॥ ॥ विसर्जनीयस्य क-
वर्गपवर्गसंवधिनि खसे परे ५ क ५ पौवाभवतः ।
कपावुच्चारणार्थोऽक ५ करोति-कःकरोति । क ५ पच-
ति-कःपचति । क ५ पठति-कःपठति । वाचस्पत्या-
दयःसंज्ञाशब्दाः निपातात्साधवः । यल्लक्ष-

॥ क्षसाना स्वसे परे घषा भवन्ति । तव छत्रं त-
 वच्छत्रम् । कचिदीघीरपि वक्तव्यः । न्हीछ-
 न्हीछ । म्लेछ-म्लेछः ॥ मोऽनुस्वारः ॥
 ॥ मकारस्यानुस्वारो भवति, पदाते घ । तम्
 हसति तं हसति । पटुम् वृथा पटुं वृथा ॥
 नद्यापदाते क्षसे ॥ ॥ नकारस्य मकारस्य
 घापदाते वर्तमानस्यानुस्वारो भवति क्षसे-
 परे । यज्ञान् सि यज्ञांसि ॥ पुम भ्यां पुंस्याम् ।

इति इति । यद्यपि पूर्वस्यान्ने इत्यादी नस्य द्वित्वे पूर्वस्यापदान्त्वा-
 न्नाभ्यातिभ्याप्यतन्मन्त्रतरेऽनीत्यत्र वेदघोरित्यतो वानुत्तेर्न । द्वेभिरु-
 पदातस्यैव द्वेनामावाहनिनमुद्रादिद्वये तदीयव्यपदेश इत्यादि पूर्वस्यापि
 पदातत्वाण्यस्य नेत्याहुः । दीर्घादपीत्यपिशब्दाद्वक्तव्यत्वाद्वा आहमाहुमा-
 मन्यस्यापदातादीर्घाद्वा आहमाहोरपदानाश्च दीर्घांश्चेत्यमिति विवेकः । अ-
 हयनुस्वारस्य सज्ञापूर्वत्वेनानित्यत्वात्किञ्चो रागतो समो नस्य नानु-
 स्वार इति सम्प्रदित्यादि ॥

यमा यपेऽस्य वा ॥ ॥ अनुस्वारस्य यमा
 वा भवति यपे परे । अस्य यपस्य सवर्णाः ।
 तं करोति तद्करोति । तं तनोति तन्तनो-
 ति । संयन्ता सव्यन्ता ॥ यवलपरे यवला वा ॥
 ॥ अनुस्वारस्य यवलपरे अनुनासिका यव-
 ला वा भवन्ति । सवत्सर-संवत्सरः । यं
 लोकं यल्लोकम् ॥ ॥ छन्दसि ॥ ॥ छन्दस्य-
 नुस्वारो × कारमापद्यते शपसहरेकेषु परतः ।
 हंसः हस्तः ॥ स्यरेमः ॥ ॥ अनुस्वारस्य

मकरादेशो भवति स्वरे परे । अस्माकंइह
अस्माकमिह । संअस्ति समस्ति । सुखंएति
सुखमेति ॥ इति व्यञ्जनसंधिः ॥

यथा इति । श चर्त्तयतो वानुवृत्तेस्तस्य च व्यञ्जितार्थत्वादपदाते
अद्वित्यादी नित्यत्व करोषीत्यादी पदाते च वा । वाशब्दाहोकाद्वा मन-
यवत्परं हकारेऽनुस्वारस्य यथामख्येन मनयवत्ता वा भवति । ततश्च किंम्ह-
रयति किंम्हलयति । किंन्हुते-किंन्हुते । कियह-किह । विवृहलयति-
विवृहलयति । किलृहादयति-किंरुहादयतीत्यादयो ज्ञेयाः । मन्त्रमयो-
गामावाच्चेह नोका ॥ इति सारस्वतमसादे व्यञ्जनसंधिः ॥ ॥

अथ विसर्गसंधिर्निगद्यते ॥ ॥ विसर्जनीय-
स्य सः ॥ ॥ विसर्जनीयस्य सकारो भवति
स्वसे परे कः तनोति कस्तनोति ।

विसर्जनीयस्य स इति । अवपरस्य विसर्जनीयस्यौत्तरेफलोपशादि-
निशेषविधे परिशेषत्वात् स्वसपरत्वोक्तिः ॥ अत्रापि वानुवृत्ते ।

शपसे वा ॥ ॥ विसर्जनीयस्य शपसे परे
चा सकारो भवति । कः शेते-कश्शेते । कः
पंढः-कण्पंढः । कः साधु-कस्साधुः ॥

शपसे वेति । क शेते-कश्शेते । क पंढ-कण्पंढ । क साधुः कस्सा-
धुरित्यादि । तथा क त्तरुतित्यादौ शमपरे स्वसे च सो न भवत्येव । तथा
स्वसपरे स्वसे वा विसर्गलोपात् हरिस्फुरति हरि स्फुरतीत्यादि ॥

कुप्योः ५ क ५ पौ वा ॥ ॥ विसर्जनीयस्य क-
वर्गपवर्गसंबन्धिनि स्वसे परे ५ क ५ पौवाभवतः ।
कपावुच्चारणार्थौ । क ५ करोति-कःकरोति । क ५ पच-
ति-कःपचति । क ५ पठति-कःपठति । वाचस्पत्या-
द्य.संज्ञाशब्दाः निपातात्साधवः । यउअ.

णेनानुत्पन्नं तत्सर्वं निपातात्तिद्वम् ॥ त-
द्वृहतोः कस्पत्योश्चोरदेवतपोरर्थं वर्तमानयोः
मुद्-तलोपश्च ॥ ॥ तत्कर तम्कर । वृह-
तपति. वृहस्पतिः । वाच.पति. वाचस्पति. ।

कृष्वोरिति । अत्रापि वाग्रहणात्कस्कादिषु २ क २ पयोरभावे औत्स-
र्गिकस्य । कस्मादयश्च विहितलक्षणा प्रयोगतो ह्येया । कपापितादिति वै-
कल्योर्ध्वज्जाकृतिगमकुमादृतिवर्णयोरुच्चारणासम्भवात्कपावुपात्ताविस्थिर्ध्व ॥

अन्हो रो रात्रिषु ॥ ॥ अन्हो विसर्जनीय-
स्य पदाते रो भवति रात्र्यादिगणवर्जितेषु
परतः । अहःपतिः अहर्षतिः । अहः गण.
अहर्गण' । अरात्रिष्विति विशेषणात् अहः
रात्रं अहोरात्रम् । अहः रूपं अहोरूपम् ।
अह.रथंतरं अहोरथंतरम् ।

अन्ह इति पदात् इत्यनुवर्तते वाशब्दश्चाततश्चाहोम्यामित्यादावपदातेन
वाशब्दस्य च व्यवस्थितार्थत्वादहरह अहर्गणइत्यादौ नित्य अहर्षतिरह प-
तिरित्यादौ वा । अरात्रिष्विति बहुवचनाद्रूपरात्रिरथतररम्यादिपुरेष्वादिषु
रूपाभाव । अहोरूपम् । अहोरात्रम् । अहोरथतरम् । अहोरम्यम् ॥

अतोऽत्यु. ॥ ॥ अकारात्परस्य विसर्जनीय-
स्योऽकारो भवति अति परतः । कः अर्थः
कोऽर्थः ॥ हवे ॥ ॥ अकारात्परस्य विस-
र्जनीयस्योकारो भवति हवे परे ॥ कः गतः
कोगतः । देव याति देवोयाति । मनः रथः
मनोरथ. ॥

अत इति । यद्यपि क अर्थ इत्यादावादे लोपश्च इति लोपशब्दे वा

मोति तथापि 'सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो विधिर्बलवानि' त्युक्त-
विधेर्निरवकाशत्वादुत्तम् । उत्वे चातरगत्वादोकारैकादेशे पश्चादेदोतोऽत
इत्यलोप ॥

आदवे लोपञ् ॥ ॥ अवर्णात्परस्य विस-
र्जनीयस्य लोपञ् भवति अवे परे । देवाः
अत्र देवा अत्र । वाताः वांति वाता वांति ।
स्वरे यत्वं वा ॥ ॥ अवर्णात्परस्य विस-
र्जनीयस्य स्वरे परे यत्वं वा भवति । देवाः
अत्र देवायत्र ॥

आदिति । ननु नामिन परस्य विसर्जनीयस्य विशेषविधेर्हस्ताश्च त-
स्यासम्भवात्परिशेषादेवावर्णपरस्वभावाद्वाचन व्यर्थमिति चेन्न मैवम् । स्वरे
यत्वं वेत्यत्रावर्णात्परस्यैव विसर्जनीयस्य यत्वाविध्यत्वात् । अन्यथा
हरिरत्रेत्यादौ पक्षे यत्वाविधिप्रसङ्गात् ॥

भोसः ॥ ॥ भोस्भगोस्अघोस्इत्येतस्मा
त्परस्य विसर्जनीयस्य लोपञ् भवत्यवे
परे । भोः एहि भोएहि । भगोः नमस्ते भगोन-
मस्ते । अघोः याहि अघोयाहि ।

भोस् भगोस् अघोस् इति सूत्रे भवद्भगवदघवच्छब्दनिपातानां प्रत्याहा-
रेण ग्रहणात्त्रिम्योऽप्येभ्यो विसर्जनीयस्य लोपञ् स्वरे यत्वं वेत्यस्या-
नुवृत्तेर्भेदेर्हीत्याद्यपि यकारस्य लघुप्रयत्नतर च लोकात् ॥

नामिनो रं ॥ ॥ नामिन परस्य विसर्ज-
नीयस्य रंफो भवति अवे परे । अग्नि. अत्र
अग्निरत्र । पटु. यजते पटुर्यजते ॥ उपसो
रो बुधे ॥ ॥ उपसो विसर्जनीयस्य रेफो
भवति बुधे परे । उपः बुध. उपर्बुध ॥ ख-

पे वा ॥ ॥ रेफप्रकृतिकस्य विसर्जनीयस्य
 स्वपे परे वा रेफो भवति । गीः पति. गीपे-
 ति.-गीप्पतिः ॥ ५ः ॥ ॥ रेफसंबन्धिनो
 विसर्जनीयस्य रेफो भवत्यत्रे परे । प्रातः
 अत्र प्रातरत्र । अंतः गतः अतर्गतः ॥ रि
 लोपो दीर्घश्च ॥ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपो
 भवति पूर्वस्य च दीर्घः । पुनः रमते पुनार-
 मते । शुक्तिः रूप्यात्मना भाति शुक्तीरु-
 प्यात्मना भाति ॥

नामिन इति । यद्यपि हस्तेभ्यो विसर्जनीयस्यासंभवाद्वर्णांतरस्य चो-
 त्वलोपशो सन्धात्परिशेषादेव नामिन इति सिद्धौ नाम्युपादानमपार्थक्यं
 तथापि रेफप्रकृतिकस्य स्वपे वेत्यत्र नामिन एव यथा स्यान्न मान प्रात
 रित्यादावित्याद्यर्थम् । यत्तुनामिग्रहणादत्र प्रथमैस्त्वचनात्तत्त्वमुत्तरत्र य-
 छचेत्त्वचनात्तत्त्वमवसी यत इति । तदमव । तदुपादानेऽपि सदेहमस्वाह्या
 रयानतो विशेषमतिवचेश्चतुर्थत्वात् प्रात प्रातरित्यादौ कृपनात्सामानाश्च
 । रेफप्रकृतिकस्येत्यत्र काशब्दस्य व्यवस्थिताव्यवस्थितार्थत्वेन चिकी कृ-
 तीत्यादावनतिमसंग । वानुस्तेर्लोकाहा । उपकुं इत्यादावुपसो निय
 शुवे र ॥

सैपाद्वले ॥ ॥ सशब्दादेपशब्दाच्च परस्य
 विसर्जनीयस्य लोपश्च भवति हसे परे । सः
 चरति स चरति । एषः हसति एष हसति ॥

सैपादिति । सश्च एषश्च सैप तस्मात् । अत्र यद्यपि तदेतदोर्ग्रहणे वि-
 भक्तिलोपे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावात्तदेतदोर्हस इति स्यात् तैतैरि-
 त्यादावपि लोपमाप्तिश्च सकार एपशब्दमात्रग्रहणे सो न पुंष षपण एट्
 तस्य एष इत्यादावपि लोपपसंगस्तत्रापि क्लित्यल्पस्य कृतस्येत्यादिनिर्दिशा-
 ज्ञापकात्तदेष सोऽत्र तत्माहर्च्यार्च्यौऽप्येतद् इति विज्ञायते । एषको

रुद्र इत्यादावेतच्छब्दपरत्वामात्र लोपः । वानुत्तेरेत् शिव इत्यादौ नञ्सेमासेऽपि न ।

सैपादिति संहिता ॥ ॥ सैप दाशरथी राम.
सैप राजा युधिष्ठिरः । सैप कर्णो महात्यागी
सैप भीमो महाबलः ॥ १ ॥ इत्यादौ पाद-
पूरणे संध्यर्थः । यदुक्तं लौकिकायेह तद्वेदे
बहुलं भवेत् । सेमां भूम्याददे सोषामित्या
दीनामदुष्टता ॥ २ ॥

बालबोधाय ऋगुत्वेनैव तदेतदोरिति वाच्ये छिष्टप्रयोजनमाह ॥ सैपा-
दितीत्यादि ॥ सैपादिति संहिता । सा इत्यादौ सध्यर्थेत्यन्वयः । लोपशि
पुनर्न सधिरिति सधिनिपघात्संधौ सति पादपूरणमस्मान्निर्देशात्सधिरित्यर्थः
वेदे पुनं सर्वविधेरपि नियमो नेत्याह । यदुक्तमिति । मः इमा भूमि
आददे स उषा इत्यादौ सधिनामिन इति योगविभागात्कचिन्नामिन पर-
स्य विसर्जनीयस्य लोपशि सधि । भूमीत्यमो लुप्ता । बहूनर्पान लात्नीति
बहुलीमति ॥

कचिन्नामिनो लोपश्च ॥ ॥ नामिनः परस्य
विसर्जनीयस्य कचिल्लोपश्च भवत्यवे परे ।
भूमिः आददे भूम्याददे । कचित्प्रवृत्तिः क-
चिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ॥
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहु-
लकं वदन्ति ॥ ३ ॥ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च
द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ॥ यातोस्तदर्थ-
तिशयेन योगस्तदुच्यते पंचविधं निरुक्तम् ॥
॥ ४ ॥ वर्णागमो गर्वेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्य-
यः ॥ षोडशादौ विकारः स्याद्वर्णनाशः पृ-

पोदरे ॥ ५ ॥ वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरे-
तिशयेन यः ॥ योगः स उच्यते प्राज्ञैर्मयूर-
भ्रमरादिषु ॥ ६ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥

तदर्थानाह ॥ एतिदिति । विदधानीति विधिः । मूषम् बहुलमेव पा-
हुञ्जम् । पुन एनादित्यो निरुक्तमुक्ततामाह । वर्णोगम इति । गतो वर्ण-
ब्धो योऽर्पणयातिशय उत्कर्षमेव योगः स चामात्र श्रितदर्थं तस्यापिशय-
॥ तथा निरुक्तमवयवयुक्तोत्पन्नकटनम् । पञ्चमसारक उच्यते इत्यर्थः । त-
दुदाहरति । वर्णोगम इति । दिनम्नीति मिह इत्यत्र हिमि रितायामित्यस्य
हमकारयोऽपिपयः । पोदशेत्यत्र घुरीन यस्य शरीरे यस्योक्तो विकारः ।
पृषन्मृगे विदो वेत्यभिधानात्पुपतो मृगविशेषस्येवोदरं यस्य ॥ एषोदर इ-
त्यत्र एतत्स्वरकारनाशः । महामातिशयेन रीतीति मयूरः । भ्रमन् अतिश-
येन गौतीति भ्रमरः ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासहिते सारस्वतमहादे पञ्चसंधि-
प्रकरणम् ॥

॥ श्रीचण्डीश्वरशिष्येण वागुदेनेन शीषिते ॥

सारस्वतमहादेऽभूत्पञ्चमधिनिरूपणम् ॥ १ ॥

अथ विभक्तिर्विभाव्यते ॥ ॥ सा द्विधा ।
स्वादिस्त्वादिश्च ॥ विभक्त्यंतं पदम् ॥ ॥
तत्र स्वादिर्विभक्तिर्नाम्नो युज्यते ॥

अथविभक्तिर्विभाव्यते । विभज्यते नर्वृत्कर्माद्यर्थो यथा सा विभक्तिः वि-
भक्त्यतमिति । विभक्ति स्वरूपेण कार्यतो वति यस्य तत्पदसप्तमित्यर्थः ॥

अविभक्ति नाम ॥ ॥ विभक्तिरहितं धातु-
वर्जित चार्थवच्छब्दरूपं नामोच्यते ॥ कृत-
द्वितसमासाश्च ॥ ॥ प्रातिपदिकसंज्ञा इति
केचित् ।

नामस्वरूपमाह । अविभक्ति इति । " नकारो द्विविधो ज्ञेयो पशुदाम-
प्रसज्यतो ॥ पशुदाम सट्प्राही निषेधार्थं प्रसज्यकः " ॥ इति द्विविधे

तत्र मतविरुध्य क्रमेण प्रथमा द्वितीयादिमज्ञा । तत्राप्येवं कस्य क्रमेणैव
 यमनद्विजनवद्वचनमज्ञा । नोरागज्ञा एव । प्रथमैकवचने मुरित्यादिना
 तत्र तत्र गन्थाय । अथ च त्रिगणैः प्रथमस्यादिभिरैव गन्थास्तथा । य-
 द्वापराद्यानुनम् । अर्थमात्रस्य तत्राविशेषविभागाशूयस्य त्रिगणैरर्थैरपि
 विवक्षाया प्रथमा । तथापि तद्विरुद्धे पृष्ठवचनम् ॥

स्वोर्विसर्ग ॥ ॥ सकाररेफयोर्विसर्जनीयाटे-
 गो भवति अधातो रसे पदांते च । देव ।
 द्वित्वविवक्षायां । देवौ । बहुत्वविवक्षायां प्र-
 थमात्रबहुवचने जस् । जकारस्येत्संज्ञा । उत्सं-
 ज्ञायां तस्य लोपः प्रयोजनं जसीतिविशे-
 षणार्थः । देव अस् इति स्थिते । दीर्घवि-
 सर्गी । देवा ।

स्वोर्विसर्ग इति । अत्र यतो रसे इत्यत्र रसे पदांते चेत्पथिफारश्च ना-
 गोऽधातोश्चेति पदान्यनुवर्तते ततश्चाधातो रसे पदांते च धातोश्च पदांते एव
 विसर्ग इति विवेकः । ततश्चाचका अविम इत्यादौ भवति । नहि ओर्वि-
 मर्नीत्यादौ । यद्वा । धातोश्च रसे इत्यत्र धातोरिति योगविभागे स्वोर्विसर्ग
 पदान्ते चेति सप्तधादेतद्वचनेयम् । द्वित्वविवक्षायां अर्थमात्रद्वित्वविवक्षा-
 यामित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥

अकाराज्जसोऽसुफचिद्वक्तव्यः ॥ ॥ देवातः
 ब्राह्मणातः । द्वितीयैकवचने देव अम् इति
 स्थिते ॥ अम्शसोरस्य ॥ ॥ समानादु-
 त्तरयोरम्शसोरकारस्य लोपो भवत्यधातोः ।
 देवम् । देवौ । बहुवचने देवशस् इति स्थिते ।
 शकारः शसीति विशेषणार्थः ॥ सोनः पुंसः ॥

॥ पुङ्लिगात्समानादुत्तरस्य सकारस्य नकारदेशो भवति ।

अकरादिति॥ असुक्त कित्वात्त दंतविधौ 'यदागमास्तदुणीभूतास्तद्वहणेन गृह्यते' इति पदत्वाद्विसर्गः । सामान्यतो विधावप्यावन्ते वारूपे विशेषाभावेऽपि कित्करण मध्यविधिनिरासार्थम् । न च विधानसामर्थ्यादेव मध्ये न स्यादिति वाच्यम् । तस्य सयोगातलोपविधेर्दीर्घविधेर्वा निवर्तकत्वप्रसगात्॥

शसि ॥ ॥ शसि परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घो भवति । यदादेशस्तद्वद्भवति नतु वर्णमात्रविधौ।देवान्।तृतीयैकवचने।देव टा इति स्थिते टकारोऽनुबंधः टेनेति विशेषणार्थः ॥ टेन ॥
॥ अकारात्परष्टा इन भवति ॥ देवेन । अद्भि ॥
॥ अकारस्य आकारादेशो भवति भकरि परे । देवाभ्याम् ॥

शसीति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्य । यद्यप्यत्र सामान्येनोक्त तथापि स्वरस्यैव । अचश्चेति नियतात् । अतोऽनडुह इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वर्णमात्राश्रितविधेरन्यत्र पदादेशस्तद्वद्भवतीति एकदेशविकृतमन्यवद्भवतीति च शशोऽलापे नकारादेशे च तत्कार्यं स्यादेव

अयम् ॥ अकारात्परस्य भिसो भकारस्याकारादेशो भवति।अइ ए । एऐ ऐ । विसर्जनो-
य ॥ देवैः । अकारस्य भिसि ङुंदस्येकारो वा वक्तव्यः ॥ देवेभिः । कर्णेभिः । चतुर्थेक-
वचने देव डेइति स्थिते । डकारो डित्कार्यार्थः सर्वत्र ॥ डेरक् ॥ ॥ अकारात्परस्य डेइत्येतस्यागागमो भवति । कित्वादन्ते ।
ए अय् दीर्घः । देवाय देवाभ्याम् । पूर्ववत्

चतुर्थीवहुचने देव भ्यस् इति स्थिते ॥
एस्मि बहुत्वे ॥ ॥ अकारस्य एत्वं भवति
सकारे भकारे च परे बहुत्वे सति । देवेभ्यः ।

अप इतिभि अ इति ऋडेद । सदैरुदेशा अपि सतिनी भगीति न्यायात्
सत्त्वभागा सत्येतिवत् भीत्यनेन भिमृञ्च्यते । वैपरीत्य लाभार्थम् ।
केचित्तु म्य इत्येष पेठु तस्य च भि अ इति ऋडेद । भीनि स्थानमप्तमी
तत्र म्यम्येतद्विशेषविधे भ्यामि चाद्यताभ्यामिति निर्देशाज्ज्ञापकादङ्गीत्या-
त्वे परिशेषाद्भिमी भकारस्थाने एकारादेश इत्याहुः । अंतरगत्वेनादी
प्रत्ययकार्यम् । नन्वसिद्ध बहिरगमिति न्यायादतरगे एकारे क्रियमाणे
बहिरगोऽकारादेशोऽसिद्ध स्यादिति चेत् । नानानतरग्ये बहिरगत्वज्ञाति-
रिति प्रतिषेधात् ॥

पञ्चम्येकवचने देव डसि इति स्थिते । डसि-
रत् ॥ ॥ अकारात्परो डसिरद्भवति । दीर्घ ।
देवात् । देवाभ्याम् । देवेभ्य । पष्ठयेकवचने
देव डस् इति स्थिते ॥ डस्स्य ॥ ॥ अका-
रात्परो डस्स्य भवति । देवस्य । षष्ठीद्विवचने
देव ओस् इति स्थिते ॥ ओसि ॥ ॥ अका-
रस्य ओसि परे एत्वं भवति । ए अय् । देवयोः ॥
नुडाम ॥ ॥ समानात्परस्यामो नुडागमो
भवति । टित्त्वादादौ । टकार उच्चारणार्थः ।

डसिरदिति । अद्विगानमामर्थ्यात्समानादित्यादिनिर्देशात्तद्विभक्त्य-
त्वाद्धानुवृत्तेश्च विभक्तिस्यरे यस्य लोप इत्यन्वोपाभावः । वावमाने इत्यत्र
वा शब्दस्य व्यवस्थितार्थत्वादेवादित्यादौ तदभावः

नामि ॥ ॥ नामि परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ।
देवानाम् । सप्तम्येकवचने देव डि इति स्थिते ।

अइ ए । देवे । देवयोः । पूर्वचतु । सप्तमीब-
हुवचने देव सुप् इति स्थिते । पकारस्येत्सं-
ज्ञायां लोपः । एस्मि बहुत्वे ।

नामि इति । नुट्सहित आम् नाम् तस्मिन् । अतो दण्डिनामित्यादौ
दीर्घत्वाभावः ।

क्विलात्पः सः ॥— ॥ कवर्गादिलाच्च प्रत्याहा
रादुत्तरस्य केनचित्सूत्रेण कृतस्य सकारस्य
पकारादेशो भवति । देवेषु ।

क्विलादिति । कुश्च इलश्च किलं तस्मात् । प्लुनो णोऽनते इत्यतोऽनते इत्यनु-
वृत्तेर्हरित्त्वेत्यादौ पत्वाभावः । स प इति वाच्ये विपरीतनिर्देशाद्भुविस-
र्वनीयशमव्यवधाने पत्वम् । हवींषि । हविषु हविष्पु इत्यादि । तथासा-
ते पदादेशः सस्य पो नेति । दधि सिञ्चति । अग्निसादित्यादिसिद्धिः ॥

आमंत्रणे सिद्धिः ॥ ॥ आमंत्रणमभिमुखी-
करणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिद्धिसंज्ञो भवति ।

आमंत्रणे इति । लिंगार्थे प्रथमेत्यतोऽनतरभिद सूत्रम् । तत्रामंत्रणे इति
योगविभागादामंत्रणे अभिमुखीकरणेऽर्थे प्रथमेति सिद्धिरित्यपरयोगवि-
भागादामन्त्रणार्थकं सि धिसंज्ञक इत्यर्थः ॥

समानाद्धेलोपोऽधातोः ॥ ॥ समानादुत्तर-
स्य धेलोपो भवत्यधातोः । आभिमुख्याभि-
व्यक्तये-हेशब्दस्य प्राक्प्रयोगः । हे देव । हे
देवौ । हे देवाः । एवं घट पट स्तंभ कुंभादयो-
ऽप्यकारांताः पुल्लिङ्गाः ॥

समानादिति । दवात्यनेकानर्थानिति धातुर्योगिको ज्ञेयः ततश्च धातोः समा-
नादिति सामानाधिकरण्यम् अनेकार्थात्समानादित्यर्थः । अतश्चास्मिन्सूत्रे
हस्त्वसमानार्थतामतेषा । ततश्च हे हाहा । हे हूहुरित्यादावधातोरेपि स-

मानास हेतोमपमिति कृच्छ्रविशेषणे एतदेशानिष्टामन्यद्वयतीति । प्रद-
ष्टा धी. प्रधीरिति नित्यस्त्रीत्वे तदीर्मज्ञाया न्दसरो न ते मधि इत्यादौ
धानोरपि समानाछोऽ । तथाऽम्भोरम्येत्यपि न्दसदीर्घमाधाराधुक्ते
सोमणमित्यादौ धातोरेपि तथा । सो न पुम इत्यत्र दृगात्तात्पर्यं न्दरा
दीर्घसाधारण्येति । राहार । दूरद । यातप्रमीर । इत्यादिमयोगा । अत्र
च न तथा । मुदाम इत्यत्र पुनर्पुनकयोर्न्द्मादेशे रिरया च नियमो-
क्तिगानार्थकारांतोरांततागामागानां च द्योनादीनां । तत्रश्च सोमपात्र
वृत्तानाभिरयादौ धातोरेपि समानाधुक्तेषु तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबो-
हेतुत्वेनापात्रुमानयदयोस्तात्पर्यवशात्तादृशोऽर्थस्तत्र तत्र कथ्य इत्याह ॥

अकारांतानामपि सर्वादीनां तु विशेषः ॥ सर्व
विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर उत्तर
उत्तम कतर कतम सम सिम नेम एक पूर्ण पर
अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अतर
त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् द्वि किम् यु-
ष्मद् अस्मद् भवतु एते सर्वादयस्त्रिंशः ।
तत्र पुल्लिङ्गत्वेन रूपं ज्ञेयम् ।

अकारांतत्वेन देवनाग्रात्प्राह । अकारान्तानामपीति । देवशब्दार्कचि-
द्विशेष इत्यर्थः । सर्वादिपठितयोरपि त्वनृत्वशब्दयोश्च तदसत्त्वाद्धौ चि कमयो-
गाभाषादनुपादानम् । उभयशब्दस्य द्विवचनात्तात्पर्यादिकार्यासम्भवेऽपि
सर्वनाम्नरतृतीया चेति सर्वनामो हेतुयोगे तृतीयाविधेरुभाष्या हेतुम्यामित्या-
दिमिद्वयार्थमुपादानम् । अन्यतरशब्दोऽव्युत्तरश्च एव ननु उत्तरात् । किय-
त्तत्र एव तद्विधे । मतो उत्तरमत्ययात्त्वेन मासी पनुत्पादानादन्यतरश-
ब्दस्य सर्वादित्वाभाव इत्यसत् । समशब्दः सर्वस्योय । न तुल्यार्थः ।
एव सिमशब्दोऽपि । नेमशब्दः खडार्थः । एषा च सर्वेषां नामानि सर्व-
नामानोत्पन्नार्थताविज्ञानात्सर्वानित्ये एव सर्गादिकार्यं न सज्ञागौणवयो
तथा लोकात्पूर्वादीनां स्वाभिवेयापेक्षाविविनियमे एव सज्ञागौणत्वयोनेति

सर्वत्र । अतो दक्षिणा गायका इत्यादावविधिनियमाभावादुत्तरा कुरव इत्यादौ सज्ञात्वाच्च न । तथा राज्ञ समायेत्यादौ तुल्यार्थत्वेन समस्यापि न । तथा परिधानचहिर्योगार्थस्थान्तरस्थापुरीवाचकस्येत्यतराया पुरीत्यादौ न । तथार्थज्ञात्यन्यत्राचिन एव स्वशब्दस्य । नेह । स्वाय ज्ञातयेऽर्थाय वा । तथा वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतरा इत्यादौ द्वे जसि वा नान्यत्र । तथा तृतीयासमासात्तद्वाक्ययोरपि नेति । मासपूर्वाय मासेन पूर्वायेत्यादि । तथा बहुव्रीहिसमासावयवस्य प्रधानभूतस्यापि सर्गादित्व नेति । त्व पिता यस्याह पिता यस्य स त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यादि । अन्यथाऽव्ययसर्वनाममकच्चाकृटेरित्येकाचि त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति स्यात् । दिक्समासे बहुव्रीहौ च वेति । उत्तरस्या पूर्वस्या अतराल दिक् उत्तरपूर्वा तस्यै उत्तरपूर्वस्यै-उत्तरपूर्वायै इत्यादि प्रयोगानुसारतो यथायथमुद्दम् ॥

जसी ॥ सर्वादेरकारातात्परो जस् ईर्भवति ।

सर्वः । सर्वौ । सर्वे । सर्वम् । सर्वौ । सर्वान् ।

जमीइति । अत्र केचित् एकमात्रालाघवेन वैयाकरणा पुनोत्सव मन्यत इति न्यायेन जसि इत्येव पेटु । दीर्घविधेः प्रयोजनाभावात् । न च दीर्घविधौ द्विमात्रत्वेन गुरुत्वाद्गुरु शिञ्च सर्वस्य वक्तव्य इति सर्वस्य जस स्यादिति वाच्यम् । तस्य पष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदतस्य वक्तव्य इत्यतविधेरपवादत्वात् । अत्र च पष्ठीनिर्देशाभावाद्निर्दिश्यमानस्यादेशा भवतीति सर्वस्यैव जस स्यात् । न च औ इत्युत्तरसूत्रे दीर्घकारानुवृत्तौ । केचिन्मते पूर्वप्रतिपेधेनादावीकारादेशो जरसादेशो च जरसीत्यादिसिद्धयर्थे दीर्घविधानमिति वाच्यम् । कृतावृतप्रसंगित्वेन जरसादेशस्य नित्यत्वादादौ स एव स्यात् । केचिन्मतोपसग्रहार्थे धिरीत्यनतरसूत्र एव दीर्घविधानौचित्यादाह । अत एव धिरीत्येव क्वचित्पाठ । क्वचिच्चौरीत्यापि सर्वत्र सूत्रपाठादौ जसी इत्येव पाठ इति चेत् । तथापि जसि ई इति छेद । जसि इति स्थानसमी । अन्ये तु जस इति साङ्केतिक पष्ठचतमेवेति । अतस्यैव मासौ सर्वादेशार्थे गुरुकरणम् । तदसत् । गुरु शिञ्च सर्वस्येत्यत्र गुरुशब्दस्यानेकवर्णादेशोपलक्षकत्वस्य त्रैरयदित्यत्र द्वित्करणेन ज्ञापनात् । अन्यथा दिव औ इत्यादौ औकारादीनां द्विमात्रत्वेन गुरुत्वात्सर्वादेशप्रसगात् ॥

प्स्नोणोऽनंते ॥ ॥ पकाररेफऋवर्णेभ्यः पर-
स्य नकारस्य णकारादेशो भवति । अंते स्थि-
तस्य न भवति सर्वानित्यादौ ॥

प्राप्तिरिति । पृ च र् च आ भ ण्या समाहार पृ तस्यात् पृ । अत्र रेफा
स्परस्यापि नस्य णत्वाकरणं समानपद एव णत्वविधिज्ञापकम् ॥

अवकुर्णन्तरेऽपि ॥ ॥ अवप्रत्याहारेण कवर्गेण
पवर्गेण च मध्ये व्यवधानेऽपि भवति नान्ये-
न । सर्वेण । सर्वाभ्याम् । सर्वै ॥

अवेति । अवप्रत्याहारः कु कवर्गं पु पवर्गं एतैर्व्यस्ती समस्तैर्वांतरे
व्यवधानेऽपि पूर्वोक्तनिमित्ताग्रस्य णत्वमित्यर्थः । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्च-
यार्थः । तेन पर्याणद्धमित्यादौ आह्वपदन्यवधानेऽपि णत्वम् तथा च अनु-
स्वारविसर्जनीय-क-पत्यवधानेऽपि । रिगणम् । उर केण-उर-वेण । उ-
र पेण-उर-पेणेत्यादि ॥

सर्वादेः स्मट् ॥ ॥ सर्वदेरकारांतात्परस्य च-
तुर्थ्येकवचनस्य स्मडागमो भवति । सर्वस्मै ।
सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । पचम्येकवचने सर्व ङासि
इति स्थिते ।

सर्वादेरिति । अत्र यद्यपि स्मटाष्टित्वादकश्च षित्त्वादाद्यतस्यानत्वेनोभ-
योरविरोधस्तथापि ब्राह्मणेभ्यो दाधि दीयता कौडिन्याय तक्रामित्युक्ते कौ-
ण्डिन्यस्यापि ब्राह्मणात् षातित्वाद्धिदाने प्राप्तेऽपि साक्षाच्छिष्टेन तक्र-
दानेन बाध्यते । तथाऽत्रापि तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सर्वादे स्मडेव ॥

अतः ॥ ॥ सर्वदेरकारांतात्परस्यात् स्मडा-
गमो भवति । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वे-
भ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः ।

अत इति । विभक्तिप्रकरणत्वादिभक्तैरेव ततश्च सर्वमततीति सर्वाद्य इ-

स्यादावतसातत्यगमन इत्यस्य क्विपि तद्धोपे सर्वादे परस्यापि अतः सम्-
 दभाव । ङसिरदित्यतो मण्डूकमुत्या विभाक्तिविपरिणामेन - उत्सेरित्यनु-
 वृत्तेर्वा ॥

सुडामः ॥ ॥ सर्वादेः परस्यामः सुडागमो भ-
 वति । सर्वेषाम् ॥ ङि स्मिन् ॥ ॥ सर्वादेर-
 कारातात्परो ङि स्मिन् भवति सर्वस्मिन् ।
 सर्वयोः । सर्वेषु । एवं विश्वादीनां एकशब्द-
 पर्यतानां रूपं ज्ञेयं डतरडतमो विहाय । तौ
 प्रत्ययौ ततस्तदंताः शब्दा ग्राह्याः । पूर्वा-
 दीना तु नवानां जाति ईकारो वा वक्तव्यः ॥
 पूर्वे-पूर्वाः । परे-पराः । इत्यादि ॥ ङसिद्धयोः
 स्मात्स्मिनौ वा वक्तव्यौ ॥ ॥ पूर्वस्मात्पूर्वा-
 त् । पूर्वस्मिन्-पूर्वे इत्यादि ।

सुडामइति । अत्र यद्यपि सामान्येन सर्वादिभ्य सुडिधौ सर्वादिगणात-
 र्तिनोऽत्रानुक्तस्यापि मवच्छब्दस्य प्रसंग अङ्गीत्यतोऽदित्यनुवृत्तावाचता-
 नामप्रसंगस्तथाप्यावताना सुडिध्यर्थ आप इत्यनतरसूत्रमनुवर्तनीय अआ-
 म इति लुप्तपचम्यन्ताद्वर्णप्रक्षेपो वा । विपरीतनिर्देशात् लक्षणप्रतिप-
 दोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहण ननु लाक्षणिकस्येति वा शुवामित्यादौ
 सुद्ध न । डतरडतमादिति । न केवञ्च प्रवृत्ति प्रयोक्तव्या न च केवल
 प्रत्यय इति केवल्योस्तयो प्रयोगासम्भवात् प्रत्ययग्रहणेन तदतस्येति
 तदतग्रहणमित्यर्थ ॥

प्रथमचरमतयाल्पाद्धकृतिपयनेमानां जसी-
 कारो वा वक्तव्यः ॥ ॥ प्रथमे-प्रथमाः । चरमे-
 चरमाः । शेषं देववत् । तयायडौ प्रत्ययौ ॥ ती-
 यस्य सर्वशब्दवद्रूपं ङित्सु वा वक्तव्यम् ॥ ङि-

तीयस्मै-द्वितीयाय । द्वितीयस्मात्-द्वितीया-
त् । द्वितीयास्मिन्-द्वितीये । एवं तृतीयः । उ-
भशब्दो नित्यं द्विवचनांतः । उभौ । उभौ । उ-
भाभ्याम् ३ । उभयो-२ । उभयशब्दस्य द्विवच-
नाभावादेकवचनबहुवचने भवतः । उभयः ।
उभये । उभयम् । उभयान् । उभयेन । उभयैः ।
उभयस्मे । उभयेभ्यः । इत्यादि । अकारात्तः
पुङ्लिङो मासशब्दः ।

मयमेति । नेनशब्दस्य मासविभाषात्ताच्छेष सर्वत्र । अन्येषां त्वमात-
त्पादेषवत् । प्रतीत्यादी लोभर्धे तयद्वयटी । मर्यायामित्यगट्टित्वात्तयद्व-
यटावित्यय पाठः । उभशब्दस्यायङारणेन निरस्वमासायपि सर्गादिषु मा-
सात्पाठाद्व्युत्पत्त्याद्वा नित्यमेव । अयद्व्याययमर्यात्वाद्भौ अवयवी
यम्येति निगमे ष्ववचनान्तत्वम् । येषामिति च बहुवचनान्तरम् । द्वयो-
रवयविनोर्द्वर्चवयवामभ्यामुभयशब्दस्य द्विवचनाभाव आर्थिकः । तीयस्य
इति । तीयमत्ययातगातिपदिकस्येत्यर्थः । तनश्च प्रातिपदिकग्रहणे तिङावि-
शिष्टस्यापि ग्रहणमिति द्वितीयस्यै द्वितीयाये इत्याद्यपि । समातीयायेत्यादी
तीयमत्यययातत्यामावादर्धवद्ग्रहणे नानर्धस्य ग्रहणमिति वा तदभावः ॥

मासस्याल्लोपो वा ॥ ॥ मासशब्दस्याकारस्य
लोपो भवति सर्गासु विभक्तिषु परतः । माः-
मासः । मासौ-मासौ । मासः-मासाः । मासे-
मासम् । मासो-मासौ । मासः-मासान् । मा-
सा-मासेन । माभ्या-मासाभ्याम् । माभि-
मासैः । मासे मासाय । माभ्या-मासाभ्याम् ।
माभ्यः-मासेभ्यः । मासः-मासात् । माभ्या-
मासाभ्याम् । माभ्यः-मासेभ्यः । मासः-मा-

सस्य । मासोः-मासयोः । मासां-मासानाम् ।
 मासि-मासे । मासोः-मासयोः । मासु-मा-
 सेषु । हे माः-हे मास । हे मासो-हे मासौ । हे
 मासः-हे मासाः । आकारान्तः पुल्लिङ्गः सोमपा-
 शब्द । सोमपा । सोमपौ । सोमपाः । अघातो-
 रिति विशेषणाद्धेलोपो नास्ति । हे सोमपा ।
 सोमपाम् । सोमपौ । बहुवचने सोमपा अस्
 इति स्थिते ।

मासस्येति । मासशब्दस्याकारस्य वा लोपो भवति । शसादौ विभक्ता-
 विति केचित् । पाद दन्त नासिका इदम् निशा असृज् यूष् दोष् यकृन्
 शकृन् उदक आस्यशब्देभ्य पद् दत् नस् इद् निश् असन् यूप् न् दोप् न्
 यकृन् शकृन् उदक् असन्नादय शब्दा एषगेव लोकाद्वा शस्त्रभृतिष्वे-
 पातेते आदेशा यथासख्यामूल्या । लोपस्यादेशविशेषत्वात्पछीनिर्दिष्टत्वादे-
 वात्यस्याकारस्य सिद्धौ अधिकवर्णग्रहणस्याधिककार्यसिद्धेर्वाशब्दादेवोऽ
 योऽवसेय । वस्तुतस्तु एतन्मते तु पदादय पृथक् शब्दा एव ॥

आतो धातोर्लोपः ॥ ॥ धातुसंबन्धिन आका-
 रस्य लोपो भवति शसादौ स्वरे परे । सोमप ।
 सोमपा । सोमपाभ्याम् । सोमपाभिः । सो-
 मपे । सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः । सोमपः ।
 सोमपाभ्याम् । सोमपाभ्यः । सोमपः । सो-
 मपोः । सोमपाम् । सोमपि । सोमपोः । सो-
 मपासु । एवं कीलालपा शंस्रध्माप्रभृतयः ।
 इकारान्तःपुल्लिङ्गो हरिशब्दः । प्रथमैकवचने हरिः ॥
 औय ॥ ॥ इकाराताडुकाराताच्च पर औ यू

आपयेते । ई ऊ भवतः । हरी॥ एओ जिति॥ ॥
 इकारातस्य उकारांतस्य च जिति परे एकार
 ओकारश्च भवति । हरयः॥ धी ॥ ॥ इकारांतस्य
 उकारातस्य च विविषये एकार ओकारश्च
 भवति । हे हरे । हे हरी । हे हरयः । हरिम् । हरी ।
 हरीन् ॥ टा नास्त्रियाम् ॥ ॥ इकारातादुकारा-
 न्ताच्च परं ना भवत्यस्त्रियाम् । हरिणा । ह-
 रिभ्याम् । हरिभिः ॥ ङिति ॥ ॥ इकारातस्य
 उकारान्तस्य च ङिति परे एकार ओकारश्च
 भवति । हरये । हरिभ्याम् । हरिभ्यः ।

आत इति । तत्राऽधर्मेण पुनरुच्चार्य्याङातोरातो लोपः कचिदित्यर्थक-
 रूपात्तत्त्वं इन इत्यादावप्यलोपः । धावो किम् । हाहान् । किञ्चतत्वाच्चा-
 स्य सोमपाशब्दस्य धातुत्वम् । तदुक्तम् । “ शवृशानकिञ्चताना कसताना
 तथैव च ॥ वृनताना च धातूना धातुत्व नोपहन्यते ॥ ” इति । धी
 तपरस्य तावन्मात्रग्राहकत्वात्सोमपेन कुत्सेनेत्यादावपसगः । वस्तुतस्तु
 द्विमात्रोच्चारणसामर्थ्यादेव सगर्भानुपपन्नौ तपन्तमेव सौविधिभ्यो लो-
 पविधिर्व्यन्यानि विधौ पश्चात्प्रत्ययलोपे नत्ययलक्षणमिति तदाश्र-
 यकार्यम् ।

ङितिङतोऽस्य ॥ ॥ एदोऽङ्ग्या परस्य ङितिङ-
 तोऽकारस्य लोपो भवति । हरेः । हरिभ्याम् ।
 हरिभ्यः । हरेः । हर्योः । हरीणाम् ॥ डेरौ-
 ङित् ॥ ॥ इदुऽङ्ग्यामुत्तरस्य डेरौ भवति स
 च ङित् ॥ ङिति टेः ॥ ॥ ङिति परे टेलोपो
 भवति । हरौ । हर्योः । हरिषु । एवमग्निगिरि-

रविकविप्रभृतय एतैरेव सूत्रैः सिद्धयन्ति । उ-
 कारांताश्च विष्णुवायुभानुप्रभृतयः एतैरेव
 सूत्रैः सिद्धयन्ति । भानुः । भानू । भानवः । भा-
 नुम् । भानू । भानून् । भानुना । भानुभ्याम् ।
 भानुभिः । भानवे । भानुभ्याम् । भानुभ्यः ।
 भानोः । भानुभ्याम् । भानुभ्यः । भानो । भा-
 न्वोः । भानूनाम् । भानौ । भान्वोः । भानुषु ।
 हे भानो इत्यादि । सखिशब्दस्य भेदः ॥ से-
 र्धधेः ॥ ॥ सखिशब्दात्परस्य सेरधेर्डा भ-
 वति । स च ङित् । ङित्वाट्टिलोप ॥ सखा ।

इत्य । इकारोपलक्षितो अ० इस्तस्य स च ङसिद्धोरेवेत्यभिप्रेत्योक्त
 ङसोरकारस्येति ॥

अधेरिति विशेषणादेकारो धिविपये । हे सखे ॥
 ऐ सख्युः ॥ ॥ सखिशब्दस्यैकारो भवति
 पंचसु परेषु ।

अधेरिति । ऐ सख्युरित्यत्राधेरित्यनुवृत्तेस्तस्य च विभक्तिविपरिणा-
 मेन सप्तर्माबहुवचनात्त्वेन धिवर्जितेषु पञ्चस्वित्यर्थादेकाराभावेऽपीत्यर्थः ।
 अन्यथै सख्युरित्यस्य दुर्वारत्वात् ॥

पष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशस्तदंतस्य ज्ञेयः । सखायौ ॥
 द्विवचनस्य वाऽऽछंदसि ॥ ॥ द्विवचनस्य औ
 आ भवति वेदे । सखाया । सखायः । सखा-
 यम् । सखायौ । सखीन् ।

पष्ठोनिर्दिष्टस्येति । पष्ठ्या निर्दिष्ट पष्ठ्यतत्त्वेनोद्दिष्टस्तस्य य आदे-
 श सतस्यातस्य स्यादित्यर्थः । सखायमित्यत्र परत्वात्कृताकृतप्रसंगित्वेन
 नित्यत्वाच्चादवैकारे समानत्वाभावाद्गाम्भसोरस्येत्यकारलोपः ।

सखिपदयोरीक ॥ ॥ सखिपतिशब्दयोरीगा-
गमो भवति । टाडोडिषु परतः ।

मागिपरयोतिरिति । य दादयोऽरित्यतष्टादमोरिति हेरपुठरम्याय त
न्यानुत्तेष्टे अपात्यभिधे योक्त अष्टाद्विषु परउ इति ॥

दीर्घत्वान्न ना । सख्या । आगमजमनित्वम् ।
 सखिना । पत्तिना । सखिभ्याम् । सखिभिः ।
 सख्ये । सखिभ्याम् । सखिभ्यः ।

क्षीरं तादिति । यद्यपि दृश्याविद्यापि स्मृतास्मृतप्रमगित्वात्प्रथमं सत्
 र्णदीर्घतरोऽपि ना न स्यात्तथापि तद्विषये शेषागित्यरज्ञापनात्मसम्यक्त्व-
 ने प्रथममौकार । तस्मिन्ना यानरेन्द्रण, अन्यत्र पतिना सहेत्याद्यार्थनयो-
 गमिद्वयर्थमाह । आगमगमिति । आगमाज्जायते इति आगमगं तद-
 नित्यमित्यर्थ । अगित्यमागमानुदात्मनमिति परिभाषया इति भावः ॥

ॐ ॥ ॥ सखिपतिशब्दयोर्निगागमो भवति
डसिद्धसोरकारे । स च डित् । सख्यु । सखि-
भ्याम् । सखिभ्यः । सख्युः । सख्यो । सखी-
नाम् । सप्तम्येकवचने डेरो ङित्पयोकारे कृते
सखिपतिशब्दयोर्निगागमो भवति । सख्यौ ।
सख्योः । सखिषु । पतिशब्दस्य प्रथमाद्विती-
ययोर्ह्रिशब्दवत्प्रक्रिया । तृतीयादौ तु सखि-
शब्दवत्प्रक्रिया ॥ पतिरसमास एव सखिवद्ध-
क्तव्यः ॥ ॥ ततः समासात्तस्य नादयो भवं-
ति । प्रजापतिना । प्रजापतये । इत्यादि । द्वि-
शब्दो नित्यं द्विवचनात् । द्वि औ इति स्थिते ।

५ सरस्वती अस्ति स्थितिः कलौ डेउं ककारो तात्पर्य स्पष्टं ति
उ सोऽकार स्पष्टो कारो नवतिः ५३

ऋद्धे इति । अत्र यदि षेइति चतुर्थैकवचनमभिप्रेत स्यात्तर्हि षेइत्य-
स्यानुवृत्तेरेव पुनर्ग्रहणं न कुर्यात्तस्मात् ऋकारोपलक्षितः । अ षतस्मिन्
हे इत्यभिप्रेत्याह । षासिद्धसोर्द्धकार इति । ऋत तपरकरणेन तावन्मात्रस्यैव
ग्रहणादन्योर्ग्र इत्यादौ गृह्येतस्मादीर्घत्वादुत्वाभावः । ऋद्धे इत्यत्र षहस्वो
वेत्यतो वानुर्गुणलोकाच्च स्त्रीतोशब्दाम्यामपि ग्रहणम् । ततश्च सुखमा-
त्मन इच्छति सुखयति सुखीयतीति सुखी तस्य मुख्यः । एव सुतमात्मन
इच्छति सुतीयति सुतीयतीति सुती तस्य मुख्यः । तथा सह खेन वर्तते
इति सख तमिच्छतीति सखी तस्य सख्युः । तकारस्थाननाद्धर्णादपीप्पते
लूनमिच्छति लूनीयति लूनीयतीति लूनी तस्य लून्युः । वेति केचित् । मुख्य
मुख्यः । लून्यः । ननु सखिशब्दस्य सप्तम्येकवचने आदावौत्वाभावे दीर्घ-
त्वादौत्वाभावः । आदावौत्वे टिलोपे च एरुदेशविहितन्यायेन ईगागमे
निमित्ताभावे नैमित्तिकास्याप्यभाव इति न्यायेनौत्वनिश्चयः स्यादित्यतो
निमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वमभिप्रेत्याह । सप्तम्येकवचन इति । अयं भावः ।
औत्त्वस्य षित्वाटिलोपे निमित्तयोरिदुतोरभावेन सर्वत्रौत्वनिश्चयापत्त्या त-
द्विधिवैयर्थ्यापातादनित्यत्व न्यायस्यावसयिते । लोकेऽपि निमित्तदोषाभावे
षाद्यनपायदर्शनाच्च । शोभन सखा सुखेत्यादौ समासेऽपि सखिशब्दमा-
धान्ये पचसु तत्कार्यदर्शनादन्यत्र सुसखिना कृत अतिमखेरागच्छतीत्यादौ
तत्कार्याभावः । पतिरसमास एवेति सखिवदित्यनेन सखिशब्दस्यासमास
एवेगादिकार्यं यथा तथा तत्सहोक्तस्य पतिशब्दस्यापीत्यर्थः । अन्यथा सखि-
कार्यातिदेशो षादेरपि प्रसङ्गः स्यात् । हरिशब्दादिवत्पातिकाद्विवचनात्तत्त्वे
सिद्धे वचनारभसामर्थ्याभित्यद्विवचनान्तत्वमाप्तौ नित्यग्रहणं स्वप्नार्थम् ॥

त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भ-
वति स्यादौ परे । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् ३ ॥ द्वयोः ।
द्वयोः । त्यदादीनां धेरभावः । त्रिशब्दो नित्यं
बहुवचनात् । त्रि जस् इति स्थिते । त्रयः ।
त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

सखिपत्योरीक ॥ ॥ सखिपतिशब्दयोरीगा-
गमो भवति । टाडेडिषु परतः ।

सखिपत्योरिति । ए टाडयोरित्यतटाडयोरिति हेतुमुत्तरमुत्राद्य न
स्यानुत्तेर्हे ऋषीत्यभिप्रेत्योक्त टाडेडिषु परत इति ॥

दीर्घत्वान्न ना । सख्या । आगमजमनित्यम् ।
सखिना । पतिना । सखिभ्याम् । सखिभिः ।
सख्ये । सखिभ्याम् । सखिभ्यः ।

दीर्घत्वादिति । यद्यपि षह्रस्वविधापि कृताकृतप्रसंगित्वात्म्यम सव
र्णदीर्घत्वेऽपि ना न स्यात्तथापि तद्विधेर्न्यायान्नित्यत्वज्ञापनात्सप्तम्येकवच-
ने प्रथममौकार । सखिना वानरेन्द्रेण, अन्यत्र पतिना महेत्याद्यार्पणयो-
गसिद्धयर्थमाह । आगमजमिति । आगमाज्जायते इति आगमज तद-
नित्यमित्यर्थ । अनित्यभागमानुशासनमिति परिभाषया इति भावः ॥

ऋडे ॥ ॥ सखिपतिशब्दयोर्ऋगागमो भवति
डासिहसोरकारे । स च डित् । सख्युः । सखि-
भ्याम् । सखिभ्य । सख्यु । सख्यो । सखी-
नाम् । सप्तम्येकवचने डेरो डिटित्योरकारे कृते
सखिपतिशब्दयोरीगागमो भवति । सख्यौ ।
सख्यो । सखिषु । पतिशब्दस्य प्रथमाद्विती-
ययोर्हरिशब्दवत्प्रक्रिया । तृतीयादौ तु सखि-
शब्दवत्प्रक्रिया ॥ पतिरसमाप्त एव सखिवह-
कव्यः ॥ ॥ ततः समासात्तस्य नादयो भव-
ति । प्रजापतिना । प्रजापतये । इत्यादि । द्वि-
शब्दो नित्यं द्विवचनांतः । द्वि औ इति स्थिते ।

*सख्युः सख्युः इति स्थिते क्लोडं उ क्लोरातात्परस्य ड सि
ड सौकरस्य उकारे भवति *उडा

ऋद्धे इति । अत्र यदि देशति चतुर्थैकवचनमभिप्रेत स्यात्ताई हेइत्य-
 स्थानुश्चेरेव पुनर्ग्रहण न कुर्यात्तस्मात् ङकारोपलक्षित अ ङस्तस्मिन्
 हे इत्यभिप्रेत्याह । ङासिद्धसोर्दकार इति । ऋत० तपरकरणेन तावन्मात्रस्यैव
 ग्रहणादन्योर्ग्र इत्यादौ गृह्येतत्समादीर्घत्वादुत्ताभाव । ऋद्धे इत्यत्र ह्रस्वो
 धेत्यतो वानुरूपणाद्धोकाच्च खीतीशब्दाम्यामपि ग्रहणम् । ततश्च मुखमा-
 त्मन इच्छति मुखयाति मुखीयतीति मुखी तस्य मुख्य । एव मुतमात्मन
 इच्छति मुनीयति मुतीयतीति सुती तस्य मुत्यु । तथा सह खेन वर्तते
 इति सख तमिच्छतीति सखी तस्य सख्यु । तकारस्थानजाह्नर्णादीष्यते
 लूनमिच्छति लूनीयति लूनीयतीति लूनी तस्य लून्यु । वेति केचित् । मुख्य
 मुत्यु । लून्य । ननु सखिशब्दस्य सप्तम्येकवचने आदावीगागमे दीर्घ-
 त्वादौत्ताभाव । आदावौत्वे टिलोपे च एरदेशनिरुक्तन्यायेन ईगागमे
 निमित्ताभावे नैमित्तिकास्याप्यभाव इति न्यायेनौत्वनिष्ठत्ति स्यादित्यतो
 निमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वमभिप्रेत्याह । सप्तम्येकवचन इति । अय भावः ।
 औत्त्वस्य डित्वाटिलोपे निमित्तयोरिदुतोरभावेन सर्वत्रौत्वनित्यत्वापस्या त-
 द्विधिवैयर्थ्यापातादनित्यत्व न्यायस्यावसथिते । लोकेऽपि निमित्तद्वडाद्यभावे
 घमाद्यनपायदर्शनाच्च । शोभन सखा मुमग्नेत्यादौ सभासेऽपि सखिशब्दप्रा-
 धान्ये पचमु तत्कार्यदर्शनादन्यत्र मुसलिना कृत अतिसखेरागच्छतीत्यादौ
 तत्कार्याभाव । पतिरसमास एवेति सखिवदित्यनेन सखिशब्दस्यासमास
 एवेगादिकार्यं यथा तथा तत्सहोक्तस्य पतिशब्दस्यापीत्यर्थः । अन्यथा सखि-
 कार्यातिदेशे ङादेरपि प्रसङ्गः स्यात् । हरिशब्दादिवत्पाक्षिकद्विवचनात्तत्त्वे
 सिद्धे वचनारभसामर्थ्याजित्याद्विवचनान्तत्वमासौ नित्यग्रहण स्पष्टार्थम् ॥

त्यदादेष्टेरः स्यादौ ॥ ॥ त्यदादेष्टेरकारो भ-
 वति स्यादौ परे । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् ३ ॥ द्वयोः ।
 द्वयोः । त्यदादीनां धेरभावः । त्रिशब्दो नित्यं
 बहुवचनातः । त्रि जस् इति स्थिते । त्रयः ।
 त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

त्यदादेः इति । त्यदाब्देनैकदेशेन समुदायोपसृणाय त्यदगादिर्यस्येति तद्वृणसमिदानो बहुव्रीहिः । मन्वस्य त्यदादित्वादस्य म इति म स्यादिति चेत् । सत्यम् ऋद्धे इत्यादाविवात्रापि दकारसहिताकारस्य मकारसहिताकारविधेरत्र च यकारमुक्तत्वात्तदभावः ॥

त्रेरयङ् ॥ ॥ त्रिशब्दस्यायडादेशो भवति

नामि परे ।

त्रेरिति । त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि शब्दनिर्देशादत्रैकवचनम् ॥

डिदंतस्य चक्तव्यः ॥ ॥ त्रयाणाम् । त्रिषु ।

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनांत ।

अनेकवर्णादेशत्वेन गुरुत्वात्सर्वस्य मात्रावाह दिदतस्येति । गौणत्वे तु मियत्रीणामित्येव ॥

जसृशसोर्लुक् ॥ ॥ कतिशब्दाज्जशसोर्लु-

ग्वक्तव्यः । लुकि न तन्निमित्तम् । कति ।

कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । क-

तीनाम् । कतिषु ।

कतिशब्दादिति । का सरूपा । येषामिति शेषा निपात्या यस्याइय इति वृत्त्यतयेन निपातितात्कतिशब्दात् वृत्तेश्चेति सूत्रेण जसृशसोर्लुगित्यर्थः । सूत्रे च र सरूपाया इत्यतः सरूपाया इत्यनुवृत्ते सरूपार्थोत्पत्त्यतादित्यर्थोवगमाद्यातेर्देतिरिति वृत्त्यनादपि यतिशब्दाच्च लुक् । अत एव 'यति ते प्राग शीर्षाणि तर्हि ते नाग वेदना' इत्यादौ या सरूपा येषा ते यति । सा सरूपा येषा ते ततीत्यादावपि सम्यार्थवृत्त्यतत्वाच्चशसोर्लुक् । लुकि न तन्निमित्तमित्येकाराभावः ॥

त्रिषु लिङेषु चायं सरूपः । ईकारात् पुङ्गिग.

सुश्रीशब्दः ।

निपुचायं सरूप इति । वाच्यलिङ्गत्वेन त्रिलिङ्गत्वम् । बहुवचनात्त्वेन
बहुवचनाभावादिकृतविशेषाभावात्सरूपत्वम् । समानरूपत्वमित्यर्थः । अय-
मित्युपलक्षणम् पचन्प्रभृतीनाम् । तथोक्तम् 'ष्णातसरयाव्ययइति युष्मद्-
स्मत्पट्टक्त्रिष्वि' ति ॥

अवोर्धातोरियुवौ स्वरः ॥ ॥ धातोरीकारांका-
रयोरियुवौ भवतः स्वरं परे । सुंश्री । सुश्रि-
यौ । सुश्रिय । हे सुश्री । हं सुश्रियौ । हे सु-
श्रिय । सुश्रियम् । सुश्रियौ । सुश्रिय । सु-
श्रिया । सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभिः । सुश्रिये ।
सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभ्य । सुश्रिय । सुश्री-
भ्याम् । सुश्रीभ्यः । सुश्रिय । सुश्रियोः । सु-
श्रियाम् । सुश्रियि । सुश्रियो । सुश्रीषु । त-
थैव सुधीशब्दः । उकारात् पुलिङ्गः स्वयभृ-
शब्दः । स्वयंभू । स्वयंभुवौ । स्वयंभुव ।
स्वयंभुवम् । स्वयंभुवौ । स्वयंभुव । स्वयंभुवा ।
स्वयंभृभ्याम् । स्वयंभृमि । स्वयंभुवे । स्व-
यंभृभ्याम् । स्वयंभृभ्य । स्वयंभुव । स्वयं-
भृभ्याम् । स्वयंभृभ्य । स्वयंभुव । स्वयं-
भुवो । स्वयंभुवाम् । स्वयंभुवि । स्वयंभुवो ।
स्वयंभुवु । संनानीशब्दस्याविशयो हसादौ ।

१ सप्त धाता इति सुग्री निम्नोक्तेष्वपि किं ज्ञातेरिति किप् । किप्तिरिति ज्ञानस्त्व-
त्सु श्रीना । २ अस्मत्कारणनिन्दात् । नाच्यदृष्टसमासनि तत्सुम् । ३ इति धा-
ता ध्येन इत्यर्थः २ सुग्री । सप्त धातव इत्यर्थः । ध्येन नायाम् । ध्यायने नि-
राम्प्रसारणम् । ३ तदानीन्तनी जीवमात्रे । किं ज्ञातेरिति निम्नोक्तानां स्तथा
सेनात्परीत्यर्थः

त्यदादे इति । त्यशब्देनैकदेशेन समुदायोपलक्षणात् त्यदआदिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहि । नन्वस्य त्यदादित्वादस्य म इति म स्यादिति चेत् । सत्यम् ऋद्धे इत्यादाविवात्रापि दकारसहिताकारस्य मकारसहिताकारविधेरत्र च वकारयुक्तत्वात्तदभावः ॥

त्रेरयङ् ॥ ॥ त्रिशब्दस्यायडादेशो भवति
नामि परे ।

त्रेरिति । त्रिशब्दस्य बहुवचनात्तत्वेऽपि शब्दनिर्देशादत्रैकवचनम् ॥

द्विदंतस्य वक्तव्यः ॥ ॥ त्रयाणाम् । त्रिषु ।

कतिशब्दो नित्यं बहुवचनात् ।

अनेकवर्णादेशत्वेन गुरुत्वात्सर्वस्य प्राप्तावाह द्विदंतस्येति । गौणत्वे तु प्रियव्रीणामित्येव ॥

जस्शसोर्लुक् ॥ ॥ कतिशब्दाज्जशसोर्लु-

ग्वक्तव्यः । लुकि न तन्निमित्तम् । कति ।

कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । क-

तीनाम् । कतिषु ।

कतिशब्दादिति । का सरूपा । येषामिति शेषा निपात्या कत्यादय इति इत्यतत्वेन निपातितात्कतिशब्दात् इति श्रेति सूत्रेण जस्शसोर्लुगित्यर्थः । सूत्रे च र सरूपाया इत्यतः सरूपाया इत्यनुवृत्ते सरूपार्थात् इत्यतः इत्य-
र्थानगमाद्यातेर्इतिरिति इत्यतादपि यतिशब्दाच्च लुक् । अत एव 'यति ते माग शीर्षाणि तानि ते नाग वेदना' इत्यादौ या सरूपा येषां ते यति । सा सेव्या येषां ते तर्तात्यादावपि सरूपार्थे इत्यतत्वाज्जशसोर्लुक् । लुकि न तन्निमित्तमित्येकाराभावः ॥

त्रिषु लिंगेषु चायं सरूपः । ईकारात् । पुल्लिङ्गः

सुश्रीशब्दः ।

गधेष्ट व्यवस्थाविज्ञानात् इन्भूतागभूम्यामप्यन्यस्येत्यवमेयम् । तथा गति-
कारयेत्तरपूर्वस्यैव । नेह शुद्धिर्गो । पद्मविर्यो । गनिमज्ञा च गतिश्चेत्यादि-
ना छोकतोऽवगतव्या । उच्यतेत्यानापुपमर्गतात्वयवयोः सयोगान्तत्वात्
निषेध । 'सेनानीनामह म्द इत्याचार्यप्रयोगार्थमाह । सेनान्यादीनाभि
। छदस्येव । आदिशब्दात् गोनामित्याद्यपि ॥

- आम्हे ॥ ॥ आवन्तादीवन्तान्नीशब्दाच्चोत्तर-
स्य डेरामादेशो भवति । सेनान्याम् । सेनाना-
न्यो । सेनानीपु । वातप्रमीशब्दस्य भेदः ।
वातप्रमी । वातप्रम्यो । वातप्रम्यः । हे वात-
प्रमीः । हे वातप्रम्यो । हे वातप्रम्य । वातप्र-
मीम् । वातप्रम्यो । वातप्रमीन् । वातप्रम्या ।
वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये ।
वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभ्य । वातप्रम्य ।
वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्य ।
वातप्रम्योः ॥ ॥ वातप्रम्यो ।
डौ तु सवर्णे दीर्घ । वातप्रमी । वातप्रम्यो ।
वातप्रमीपु । एवं ग्रौमणीप्रभृतयः सेनानीवत्
उकारान्ताश्च यवैलूप्रभृतयः । ऋकारान्त पुलिग-
पितृशब्दः ।

आम्हे इति । अनाप नियश्चेत्यनुवर्तते ॥

मेग ॥ ऋकारातात्परस्य सेरा भवति सच डित् ।
डित्त्वाटेलोपः । पिता ॥ अपेचसु ॥ ऋकारो-

१ वातप्रमिमीने वातप्रमो । उणादिनिष्पन्न । २ यामनयतादि मामणी । सेनानी-
वत् । ३ यत्तुनातातियवत् । दृश्-दनेक्यादि पूर्ववत् ।

स्वरादौ तु विओप. । सेनानी औ इति स्थिते ।

व्योगिति । अत्र यद्यपि व्योरिति ऋस्वदीर्घमावाग्न तथापि ऋस्वे-
कागेकारांतक्षिप्तधातुमयोगाभावाद्दकारोऽङ्गाग्योरित्युक्तम् । अत एव न
भातोरित्यत्र ते एतानुवर्तमान व्योगिति धातोश्चेवर्णोऽर्णयोरिति साधारण्येना-
भिवाच्यति । अभि क्षमि च परत्यादियुवावेव । विभक्तिप्रकरणत्वाद्विभक्तिस्त्वो-
एव । न ह्यर्थमित्यादौ । ईकागंतमध्येऽपि त्वयभूशब्दस्य उवप्रसगादुक्तिः ॥

यवौ वा ॥ ॥ धातोस्वयवसयोग पूर्वो य-
स्मादीकारादूकारान्नास्ति तदतस्याऽनेकस्व-
रस्य ईकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ
भवतः स्वरे परे । वर्णभूपुनर्भू व्यतिरिक्तभू-
शब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा । वाग्रहणादिय वि-
वक्षाः सेनानी. । सेनान्यौ. । सेनान्य. । हे सेनानी ।
हे सेनान्यौ । हे सेनान्य. । सेनान्यम्. । सेना-
न्यौ । सेनान्य. । सेनान्या. । सेनानीभ्याम् ।
सेनानीभि. । सेनान्ये. । सेनानीभ्याम् । सेना-
नीभ्य. । सेनान्य. । सेनानीभ्याम् । सेनानी-
भ्य. । सेनान्य. । सेनान्यो ॥ सेनान्यादीनां
वामो नुड्वक्तव्य ॥ सेनान्याम्. । सेनानीनाम् ।

व्यो वेति । धातोस्वयवसयोग म यस्मादीकारादूकारात्पूर्वो नास्ति नौ
धातो ईकागेकारी अन्ते यस्य एवविधो योऽनेकस्वर शब्दस्तस्य याविकागे-
कागे तया ईकारवकारौ भवत इत्यर्थः । वर्णभूपुनर्भूभ्यामातिरिक्तोऽन्यो यो भू-
शब्दात् सूरीशब्दश्च त वर्जयित्वा केव उभूशब्दभ्यानेकस्वरत्वाभावादेवामा-
सेस्तदतमाप्तौ प्रतिषेधः । एवविधे नियमकपेक्षायामाह । वाग्रहणादिति ।
वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पार्थत्वादित्यर्थः । विवक्षेत्यनेन प्रयोगानुसारवो

यथेष्ट व्यवस्थाविज्ञानात् दन्धूरागभ्यामप्यन्यस्येत्यवसेयम् । तथा गति-
कारकेतृपूर्वस्यैव । नेह शुद्धविधौ । परमविधौ । गतिमज्ञा च गतिश्चेत्यादि-
ना लोकोत्तोऽरगतव्या । उभ्यानिन्यादादुपमर्गात्त्वयायो मयोगान्तत्वात्
निषेधः । 'मेनानीनामहं स्वदं' इत्याचार्यप्रयोगार्थमाह । सेनान्यादीनामि
। छत्स्येव । आदिशब्दात् गोतामित्याद्यपि ॥

आम्हेः ॥ ॥ आवतादीवतान्नीशब्दाच्चोत्तर-
स्य डेरामादंशो भवति । सेनान्याम् । सेनाना-
न्योः । सेनानीषु । वातप्रमीशब्दस्य भंद् ।
'वातप्रमी' । वातप्रम्यो । वातप्रम्यः । हे वात-
प्रमी । हे वातप्रम्यो । हे वातप्रम्य । वातप्र-
मीम् । वातप्रम्यो । वातप्रमीन् । वातप्रम्या ।
वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये ।
वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः ।
वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्यः ।
वातप्रम्योः ॥ ॥ वातप्रम्योः ।
डौ तु सवर्णे दीर्घः । वातप्रमी । वातप्रम्योः ।
वातप्रमीषु । एवं ग्रामणीप्रभृतयः सेनानीवत्
उकाराताश्च यवलूप्रभृतयः । ऋकारात् पुलिग
पितृशब्दः ।

आम्हे इति । अत्रापि नियश्चेत्यनुवर्तते ॥

मेरा ॥ ऋकारातात्परस्य सेरा भवति सच डित् ।
डित्त्वाट्टेलोपः । पिता ॥ अर्पेचसु ॥ ऋकारो-

१ वातप्रमिमीने वातप्रमा । उगादिनिष्पन्नः । २ मर्षनयतीति माषणी । सेनानी-
वत् । ३ यथाह्वनातिक्वल् । हृद्दनेव यदि पूर्ववत् ।

स्मरादौ तु विशेषः । संनानी औ इति स्थिते ।

न्योगेति । अत्र यद्यपि न्योगिनि च्छन्दसार्थसाधन्य तथापि इति
कागेसार्गगणितभाष्ययोक्तव्यासादाकागेसार्गयोगेनोक्तम् । अत्र एतत् न
भातोस्त्वित्यत्र ते न्यानुवर्तमान न्योगि पातोभेदोत्पत्तिर्न्योगि मातरप्येना-
भिगम्यति । अभि गति च परत्वादियुक्तमेव । विभक्तिप्रकरणत्वाद्विभक्तिसं-
गः । न स्वर्गेति यात्री । ईसार्गमध्येऽस्ति तथैव शब्दस्य उत्पत्त्यादौ ॥

स्त्री या ॥ ॥ धातोरवयवन्नयोगः पूर्वा य-
म्मादीकारादृकागन्नास्ति तदतस्याऽनकस्व-
रस्य ईकारस्य ऊकारस्य च यकारवकारौ
भवत स्वरे परे । वर्णभृपुनर्भू व्यतिरिक्तभृ-
शब्दसुधीशब्दौ वर्जयित्वा । वाग्रहणादिय वि-
वक्षामेनानी । सेनान्यौ । सेनान्य । हे सेनानी ।
हे सेनान्यौ । हे सेनान्य । सेनान्यम् । सेना-
न्यौ । सेनान्य । सेनान्या । सेनानीभ्याम् ।
सेनानीभि । सेनान्ये । सेनानीभ्याम् । सेना-
नीभ्यः । सेनान्य । सेनानीभ्याम् । सेनानी-
भ्यः । सेनान्य । सेनान्यो ॥ सेनान्यादनि
वामो नुड्वत्तव्य ॥ सेनान्याम् । सेनानीनाम् ।

स्त्री वेति । पातोस्त्वित्यर्थं मयोग म उस्यादीकारादृकागत्पूर्वो नास्ति तौ
पातो ईकारोसार्गो अन्ते यस्य पञ्चविधो योऽनेकस्वर शब्दस्य यात्रिकागे-
कागे तयोर्भेदकारवकारौ भवत इत्यर्थः । वर्णभृपुनर्भूभ्यामविरिक्तोऽन्यो यो म
शब्दात् सुधीशब्दश्च उ वर्जयित्वा वेवल्लभशब्दस्यानकस्वरत्वाभावादेवामा-
सेन्वदतमासौ प्रविषेध । एवमित्ये नियामकापेक्षायाम् । वाग्रहणादिति ।
वाशब्दस्य व्यतिरिक्तविकल्पार्थत्वादित्यर्थः । विप्रभेदेन प्रयोगानुसारतो

यथेष्ट व्यवस्थाविज्ञानात् हन्मूकाराभ्यामप्यन्यस्येत्यवमेयम् । तथा गति-
कारकेतरपूर्वस्यैव । नेह शुद्धयौ । परमयौ । गतिसज्ञा च गतिश्चेत्यादि-
ना लोकोत्तोऽवगतव्या । उन्नयावित्यादानुपमर्गवात्वयवयो सयोगान्तत्वात्
निषेध । 'मेनानीनामह म्वद इत्याद्यार्थप्रयोगार्थमाह । सेनान्यादीनामि
। छदस्येव । आदिशब्दात् गोनामित्याद्यपि ॥

आग्नेः ॥ ॥ आवंतादीवंतान्नीशब्दाच्चोत्तर-
स्य डेरामादेशो भवति । सेनान्याम् । सेनाना-
न्यो । सेनानीषु । वातप्रमीशब्दस्य भेद ।
वातप्रमीः । वातप्रम्यौ । वातप्रम्य । हे वात-
प्रमी । हे वातप्रम्यौ । हे वातप्रम्य । वातप्र-
मीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या ।
वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये ।
वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्य ।
वातप्रमीभ्याम् । वातप्रमीभ्यः । वातप्रम्य ।
वातप्रम्योः ॥ ॥ ॥ वातप्रम्यौ ।

डौ तु सवर्णे दीर्घ । वातप्रमी । वातप्रम्यो ।
वातप्रमीषु । एवं ग्रौमणीप्रभृतयः सेनानीवत्
उकारान्ताश्च यवलूप्रभृतयः । ऋकारान्त पुलिग-
पितृशब्द ।

आग्ने इति । अत्रापि नियश्चेत्यनुवर्तते ॥

नेरा ॥ ऋकागतात्परस्य सेरा भवति सच डित् ।

डित्त्वाटिलोपः । पिता ॥ अपेक्षसु ॥ ऋकारो-

१ वातप्रमिमीने वातप्रमी । उणादिनिष्पन्न । २ ग्रौमणीप्रभृतयः । सेनानी-
वत् । ३ यवाहृनावातिवत् । ऋग्देनेवादि पूर्ववत् ।

भवाति पचसु परेषु स च डित । हे पित । हे
 पितरौ । हे पितर । पितरम् । पितरौ । पितृन् ।
 पित्रा । पितृभ्याम् । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्या-
 म् । पितृभ्य । पितु । पितृभ्याम् । पितृभ्य ।
 पितु । पित्रो । पितृणाम् ॥ डौ ॥ ॥ ऋकारस्या-
 भवाति डो परे । पितरि । पित्रा । पितृषु ।
 एव जामातृभ्रात्रादय । नृशब्दः । ना । नरौ ।
 नर । नरम् । नरौ । नृन् । न्रा । नृभ्याम् ।
 नृभि । न्रे । नृभ्याम् । नृभ्य । नु । नृभ्याम् ।
 नृभ्य । नु । न्रो । नुर्वा नामि दीर्घः ॥ नृश-
 ब्दस्य नामि परे वा दीर्घो भवति । नृणा-नृ
 णाम् । नरि । न्रो नृषु । हे न । हे नरौ ।
 हे नर । कर्तृशब्दस्य पंचसु विशेषः ।

मेरा इति । अत्र यद्यपि परत्वात्पचस्मित्यद् प्राप्नोति तथापि तल्लोप-
 मभवान्निरवकाशत्वाच्च आ एष पचसु । कर्तृणी कुठे इत्यादौ परत्वाच्चमा
 यागान्नामसग । 'नृणामेको गम्यन्त्यमपि पयमागर्ज इरे' त्यादिप्रयो-
 गमिद्व्यर्थमाह । नृवेति । नृशब्दस्य नामि परे वा दीर्घ इत्यर्थः । नृवे-
 तिसुनमर्थतो व्याख्यातमस्तु ।

स्तुरा ॥ ॥ सकारतृप्रत्ययसंबन्धिन ऋकारस्या-
 भवाति पचसु पंगेषु । कर्तृ सिद्धति स्थिते । य-
 दादेशान्तद्वद्भवति । सेग । डित्त्वाट्टेल्लेप । कर्त्ता ।
 कर्त्तारौ । कर्त्तार । हे कर्त्त । हे कर्त्तारौ । हे कर्त्तार-
 । कर्त्तारम् । कर्त्तारौ । कर्तृन् । कर्त्ता । कर्तृभ्याम्
 कर्तृभि । कर्त्रे । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्य । कर्तु ।

कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । कर्तुः । कत्रोः । कर्तृणाम् ।
कर्तरि । कर्त्रो । कर्तृषु । एवं नमृहोतृप्रशास्तृ-
प्रभृतयः । उकारांतस्य क्रोष्टुशब्दस्य भेदः ॥ उ-
कारांतस्यापि क्रोष्टुशब्दस्य पंचस्वधिषु तृप्रत्य-
यातस्येव रूपं-वक्तव्यम् ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टारौ ।
क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । अस्ति तृप्रत्य-
यातवद्वावाऽभावात् क्रोष्टून् ॥ तृतीयादौ स्वरादौ
तृप्रत्ययातता वा वक्तव्या ॥ ॥ क्रोष्ट्रा-क्रोष्टुना ।
क्रोष्टृभ्याम् । क्रोष्टुभिः । क्रोष्ट्रे-क्रोष्ट्वे । क्रोष्टु-
भ्याम् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टु-क्रोष्टोः । क्रोष्टुभ्या-
म् । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टु-क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रो क्रोष्ट्रोः ।
क्रोष्टूनाम् । नुडागमे कृतं हसादित्वात्तृज्व-
द्वावा नास्ति ।

स्तुति । मच् तृश्च मृ तस्य स्तु । आगमानुशामनस्यानित्यत्वान्नमभाव
निगवचनव्यत्ययो वा । ऋतो ट उग्नित ऋत इत्यनुवृत्तत्वस्य च तपर-
वात्तावन्मात्रग्रहणे तिस्रः । चतस्रः । प्रियतिस्रौ । प्रियचतस्रावित्यादौ ऋका-
स्य ऋकारातिदेशान्नाम् । ततश्च मकाग्सचरिस्वमृशब्दस्य ऋकारः । उकारा
तस्यापीनि पचस्यितस्य शेग्युपठक्षणत्यात्रियक्रोष्टृणाभित्यादि । शमि
तृप्रत्ययात्वाभावादिति प्रत्ययवद्वाग्न्याभावस्तस्मात् पचसु तृप्रत्ययवद्वाया
विधीयते । तृतीयादौ स्वरादौ च वेत्यप्रशिष्टे शमि तदभाव इत्यर्थः ॥

कृताकृतप्रसगी यां विधि स नित्यः । नित्या-
नित्ययोर्मध्ये नित्यविधिर्बलवान् । क्रोष्टरि-क्रो-
ष्टौ । क्रोष्ट्रां-क्रोष्ट्रोः । क्रोष्टुषु । ऋकारांता लृ-

१ नप्तास्य उगादिसूत्रनिष्पादोदगुहिताता । देवनाम १ नष्ट १ त्वञ् १ ग्रात्
१ होतृ १ पातृ १ प्रशारतृ १ आवृ १ जामातृ १ मातृ १ पितृ १ दुहितृ १ तृप्रत्ययात्ता ।

कागता एकाराताश्वाप्रसिद्धा । एकारातं पु-
लिङ्गं सुरेशब्दः ।

ननु कोटुनाभिव्यक्तं यथ पक्षे गृह्यत्यातत्वाभावादन्यत्र आह । एकारातं
मगीति । य ऊनेऽपि प्रमग्न्यते न ऊनेऽपि प्रमग्न्यते म गीतिर्निश्चय इत्यर्थः ।
नित्यानि यगामिभ्ये नित्यागिभिर्लशानिनि म एव यगममाप्तृणीभूताम्ब-
द्धत्वेन गृह्या इति समादित्यम् । अत्रागता इत्यादि यद्यपि “ऊर्ध्वनागि
तिरेऽप्याहुर्नैवोनिप्रसूभ द ॥ ऐर्त्तं गु ” इत्यादी प्रकाशदयो दृश्यते
तथापि उदता भाषिद्धा एव । एतेऽपि प्रसूग्ययोगाभावात्तत्रोक्ताः ॥

रैम्भिः ॥ ऐशब्दस्याकारादेशो भवति मक्राग्भका-
रादौ विभक्तौ परत । मुंरा । म्वरादौ सर्वत्राया-
देशः । सुरायौ । सुरायः । हे सुरा । हे सुरायौ ।
हे सुगय । सुरायम् । सुरायौ । सुराय । सु-
गया । सुगभ्याम् । सुराभिग्न्यादि । ओ-
कारांत पुलिङ्गो गोशब्दः ॥ ओरी ॥ ॥ ओंका-
रम्याकारादेशो भवति पचमु परंनु । गौ । गा-
वौ गाव । हे गौ । हे गावौ । हे गाव ॥

रे इति । म् च् म् च् म् च् म् च् म् च् इति साकेतिकगुण्यत्वात्पक्षी-
निदिष्टस्येत्यतम्य । अथवा । राय रे रे इति पठौ तत्पुरुषे आयादेशे य-
लोपे च मरिगरे । ऐशब्दस्यैव आ मयतीत्यर्थः ॥

आऽम्भसि ॥ ॥ ओकारस्यात्वं भवति अमि
शमि च परे । गाम् । गावौ । गा । गवा ।
गोभ्याम् । गोभि । गवे । गोभ्याम् । गोभ्य ।
इतीत्यकारलोपः । गो । गोभ्याम् । गोभ्य ।

१ गुट् रागस्यासौ तथा । रा आदाने अस्मादनिर्दिष्टिरेव प्रत्ययः । शिवा श्लोपः ।
२ गम्भशान्ते गौ । गम्भशान्ते गम्भशान्ते गम्भशान्ते गम्भशान्ते गम्भशान्ते

गोः । गवोः । गवाम् । गवि । गवोः । गोषु । एवं
 सुयोशब्दः । ग्लौशब्दस्य हसादावविशेषः । स्व-
 रादावावादेशः । ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लाव-
 म् । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावा । ग्लौभ्यामित्या-
 दि ॥ इति स्वराताःपुलिङ्गाः ॥

आऽभ्यामि । आ अम् शामि समानपदस्य कृताकारवर्जपरत्वव्याख्या-
 नाद्वा इत्यत्र नत्वाप्रसङ्गः ॥

॥ इति सागस्तमसादे म्बरांता पुलिङ्गा ॥

॥ अथ स्वरांताः स्त्रीलिङ्गाः प्रदर्शयते ॥

तत्रावन्तो गंगाशब्दः ॥ आवतः स्त्रियाम् ॥ ॥ अ-
 कारान्ताच्चात् । स्त्रियां वर्तमानादाप्प्रत्ययो भवति
 ॥ आपः ॥ ॥ आवतात्परस्य सेर्लोपो भवति गंगा
 । औरि ॥ ॥ आवतात्पर औ ईकारमापद्यते ।
 अङ् ए । गङ्गे । गंगा ॥ धिरिः ॥ ॥ आवतात्प-
 रो धिर्भिर्वनि । हे गङ्गे ॥ अंवादीनां धौ ऋस्व ॥
 ॥ अंवादीनां धौ परे ऋस्वो भवति । हे अव ।
 हे अक् । हे अल्ल ॥ असंयुक्तानां डलकवतीनां
 प्रतिषेधो वाच्यः ॥ हे अंवाडे । हे अवाले । हे
 अंविके । इत्यादौ ऋस्वो न भवति । गंगाम् ।
 गङ्गे । गंगा ॥ टौसारे ॥ ॥ आवतस्य टौसो
 परयोरेत्व भवति । अयादेशः । गंगया । गं-
 गाभ्याम् । गंगाभिः ।

आपः । आरूपः आप् आप् तस्मात् । तदतादित्यर्थः । ततश्च खट्वा-

१ ग्लौयतीतिग्लौ । ग्लौ ह्रस्वस्य अस्माद्ग्लानुदिभ्यादौ रितिङी प्रत्ययः ।

महिमागोऽनिरुद्ध आसिद्धेनेत्याशोऽन्देशोऽन्वयान्वयतोदात्तत्वोऽङ्ग
नत्तार्थभावा । असादीनामित्यत्रादिशब्देन नान्यार्थभावादिमपद । अरि
वादीनां तु भवादिभ्यो भिन्नत्वात्तस्मात् ॥

टितो यद् ॥ ॥ आर्वतात्परेषा ङ इति डस
ङि डन्त्येनेषा यडागमो भवति । टकार स्थान-
नियमार्थ । गगाय । गगाभ्याम् । गगाभ्य ।
गगाया । गंगाभ्याम् । गगाभ्य । गगाया ।
गगयो । आवन्तादीबन्नादामां नुङ्क्त्वय ॥
गगानाम् ॥ आन्डे ॥ गगायाम् । गगयो ।
गगासु । एष श्रद्धा मन्था शाला माला महि-
ला दाला प्रभृतय । सर्वेदीनां तु डित्सु वि-
श्व ॥ यद्वाऽय ॥ ॥ आवन्तात्तर्पादेः परस्य यट-
सुडागमो भवति, पूर्वस्य चापाऽङ्कारो भवति ।
सर्वस्ये । सर्वभ्याम् । सर्वाभ्य । सर्वस्या । स-
र्वाभ्याम् । सर्वाभ्य । सर्वस्या । सर्वयो । सर्वा-
साम् । सर्वस्याम् । सर्वयो । सर्वासु । आना-
गन्तां जराशब्दः ॥ जराया स्वरद्वौ जरन् वा
वक्तव्य ॥ ॥ जरा । जरमौ-जरे । जरस-जरा ।
जरस-जराम् । जरसो-जरे । जरस-जरा ।
जरसा-जरया । जगभ्याम् । जराभिः । जरसे-
जगथै । जराभ्याम् । जराभ्य । जरस-ज-
राया । जराभ्याम् । जराभ्य । जरस-जरा-

१ छगती । गुणमनेनपि यमिनि सत्पैरि २ पुन्योऽनी । अस्मात्स्वरादस्य यव ।
तीत्यादापुनीयवैअनयेति

याः । जरसां-जरयो. जरसा-जराणाम् । जग्-
 सि-जगयाम् । जग्सो-जरयां । जरासु । हे
 जरे । हे जरसो-हे जरे । हे जरस-हे जरा ।
 इच्छागत स्त्रीलिङ्गो बुद्धिशब्दः । तस्य च प्रथ-
 माद्वितीययोर्हेशब्दवाप्रक्रिया । बुद्धिः । बुद्धी ।
 बुद्धय । बुद्धिम् । बुद्धी । तुद्धीः । स्त्रीत्वाच्छ-
 सां नत्वाभावः । बुद्ध्या । बुद्धिभ्याम् । बुद्धि-
 भिः ॥ इद्बुद्ध्याम् ॥ ॥ स्त्रिया वर्तमानाभ्यामि-
 कारोकाराभ्या परंपा ङिता वचनाना वा अडा-
 गमो भवति । बुद्धये-बुद्धये । बुद्धिभ्याम् । बु-
 द्विभ्य । बुद्ध्या-तुद्धेः । बुद्धिभ्याम् । बुद्धिभ्य ।
 बुद्ध्या-बुद्धेः । बुद्ध्याः बुद्धीनाम् ॥ स्त्रियां
 य्वो, ॥ इश्च उश्च य तस्मात् । डवर्णीतादुवर्णी-
 ताच्च परस्य डेरामादेशो भवति । बुद्ध्याम् ।
 अडागमाभावे आमोऽप्यभावः । बुद्धेः । बुद्धयो
 बुद्धिपु । एव मति भूति धृति रुचि कृति सिद्धि
 शाति ध्राति आलि शक्तिप्रभृतय एवं धेनुर्जु
 प्रभृतय स्त्रीलिङ्गाः । धेनु । धेनू । धेनवः ।
 धेनुम् । धेनू । धेनूः । धेन्वा । धेनुभ्याम् ।
 धेनुभि । धेन्वे-धेन्वे । धेनुभ्याम् । धेनुभ्यः ।
 धेन्वा-धेनां । धेनुभ्याम् । धेनुभ्य । धेन्वा-धे

१ बुभज्यमाने । अस्मात् निरितिक्तित्वात् इति तस्यध अनेजवाइतिथस्य ।

२ धट्टपाने

३ तिनुप्रत्यय संध्यशराणामित्यात् इति ततोऽनु

नो । धेन्वो । धेनूनाम् । धेन्वाम्-धेनौ । धेन्वाः ।
 । धेनुषु । ईकारात् । स्त्रीलिङ्गो नदीशब्दः ।

द्वितीयाति । उ इत्त येषां ते द्वितस्तेषामित्यभिप्रेत्याह । हेद्वसिष्ठस्य
 हीत्यादिदेशनियमार्थः । देशस्य स्थानस्य नियमार्थ इत्यर्थः । जराया
 इत्यत्र तद्वत्त्वितेरिष्टत्वादेकदेशविकारेऽपि निर्जराऽजरशब्दयोः पुनपुनस्त
 योरपि जरस्त्वत्त्वत्वाद्वाशब्दाद्वा हे जरे इत्यत्र जरसभावः । इदुद्ग्या
 म् । युव इत्यतो वानुवृत्तेनित्यस्त्रीलिङ्गानामेव नानियतलिङ्गानां शुचिमृद
 पटुप्रभृतीनां शाकटायनास्त्वपामधीनऽति । स्त्रियां चोरिति विगृह्य व्याचष्ट
 । इत्थं उच्येति नुमभावश्चानित्यत्वात् । व्यत्ययो वा अत्रापि नित्यस्त्रीलिङ्ग
 गयोमित्येव अडागमाभावे अमोऽप्यभावे वक्तव्य इत्यर्थः ॥

हृत्सेप सेलोप ॥ ॥ हसातादीबिताच्च परस्य से-
 लोपो भवति । नदी । नद्यौ । नद्यः । धौ-ह-
 स्व ॥ ॥ इवर्णोवर्णयोरधातोः स्त्रिया धौ परे
 -ह्रस्वो भवति । हे नदि । हे नद्यौ । हे नद्यः ।
 नदीम् । नद्यौ । नदी । नद्या । नदीभ्याम् ।
 नदीभिः ॥

हृत्सेप इति । हसश्च ईप् च हप्तेषु तस्मात् लघ्वक्षरत्वापूर्वत्वं सौत्र
 वा । अत्रापि ईरूप ईप् इति ईषविवक्षया । निष्क्राव कौशाख्या नि
 ष्कौशाभिरित्यादौ मिलोपाभावः । यद्यपि हसातात्सयोगात्तलोपेनापि सि
 द्विस्तथापि 'ककुलौव्ये' इत्यादीनां ककारावानां किपि स्कोराद्योश्चेति
 विशेषस्य कोपविधेः प्रसंगेनानिष्ट स्यात् । धौ इति । वेयुव इत्यतो वा
 नुकपणान्नित्यस्त्रीलिङ्गानां स्त्रीरर्जनेनियुवतानामिति व्यवस्थावसेया ॥ अथा
 चोरिति तु अनियुवतोपलक्षणार्थम् । अन्यथा प्रकृष्टा धौ प्रधीरिति विग्रहे
 नित्यस्त्रीत्वे प्रधीशब्देकारस्य वीतो-ह्रस्वता न स्यात् । इयुवत्त्वाच्च । हे

१ नदस्य-यके शब्दे । अस्मात्पर्यायात् । नदादेरीवेति-पू नदति शब्दशब्द
 एवेतीति नदी

२ 'इयु, उव' एतद्वानिजानाम् ३ भाववयवभूतस्य, प्रधीशब्दस्य धीमारस्य

श्री हे भुरित्यादी न ष्वत्वम् । 'विमानना मुधु कुत पितुर्गृहे' इत्यादि प्रयोगादौ मुधु स्त्रीवदिति । ष्वत्वइति केचित् । ननु ष्वत्वत्वे इकारावृत्ताद्वाविति स्यादिति चेत्सत्यम् । वेयुव इत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थाया न ष्वत्वविधानमापद्यथा । अन्यथा ए औ इत्येव कुर्यात् । त्रियां चोस्त्वित्यतो ष्वत्वदीर्घमाधारणानुवृत्तेर्विणोर्विणोर्योगित्युक्तम् ॥

डित्तामदस्त्रियाम् ॥ ॥ स्त्रीलिङ्गे वर्तमानादीकारांतादृकारांताच्च परेषां डितां वचनानामडागमो भवति । नद्यै । नदीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्या । नदीभ्याम् । नदीभ्यः । नद्याः । नद्योः । नदीनाम् । नद्याम् । नद्योः । नदीषु । एवं गौरी सरस्वती ब्राह्मणी कुमारी किशोरी कलभी प्रभृतयः । लक्ष्मीशब्दस्येव तत्त्वाभावात् सेर्लोपो नास्ति । लक्ष्मी । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्यः । शंपं नदीवत् । हे लक्ष्मि । स्त्रीशब्दस्य ईवं तत्त्वात्सेर्लोपोऽस्ति । स्त्री ।

डित्तामिति । यद्यपि त्रियां चोस्त्वित्यतो ष्वत्वन्तीरेमाधारणानुवृत्तिस्तथापि तुल्यमित्यनेन ष्वत्वाभ्यां विकल्पेन विधानात्पञ्चिपादिकारातादकारावृत्तित्युक्तम् । अत्रापि नित्यस्त्रीलिङ्गानामित्येवमायात्सुनद्ये सुभम्येइत्यादावभावः । लक्ष्मीशब्दस्येति । लक्ष्मेर्गुणवृत्तिप्रत्ययात्तत्त्वादित्यर्थः ॥ तदुक्तम् । “ अत्री लक्ष्मी तत्री तञ्त्री ष्त्री धी श्रीणामुणादित् ॥ सप्तारनामपि शब्दानां मिलोपो न कदाचन ” इति । स्त्रीशब्दस्येति । स्त्रियायते स्त्रीत्वे लुट इति लुटि णित्वादीभतत्त्वादित्यर्थः ॥

१ शुद्ध अ गच्छे अस्मात्प्रशङ्कानिर्गन्तव्योनिपात्यते वृद्धिर्नदीन्दीपप्रपगौरी २ रत्ये, टी शब्दमपगतयो अस्मात्स्त्रियायतद्दृशनीदृष्ट टित्वादीषु स्त्रयायन शुकशो-
गिनेऽस्यापितिस्त्री ३ अवसायादिनिश्चयात् ४ सेर्लोपो न मपतीत्यर्थः ५ स्त्रीष्टी शब्दसंज्ञातयोस्त्वित्येकात्स्वैमातोस्त्वित्यर्थः । अनएव स्त्रियायते सधीभवत् (शुद्धशोभिने)
मस्या प्राप्तीति स्त्रीशब्दव्युत्पत्ति ६ सेर्लोपोऽस्यात्यर्थः

स्त्रीधुरो ॥ ॥ स्त्रीशब्दस्य भूशब्दस्य च इयु-
वौ भवत स्वरं परं । स्त्रियौ । स्त्रियः । हे स्त्रि-
। हे स्त्रियां । हे स्त्रियः । वामशसि ॥ ॥ स्त्रीश-
ब्दस्य अस्मि शसि च परं वा इयादेशो भवति ।
स्त्रियम्-स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रीः-स्त्रियः । स्त्रिया ।
स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभिः । स्त्रीषु । शेष नदीवत् ।
श्री । श्रियौ । श्रियः । श्रियम् । श्रियां ।
श्रियः । श्रिया । श्रीभ्याम् । श्रीभिः ॥

स्त्रीधुरोऽति भ्रमः अमवस्थां अस्मात्प्रत्यये वार्तास्पर्शाभावाद्वावापि
मात्रागम्यः । वाग्दर्शनीयं यद्यपि स्त्रीधुरोऽतिवर्णयोगनिर्दिष्टानां मह वा
भवति मह वा निर्गुणिति भूशब्दस्याप्यनुवृत्तिस्तथापि शाश्वदस्य
स्थायाति नान्य विरुध्यः । अयुव इत्यत्र शाशब्दस्य व्यत्ययार्थेन
स्त्रीशब्दस्य यत्त्वऽपि अतो विरुद्धाभावात्त्रित्यमटि हे । नदीवदित्युक्तम् ॥

त्यरेषा त्रेषुव ॥ ॥ इयुवतास्त्रिया वर्तमानाडिता
वचनानां वाडागमो भवति । स्त्रियास्तु नि-
त्यम् । श्रिये-श्रियं । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः ।
श्रिय-श्रिया । श्रीभ्याम् । श्रीभ्यः । श्रीय-
श्रिया । श्रियो ॥ श्रयादीनां वामो नुद्धक्त-
व्यः ॥ श्रिया-श्रीणाम् । डौ परेऽडागमाभा-
वे आमोऽप्यभावः । श्रिया-श्रियि । श्रियां ।
श्रीषु । हे श्री । एष नदी घी प्रभृतयोऽप्य-
नीवता । एव भूशब्दो भूशब्दवत् । वैधृजं-
व्वादीनां नदीशब्दवत् । वधृ । वध्वौ । व-

ध्वः । वधूम् । वध्वौ । वधूः । जंवृः । जंव्वौ ।
जंब्ब । हे जंबु । हेज्वौ । हे जंब्बः । ऋ-
कारातो मातृशब्दः । माता । मातरौ । मा-
तर । मातरम् । मातरौ । मातृ । शशीति
दीर्घत्वं । शेषं पितृवत् । ईशब्दः । सुशब्दवत् ।
नौशब्दो ग्लौशब्दवत् । गोशब्दस्तु पूर्ववत् ॥
॥ इति स्त्रीलिङ्गाः ॥

वैयुव इति । इयु च उयु च इयुव तस्मात् । येन विधिस्तद्वत्स्येति इयु
 षष्ठादित्युक्तम् । अत्रापि नित्यस्त्रीर्गगनियमात्मश्रिये त्रये इत्यादावुपसर्गः ।
 ऋषादीनामित्यत्र श्रीशब्दस्य भैरवाचारित्वान्नित्यस्त्रीर्गगाना स्त्रीवर्जमि-
 शुवतानामुपानानाद्वीत भूणामित्यादिभिर्द्धि । कुमारीमात्मन इच्छति कु-
 मारीयति । कुमारीयतीति कुमारीत्यादौ श्रीप्रत्ययात्तत्प्रक्रितिकान्नामधातो
 किंप्रकृतिवदिति उचनाकुमार्यं ब्राह्मणायेत्याधूतम् । मातृशब्दस्य प्र-
 कारावत्वेन ज्ञान ईद्वितीयाप्राप्तावपि स्वस्त्रादिपाठान्न । वै च ' स्वमा तिस्र-
 श्वत्तमश्च ननादा हुहिता तथा ॥ याता मातेवि सप्तैवे स्वमादय उदाहृता ' इति ।
 विचारविक्षेपश्च तत्रैव वक्ष्यते ॥

॥ इति सारस्वतप्रमादे स्वर्गता श्रीलिंगा ॥

अथ स्वरांता नपुंसकलिङ्गाः प्रदृश्यन्ते । तत्र

अकारातो नपुंसकः कुलशब्दः । तस्य प्रथ-
माद्वितीयैकवचने ॥ अतोऽम् ॥ ॥ अकाराता-
नपुंसकलिङ्गात्परयो स्थमोऽम् भवति अर्थः ।
अमोऽम्ग्रहणं लुग्व्यावृत्त्यर्थम् । अम्नासोर-
त्य । कुलम् ॥ ईमौ ॥ ॥ नपुंसकलिङ्गात्पर-
औ ईकारमापद्यते । कुलं ।

अतोऽभिहितं । तत्परकरणं मुम्बुरोन्नागार्यम् । अत्रागतस्य इत्यत्र
व्यावर्त्यत्वाभावात् । 'येन नोभाषे यो विविराभ्यते स तस्य चारु' इति
लुको बाध इत्यर्थः । अनेकाक्षरत्वेन मुम्बत्वात्सर्वस्यैवाम स्यान्नात्यन्तार
माणस्य । नन्वन म् पत्र विधीयताम् । मेत्यस्याभावादोषतन्वायेन स
स्य स्यात् । अतोऽप्यतस्मैव भाषिष्यति । अत्रविधिमामर्थ्याच्च लुगनादे
ऽपिभविष्यतीति चेत्सत्यम् । अतो मस्य म्विधी कुल यातीत्यादावनु
गेऽपि न स्यात् । मविधिमामर्थ्यात् । अजरस कुलमित्यादिप्रयोगाभिहित
ममाच्च । ईमी इति । मयुनी इत्यादी दीर्घश्रवणार्थं दीर्घविधि ॥

जडशसोऽति ॥ ॥ नपुंसकलिङ्गात्परयार्ज-

शसोऽतिर्भवति । अकारः सर्वादेशार्थः ॥

गुरु शिञ्च सर्वस्य वक्तव्यः ॥ नुमयम ॥ ॥

नपुंसकस्य नुमागमो भवति शौ परे यमप्रत्या-

हारातस्य न भवति ॥ मिदंत्यात्स्वरात्परो व-

क्तव्यः ॥ नोपधाया ॥ ॥ नातस्योपधाया दी-

र्घो भवति शौ परे विवर्जितेषु पंचसु । नामि

च न त्वीति । कुलानि । हे कुलम् ॥ हे कुले ।

हे कुलानि । पुनरपि कुलम् । कुले । कुलानि ।

शेषं देववत् । एवं मूल फल पत्र पुष्प कुटुंबादयः ।

जडशसोरिति । नया माहचर्ध्यात् मानुषधर्महणे न निरनुवक्ष्येति
पश्चिमायया वा शमपि द्वितीयावहुवचनमेवेत्यतः कुडशो दर्शयतीत्यादी शम्प्र
त्ययस्य वदितस्य न । जडशसारिति पञ्चानिर्देशादतन्म्य माप्तावपवादमाह ।
गुरुशित्यादि । गुरुरनेकवर्णोदेशः । ननु गुरुशब्दस्यानेकाभगदेशोपलक्षक-
त्वेन शोभ्यनेकाक्षरत्वादत्र सर्वदेशतामिद्वै पृथगुपादानमपार्थक्यमिति च
नमयम् । इत्यन्यादेरित्यत्र शिक्करणं नानुवधकवर्त्मनकाल्त्वमित्यनुवधनिभि-
नानेकवर्णोच्चारमात्रात् । नोपधाया । नस्य नात्वस्य उपधा नोपमा तस्या ।

अलोपः स्वरे अम्बयुक्ताच्छसादौ ॥ ॥ नांत-
 स्योपधाया अकारस्य लोपो भवति शसादौ
 स्वरे परे । अकारवकोरातसंयोगाद्भुत्तरस्य न
 भवति । अस्थना । अस्थिभ्याम् । अस्थिभिः ।
 अस्थने । अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्यः । अस्थन् ।
 अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्यः । अस्थन् । अ-
 स्थनोः । अस्थनाम् ।

अलोप इति । योगो युक्तं येन शिविस्तदतस्येति मकारवकोरातयुक्तस-
 योगस्तस्माद्भुत्तरस्य न भवतीत्यर्थः । अमानोना प्रतिषेध इति अकार प्रतिषेधा-
 यः । अत्र शसादाविति तद्गुणमविज्ञानबहुव्रीहे राज्ञ इत्यादिमिच्छि । न वे
 कुलशब्दात् शम कौ परे नुमि अलोप स्यादिति चेत्सत्यम् । पूर्ववि-
 प्रतिषेधेन नोपधाया इति दीर्घविधी मति अतोऽभावालोपाभावः । वेङ्ग्यो
 त्त्यतो धानुकर्षणान्नपुमके टादौ परेऽन्यत्र शसादाविति वा व्यवस्थावसे-
 या । नुमतस्याभीत्यस्य वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वादस्थनामिति ज्ञापका-
 वामि विशेषत्वेन दीर्घममग ॥ नातस्योपधाया

वेङ्ग्याः । ईङ्ग्योः परयोर्वा अकारस्य लोपो भ-
 वति । अस्थन्-अस्थनि । एवं दधि । सक्-
 थि-अक्षि-शब्दा । दद्या । दधिभ्याम् । द-
 धिभिः । सक्थि । सक्थिनी । सक्थीनि । स-
 कथ्ना । सक्थिभ्याम् । अक्ष्णा ।
 अक्षिभ्याम् ।

या ॥ ॥ अक्ष्णा ।
 अक्षिभ्याम् ।

अलोपोऽस्यरे' अम्ययुक्ताञ्जसादौ ॥ ॥ नात-
म्योपधाया अकारस्य लोपो भवति- शसादौ
स्वरे परे । मकारवकारांतसंयोगाद्भुत्तरस्य न
भवति । अस्थना । अस्थिभ्याम् । अस्थिभिः ।
अस्थने । अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्यः । अस्थनः ।
अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्यः । अस्थनः । अ-
स्थनोः । अस्थनाम् ।

अलोप इति । योगो युक्त येन त्रिभिस्त्वदत्तम्येति मकारवकारांतयुक्तम-
योगन्तस्माद्भुत्तरस्य न भवतीत्यर्थः । अमानोना प्रतिषेध इति अकारप्रतिषेधा-
र्थः । अत्र शमादाविति तद्गुणमविज्ञानगुह्यीहे राज्ञ इत्यादिमिद्धि । नन्वे-
ष कुलशब्दान् शम शौ परे नुमि अलोप स्यादिति चेन्नत्यम् । पूर्ववि-
प्रतिषेधेन नोपधाया इति दीर्घविज्ञेयमिति अलोपभावालोपाभावः । वेङ्ग्यो
गिन्यतो यानुर्कर्षणान्नपुंसके टादीं परेऽन्यत्र शमादाविति वा व्यवस्थावमे-
या । नुमतस्याभीत्यस्य वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारित्वाद्दृष्ट्यामिति ज्ञापका-
शामि विशेषत्वेन दीर्घप्रमग ॥ नातस्योपधाया.

वेङ्ग्यो. । ईङ्ग्यो. परयोर्वा अकारस्य लोपो भ-
वति । अस्थन-अस्थनि । एवं दधि । सक्-
थि-अक्षि-शब्दा । दध्ना । दधिभ्याम् । द-
धिभिः । सक्थि । सक्थिनी । सक्थिनी । स-
क्थना । सक्थिभ्याम् । सक्थिभिः । अक्षणा ।
अक्षिभ्याम् । अक्षिभिः । इति पूर्ववत् प्रक्रि-
या ॥ नपुंसकस्य न्हस्वः ॥ ॥ नपुंसकस्य न्ह-
स्वो भवति ॥ नपुंसकात्स्यमोर्लुक् ॥ ॥ ग्राम-

णि । नामिनः स्वरे ईमौ । ग्रामणिनी । ग्राम-
णीनि । नामिनः स्वरे नोपधाया इति दीर्घः ।

वेदचोरिति । हे हिश्च ईदौ तयो अन्वयुक्तादिति भ्राम्यनुवर्त-
यम् । अत एव यज्वनीत्यादावप्रमग । नपुमकस्य पृथीनिर्दिष्टत्वात्
देशोऽत्यम्भेव न युवाक् कुलमित्यादी ॥

टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वा ॥ ॥ उक्तपुंस्कं नाम्यंत
नपुसकलिङ्गं टादौ स्वरे परे पुवत् वा भवति ।
नामिनः स्वरे । ग्रामणिना-ग्रामण्या । ग्रा-
मणिभ्याम् । ग्रामणिभिः । ग्रामण्ये-ग्रामणिने ।
ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । ग्रामण्यः-ग्रा-
मणिनः । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । ग्रा-
मण्यः-ग्रामणिनः । ग्रामण्यो-ग्रामणिनो ।
ग्रामण्याम् । नुमंतस्यामि दीर्घः । नामिनः
स्वरे । ग्रामणीनाम् । आम्डेः । ग्रामण्या-
ग्रामणिनि । ग्रामण्यो-ग्रामणिनो । ग्रामणि-
पु । हे ग्रामणि । हे ग्रामणिनी । हे ग्राम-
णीनि । अतोऽम् । सोमपम् । सोमपे । सो-
मपानि । सोमपेन । सोमपाभ्याम् । सोम-
पे । सोमपाय । सोमपाभ्याम् । सोमपेभ्यः ।
इति पूर्ववत् । उकारातो मधुशब्दः । नपुंस-
कात्स्यमोर्लुक् । मधु । नामिनः स्वरे इति
नुमागमः । मधुनी । जश्शसो'शि' । नो-

१ पापाने सोमपूजात्यात्किप् नपुसकात्स्वस्तत् २ मन धाने मनेर्ध्वनेति उपप्रत्यय
धातोर्ग्रथ म'यने इतिमधु

पधाया इति दीर्घः । मधूनि । पुनरपि । मधु ।
 मधुनी । मधूनि । नामिनः - स्वरे । मधुना ।
 मधुभ्याम् । मधुभिः । ऋकारात्. कर्तृशब्दः ।
 नपुंसकात्स्यमोर्लुक् । कर्तृ२ । नामिन. स्वरे ।
 ईमौ । ऋर्नो णोऽनन्ते । कर्तृणी२ । कर्तृणि२ ।
 ऋ रम् । कर्त्रा-कर्तृणा । कर्तृभ्याम् । कर्तृ-
 भिः । कर्त्रे-कर्तृणे । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । ऋ-
 तो ङ उः । स च ङित् । ङिति टेः । कर्तुः-
 कर्तृणः । कर्तृभ्याम् । कर्तृभ्यः । कर्तुः-कर्तृणः ।
 कर्त्रो-कर्तृणोः । कर्तृणाम् । कर्तरि-कर्तृणि ।
 कर्त्रोः-कर्तृणोः । कर्तृषु । हे कर्तृ । हे कर्तृणी ।
 हे कर्तृणि । ऐकारात् अतिरैशब्दः । रायमति-
 क्रांतमतिरि । कुलं । नावमतिक्रातमतिनु । जल-
 म् । उकारात् उपगुशब्दः । उपगता गावो यस्ये-
 ति तदुपगु ॥ ॥ इति स्वरांतानपुंसकालिगा ॥

वाच्येति । एकप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोक्तं पुमान्येन वदुक्तपुस्क अतो मि-
 त्तप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन उक्तावपि पील्वदीनां न पुवद्वाव । वदुक्तम् । “पील्वृक्ष
 फले पीलु पीलुने न तु पीलवे ॥ वृक्षे निमित्त पीलुत्व वज्रत्व उत्फले
 पुन ॥” इति । अत्र वृक्षे पीलुशब्दप्रवृत्तिनिमित्त पीलुत्वजाति । फले तु
 पीलुत्वम् । जात्यवच्छिन्नपीलुजन्यत्वमिति । उक्तं च-“ एक एव हि य
 शब्दमिषु लिङेषु वर्तते ॥ एकमेवार्थमारयाति उक्तपुस्क वदुच्यते” इति ।
 पुवद्वावाभागे पूर्वविप्रतिषेधेन यवौ वेत्यस्य बाधानुमेव । कर्तृण इत्यानौ च
 परत्वादेव ऋतो ङ उरित्यादेर्बाध ऐकारातादीनां सुरैर्मृदीनां चहस्तादेशे
 सध्यक्षराणामिकारोकारौ वक्तव्याविति । सुरि । सुरिणी । सुघु । सुघुनी ।

सुनु । सुनुनी । तृतीयादां च या पुनः । सुगणा-सुगता । सुगुना-सुगता ।
सुनुना-सुनुता । इत्यादयो ज्ञेयाः ॥

इति साङ्ख्यतन्त्रिकादे स्वरान्ता नपुंसकग्याः ॥

अथहस्ताताःपुलिङ्गाःप्रत्ययान्ते ।

तत्र त्वागन्तःपुलिङ्गोऽनदुःशब्दः । नामतन्त्रा-
यां स्यादयः ॥ पंचस्वनदुह आसागमो वक्तव्यः ॥

पंचस्वनदुह इति । अनदुःश्वेति सूत्रेणेत्यर्थः । सूत्रे च इतोऽत्यचमि
त्यतः पंचसु चतुर्गम्भौ चेत्यनन्तरं आम्भौ चेति पन्थान्यनुवर्त्य । अनदु
हशब्दस्यामागमो भवति पुमि पंचसु नपुंसके शी च । चकारात्त्रिचावा ।
ततश्च अनदुही अनदुही । तथा । स्वनदुही स्वनदुही । नन्त्र नुमि
हकारस्य जम् चामात्रान्श्चापदोति जमे इत्यस्याप्राप्ते कथमनुम्भार इति चे
त्तत्त्वम् । नश्चापदात इति योगविभागात् स्यात् ॥

त्वाकनदुह ॥ ॥ अनदुहशब्दरय सां परे नुमा-
गमो भवति ॥ सयोगात्तस्य लोपः ॥ ॥ सयो-
गात्तस्य लोपो भवति रमे पदाते च । रेफादु-
त्तरस्य सकारस्येव लोपो नान्यस्य ॥ उत्तेपः सं-
लोपः ॥ उ वं इति वत्वम् । लोपविधिसामर्थ्या-
न्न इत्वम् । अनदुहान् । अनदुहौ । अनदुहाह ।
अनदुहाहम् । अनदुहाही । अनदुह । अनदुहा ।

सौ इति अत्र च नुमागोर्गिगमाभावात्तन्मावेशः । सयोगात्तस्य । रमे
रसादौ विभक्त्यावित्यर्थः । रसे इत्यनुवृत्तिगामर्थ्यादगायत्र-भयोगात्तस्यमाश्रय-
णीयम् । ततश्च तन्मौनमित्यादौ मकारस्य सयोगात्तत्त्वाभावात् । पुण्यामित्या-
दौ च भवति । अत्रापि वानुकर्यणादौसाक्षात् । उर्क-उर्गु इत्यादौ रेफात्स-
कारात्तस्य सयोगान्तस्य लोपाभावात् । अनदुहानित्यत्र वसा रसे इति वत्व-
माप्तावपि नुम्विवानमामर्थ्यान्न । धी । अत्र चतुर्गम्भौ चेत्यतः चतुर्ग-

नस्यानुवृत्तेर्हं प्रियचत्वं इत्यत्राप्यम् । हैहयो मृगृहत्वात्सव्यमसग ।
अत्र च अमुनिधानमामर्यादागोऽपवाद । अन्यथा विशेषाभावात् नुम्व
भार्येव ॥

वसां-रसे ॥ ॥ वसु संसु ध्वंसु भंसु अनडुह
इत्येतेषा रसे पदाते च दत्वं भवति । अनडु-
द्रयाम् । अनडुद्रिः । अनडुहे । अनडुद्रयाम् ।
अनडुद्रयः । अनडुहः । अनडुद्रयाम् । अन-
डुद्रयः । अनडुहः । अनडुहो । अनडुहाम् ।
अनडुहि । अनडुहो । अनडुत्सु । स्वसं ज्ञपा
ज्ञसानाम् ॥ धावम् ॥ ॥ अनडुह्जशब्दस्य धौ
परे अमागमो भवति । सावनडुहः । उधम् ।
स्वरहीनं परेण संयोज्यम् । हेअनडुह् । हेअन-
डुहो । हेअनडुह । इत्यादि गोडुह्जशब्दस्य भेदः ॥

वमाभिति । वमाभिति बहुवचन बहूपलक्षकमित्यभिप्रेत्याह । वसुस-
वित्यादि । वसो मत्त्ययत्वा मत्त्ययग्रन्थेन तदतस्येति वस्रनस्थेति वस्तत-
स्येत्यर्थः । सोऽपि साव णेति निदानित्यादौ तदभाव पूर्वं दत्वे चामयोगा-
वलोपः ॥

दादेर्ध्वः ॥ ॥ दादेर्धातोर्हकारस्य घत्वं भवति
धातोर्ज्ञसे परे नाम्नश्च रसे पदाते च । गोडुघ्
सि इति स्थिते । आदिजवाना-ज्ञभातस्य-ज्ञ-
भा-रज्ज्वोः ॥ ॥ धातोर्ज्ञभातरयादौ वर्तमा-
नाना जवाना ज्ञभा भवन्ति सकारे ध्व-
शब्दे च परे नाम्नश्च रसे पदाते च । वाय-
सानं ॥ ॥ अवसानं वर्तमानाना ज्ञसाना

वा जत्रा भवन्ति चपा वा । गोधुम्-गोधुगु ।
 गोंदुहो । गोंदुह । गोंदुहम् । गोंदुहो । गों-
 दुह । गोंदुहा । भकागर्वा दादेर्घ इति चत्वे
 आदिजवस्य द्वाग्न्य जभं घक्तं च ह्यो
 जभं जत्रा । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भिः । खमे
 चपा जमानाम् । क्लिप्तान्पः स इति पत्वम् ।
 कुमुदयोगे ङ । गोधुगु हं गोधुगुहे गोधुगु ।
 हे गोदुहो । हे गोदुह । मधुलिङ्गशब्दस्य वि-
 शेषः । हो ङ ॥ ॥ धातोर्हकारस्य ढत्वम् भ-
 वति धातोर्हमे परे नाम्नाश्च रमे पदाते च ।
 वावसाने । मधुलिङ्-मधुलिङ् । मधुलिङ्गो ।
 मधुलिङ्ग । हं मधुलिङ्- हे मधुलिङ् । हे म-
 धुलिङ्गो । हे मधुलिङ्ग । मधुलिङ्गम् । मधुलिङ्गो ।
 मधुलिङ्ग । मधुलिङ्गा । मधुलिङ्गभ्याम् । म-
 धुलिङ्गि । तुरामोङ्गशब्दस्य भेदः ॥ सहं प-
 सादि ॥ ॥ मादि रूपे सति सहर्धातो सकाग्न्य
 पकारादेशो भवति । तुरापाङ्-तुरापाङ् ।
 इत्यादि ॥ द्रुहादीना घत्वढत्वे वा ॥ ॥ द्रुहादीनां
 धातूना घत्वढत्वे वा भवत रसं पादान्ते च ।
 मित्रधुम्-मित्रधुम्-मित्रधुम्-मित्रधुम् । मि-

१ मधु २ दीति मधुलिङ् । लिङ्गस्वादेशे । अरमादिषु २ तुरामोङ्ग इति तुरापङ् ।
 वेदमार्गे । अरमादिषु पुनर्वादिनिमित्तम् । मित्यादि । वारनिवन्धोप । होङ् इति
 ढत्वम् । वावसाने इति वावसानपत्वम् । वेचिषु तुर्गहन इति विमह भुक्त्वाऽ यथा
 मशिति दीर्घे माहु । ३ मित्राणि द्रु ४ तौनि मित्रधुम् । द्रुह निधासायाङ् । अरमादिषु ।

बहुहौ । मित्रहहुः । मित्रहुहम् । मित्रहु-
हौ । मित्रहुह । मित्रहुहा । झभे जवाः ।
मित्रधुभ्याम्-मित्रधुड्भ्याम् । इत्यादि ॥ एवं
मुह् स्तुह् शब्दौ । रेफांतश्चतुश्शब्दो-नित्यं व-
हुवचनांतः ।

दादेरिति । दादित्वा धातुपाठोपदेशावस्थायामपेक्षितम् । ततश्च अधोक्-
इत्यादौ अडागमे रुते मति यदागमान्तप्रणीभूता स्तद्ग्रहणं गृह्यत इति
आकारादित्वेऽप्युपदेशावस्थायां दादित्वाद्भवत्येव । दामलिहमात्मन इच्छ-
ति दामलिह्यति दाम लिह्यतीति दामलिह् । इत्यादेर्नामधातोर्दादित्वेऽपि धातुपा-
ठे तदभावात् घत्वम् । आदिजबानाम् । अत्र वावमाने इत्यतो वानुवृत्तेर्व्यव-
स्थया जभतीति जप् इत्यादौ, तथा दामलिडादौ च न । गर्दभमात्मन
इच्छति गर्दभीयती गर्दभीयतीति गर्दभ । इत्यादौ मध्यवर्तिनोऽपि दका-
रस्य क्षमत्वम् नाघस्यापि गकारस्य । वावमाने । विरामोऽवसानमित्य-
वसान प्रसिद्धमेव । अत्र च स्वमे चपा क्षमानामित्यत्र चपा इति जभे
जया इत्यतश्च जया इत्यनुवर्तते । ततश्च वाशब्दस्य चार्थत्वादवसाने वर्त-
मानानां क्षमानां जयाश्चपाश्च भवतीत्यर्थः । विकल्पाद्येत्वे तु क्षमाना
चपजयो वेत्यर्थे रूपत्रय स्यात् । हो ढ । नामो रमे इत्यु-
क्तेह्लादयति हलूते इत्यादौ धातो रमपरत्वे न ढत्वाद्गुहादीनामिति । आदि
शब्दान्मुह् स्तुह् भिहो गृह्यते । अत्रापि । चार्थो वा शब्दः । अन्यथा घ-
त्वढत्वाभावे तृतीय रूप स्यात् । क्वचित्तु घत्वढत्वे वेति पाठः । तदा
ढत्वे मति घत्व वा भवतीत्यर्थः । तत्र । दुहेर्दादित्वेऽप्यस्मादेव वाच्यभेदे
ढत्वम् । क्वचिच्च सूत्रपाठादौ दुहा वेति सूत्र घश्च पूर्वतः ततश्च दुहादीना
घत्व वा भवति । घत्वाभावे चोत्तमर्गेत ढत्वमिति सूत्रार्थो दार्शितः ।

चतुरामशौ च ॥ ॥ चतुरशब्दस्याऽऽ मागमो
भवति पंचसु परेषु शौ च । चत्वारः । चतुर ।

१ मुह्रीति । अस्मात्किप् । मुह्रीत्यर्थः २ स्तुह् ङाङ्गले । अस्मात्किप् । ३ चते
पञ्चनस्म चवेदाऽप्युत्पद्यते । आरुच्यारुच्यर्थः ।

युवन् मववन्-शब्दानां पंचसु राजन्-
शब्दवत् प्रक्रिया । शसादौ तु विशेषः । श्वा-
देर्व उः ॥ ॥ श्वादेर्वकारस्य उत्वं भवति
शसादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च ।
शुनः । शुना । श्वभ्याम् । श्वभिरित्या-
दि । युवन्शब्दस्य वकारस्यौत्वे कृते सवर्णे दीर्घः
सह । यूनः । यूना । युवभ्याम् । युवभिरि-
त्यादि । पथिन्-शब्दस्य भेदः ॥

नाम्नो न इति । सामानाधिकरण्ये पृथग्यौ । नकारांतस्य नाम इत्यर्थः ।
नकारात्त्व लोपदेशात्स्थायापेव । लोपस्यादेशविशेषत्वात्पृष्ठाभिर्दिष्टस्ये-
त्वत्वस्य । अन्यथा नलारायणादिष्वादिभूतस्यापि नस्य लोपप्रसंगः ।
तथा सुहिन् प्रशान्दित्यादावुपदेशकाले नातत्त्वभावात्तलोपप्रसंगः । यो
नो धातोर्गित्यादिना मस्य नकारादेशात् । अघावित्यस्य डेरप्युपलक्षणा-
दिकृत्वाद्वा । परमे व्योमन् इत्यादीं ङाऽपि नलोपाभावः । ज्योतिर् इ-
त्यत्र जकारात्तरेण वकारेण योगे ज्ञ इत्यर्थाद्वाञ्छानार्तात्त्यादौ न
वक्तव्याद्वा । श्वादे । वमोर्ध्व उभिर्यतो व उमित्यनुवर्तते । तत्र च वकारेण
युक्तं अ व इत्यर्थाद्विधारणात्स्वस्त्वोत्तमः । वकारमात्रोत्वे तु आकार-
श्रवणं स्यात् । नच्चाकारस्त्रालोप मरे इति लोपः स्यादिति वाच्यम् ।
मस्यैकग्रन्थे ङलोपविकल्पात्पक्षे श्रवणप्रसंगात् । शम्भारादित्यादिशब्दा-
दीर्षाकारे वेत्युक्तं कचिदीपि इति मनम् । तत्र च ईश्च ईश्च तयो स-
माहार ईप् । तन्निमित्तनिरिकारः । शुनो मरुनी युवतीत्यादी निपातनात् ।
ईकारे च । शोभना युवानो यथो फुल्लचोर्ध्व सुयनी । इत्यादि । मघ की-
टिन्ये । मघन मघ मघोऽस्यास्तीति मघराज । मघवता इत्यादि । वत्प-
त्यर्थातो मघवन्ठोऽन्य एव ॥

१ युमिन्नेऽभिप्रोक्तत्वाद्वा द्वन्द्वे नित्येति मत्वयः । नु मतीदत्युत् । २ मह पूजाया
य । अस्मात् मतिरात्-त् । इत्येव । अनुगागमधनिपातनात् । मज्ज पुज्योद यर्थः ।
३ परवर्गो ॥ मादरात्तद्विनि । त्वारात्तद्विनि पतिवर्गवर्गान्ननेनविप-या ।

गोवाया इत्यनेन सिद्धेऽपि नियमार्थः । सिद्धे सत्यारभो नियमायेति
न्यायात् ॥

हनौ घे ॥ ॥ हतेर्घातोर्हकारस्य घकारो भवति
नकारे ङिणाति च परे । घसंयोगो णत्वनिषेधार्थः ।
ब्रह्मन्तः । ब्रह्मन्ना । ब्रह्महभ्याम् । ब्रह्महभिः ।
इत्यादि । पूषा । पूषणौ । पूषणः । हे
पूषन् । हे पूषणौ । हे पूषणः । पूषणम् ।
पूषणौ । पूषो ण ॥ ॥ पकारणकारसंयोगे
ष्णो भवति शसादौ स्वरे परे । पूषन्शब्दस्य
शसादौ स्वरे परे वा टेलोपः । पूष्णः । पू-
ष्णा । पूषभ्याम् । पूषभिः । पूष्णोः । डौ टि-
लोपो वेतिकेचित् । पूष्णि-पूषणि । पूष्णोः ।
पूषसु । अर्थम् । अर्थम्णः । अर्थम्णा । अर्थम्भ्याम् ।
इत्यादि ॥ संख्याशब्दाः पंचन् प्रभृतयो बहुव-
चनांतास्त्रिषु सरूपाः । पंचन् जस् इति स्थिते ।

हन इति । हन घृ ने इति छेदः । हनौ घत् इत्यतो हन इत्यनुवर्तनीय
यतश्च हतेर्नकारे परे हतेर्हस्य घत्व भवतीत्यर्थः । अन्यथा । वृत्रहन्मस्ते
क्षुहेवेत्यत्रापि प्रसूयात् । तत्र हकाराव्यवहितपरत्वसम्भवात्तस्य हाव्यववा-
नपरत्वम् । ङिणापरत्व तु धातोरिति विवेकः । पञ्च च वृत्रहणादित्यादाव-
प्रसङ्गः । घसंयोग इति कचिदैकपद्य णत्वहेतुरिति कचिच्छब्दाद्धतेरका-
मपूर्वस्यैवेत्यर्थाद्घसंयोगे च तदभावाण्णात्वं नेत्यर्थः ॥

जश्शसोर्लुक् ॥ ॥ पकारनकारात्संख्यायाः पर-
योर्जश्शसोर्लुक् भवति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्
॥ लुकि न तन्निमित्तम् ॥ ॥ पंच । पंच ।

इतोऽपंचमु ॥ ॥ पञ्च्यादीनाभिकारस्याका-
 रादेशो भवति पचमु परेषु । थो नुद् । पञ्च्या-
 दीना यकारस्य नुडागमो भवति पचसु ग्या-
 दिषु परेषु । पंथन् सि इति स्थिते । आ सौ ॥
 ॥ पञ्च्यादीनां टेगत्वं भवति सौ परे । पंथा ।
 पंथानो । पथान् । आत्वविधानान्न सेल्लोपः ।
 हे पथा । पंथानम् । पंथानौ । पथां टेः ॥ ॥
 पञ्च्यादीना टेल्लोपो भवति । शसादौ स्वरं परे ।
 पथ । पथा । पथिभ्याम् । पथिभिरित्यादि । ए-
 व मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दौ । दडिन् शब्दस्य भे-
 दः । इना शौ मौ ॥ ॥ इन् हन् पूप् अ-
 र्यमन्- इत्येतेषा शौ सौ चाद्यौ परे उपधाया दी-
 र्घा भवति । दंडी । दंडिनौ । दंडिनः । हेद-
 डिन् । दडिनम् । दंडिनौ । दंडिनः । दडिना । दं-
 डिभ्याम् । दंडिभिः । इत्यादि । ब्रह्महा । ब्रह्महणौ
 । ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् । हे ब्रह्महणौ । हे ब्रह्मह-
 णः । ब्रह्महणम् । ब्रह्महणौ । शसादौ अकारलोपः ।

इतोऽपिति । पथा टेभिः यत् पथाभित्यनुवर्तते । तत्र पथाभिजि पदं
 चनेन मथिन् ऋभुक्षिन् शब्दावप्युपादीते । इना । अत्रापि बहुवचनस्य
 यत्पस्यापकत्राभिनेत्याह । इन् इतित्यादि । इन् मत्त्ययत्वादिज्ञतस्य ।

१ माग्यीलाटनेऽस्यामयशनि निदिशिर्दान । नौलापदवि नलोपः । मध्यनेदध्यादि-
 यनाद्योमयः । २ ऋमसोऽना धिन्तस्तिमितिनिमदेबाहुलधात्तुमयपेक्षमुत्त । ततोम
 र्धपयशनि । ऋभुक्षिभिना वशातिपदिकम् । ३ दडनस्यास्तौडिमा दोषान्तिना
 निदिष्टम् ।

नोपधाया इत्यनेन सिद्धेऽपि नियमार्थे । सिद्धे सत्यारभो नियमायेति न्यायात् ॥

हनौ द्वे ॥ ॥ हन्तेर्घातोर्हकारस्य घकारो भवति नकारे ङिति च परे । घसंयोगो णत्वानिपेधार्थः ।

ब्रह्मन् । ब्रह्मन्ना । ब्रह्महभ्याम् । ब्रह्महभिः ।

इत्यादि । पूषा । पूषणौ । पूषणः । हे

पूषन् । हे पूषणौ । हे पूषणः । पूषणम् ।

पूषणौ । पणो ण्णः ॥ ॥ पकारणकारसंयोगे

ष्णो भवति शसादौ स्वरे परे । पृषन्शब्दस्य

शसादौ स्वरे परे वा टेलोपः । पूष्णः । पू-

ष्णा । पूषभ्याम् । पूषभिः । पूष्णोः । डौ टि-

लोपो वेतिकेचित् । पूष्णि-पूषणि । पूष्णोः ।

पूषसु । अर्थम् । अर्थम्णः । अर्थम्णा । अर्थम्भ्याम् ।

इत्यादि ॥ संख्याशब्दा-पंचन् प्रभृतयो बहुव-

चनातास्त्रिषु सरूपा । पंचन् जस् इति स्थिते ।

हन इति । हन घ ने इति उद । हनौ घत् इत्यतो हन इत्यनुवर्धनीय

वत्क्ष हनेनकारे परे हनेर्हस्य घत्व भवतीत्यर्थः । अन्यथा । वृत्रहज्जमस्ते

ब्रह्मवित्यत्रापि मन्मात् । तत्र हकाराव्यवहितपरत्वमभवात्तस्य हाव्यवधा-

नपरत्वम् । ङित्परत्वं तु धातोरिति विवेकः । ण च वृत्रहणावित्यादाव-

प्रमग । घसंयोग इति कचिदेकपद्य णत्वहेतुरिति कचिच्छब्दाद्धतेरका-

रपूर्वस्यवेत्यर्थाद्यसंयोगे च तदमाराण्णात्वं नेत्यर्थः ॥

जशशसोर्लृक् ॥ ॥ पकारनकारातसंख्यायाः पर-

योर्जशशसोर्लृग् भवति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्

॥ लुकि न तन्निमित्तम् ॥ ॥ पंच । पंच ।

पंचभिः । पंचभ्यः ॥ ण्य ॥ पकाग्नकारात्तसं-
ख्यायाः परस्यामो जुडागमो भवति । नोप
धाया इति दीर्घ ॥ नाम्नो नो लांपशर्था ॥
पचानाम् । पंचसु । एवं सप्तन् नवन् दशन्-
प्रभृतयः ॥ अष्टनो वाऽऽडौ ॥ ॥ अष्टन्शब्दो-
त्परयोर्जञ्शसोर्वा डौ भवति । ङित्वाट्टिलोप ।
अंष्टौ-अष्ट । अष्टौ-अष्ट ॥ वानु वा ॥ आ-
आसु । अष्टन् आसु परासु विभक्तिषु वा आ-
त्वं भवति । अष्टभिः-अष्टाभिः । अष्टभ्यः-
अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टसु-अष्टासु ।
मकारात् इदम्रशब्द ॥ इदमोऽय पुंसि ॥ ॥ इ-
दम्रशब्दस्य पुंसि विषये अयमादेशा भवति सि-
सहितस्य । अयम् । द्विवचनादौ त्यदादेष्टेर-
स्यादावित्पाकारः । इद औ इति स्थिते ॥ दस्य
म ॥ ॥ त्यदादीना वदारस्य मत्वं भवति
स्यादौ परे । इमौ । इमे । सर्वादित्वाज्जसि
त्यदादीना धेरभाव ॥ ॥ इमम् । इमौ । इमान् ॥

सप्तशमोगिति । ण्य इत्यनुवर्तते । तत्र च उपदेशकाल एव ण्यात्तत्त्व-
विवक्षणाच्छतानीत्यादौ लोपाप्रसङ्गः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति ज-
शसोर्लोपेऽपि वृत्तिमित्येषाया दीर्घाकारलोपात्प्रमाणायाह । लुकीति ।
शुक्लशब्देन वर्णोद्दर्शने मति वृत्तिमित्तमहं कार्यं न भवतीत्यर्थः । ण्यः । पृ च
न च ण्य तस्मात् । अत्रापिसख्याया । प्राधान्ये परमपचानामित्यादा भव-
त्येव । गौणत्वे तु प्रियपचानामित्यादौ ७ । अष्टन् इति । अत्र आकारम-

१ मध्यमकार्य । अस्मा रस्यन्त्यान्तरेणिव प्रत्ययस्तु वा मयथ २ अष्टन् स्यात्
पूर्ववत् प्रत्ययस्तु वा मयथ ३ यदि परमत्वार्थ इत्यन्त्यादि दे वमित्यादिपद्येति किमनेकोप

श्लेषात् वासु इत्यनेन आत्वपक्षे एव द्वौविधिः ॥ अत्राणि संख्याया
 इत्यानुवृत्तेर्गौणत्वेनात्वम् । न वा द्वौ । वस्तुतो वासु इत्यत्र आ इति
 तृतीयैकवचनेन सु इति सप्तमीबहुवचनेन च मत्याहारग्रहणादत्रात्वाभाव
 एव । यद्यप्यत्रात्व स्याद्वाविति डित्करण व्यर्थं स्यात् । गौणत्वेऽप्यात्वं
 जशसोरात्व वेत्येके इत्यस्य चानादर एव अष्टानामित्यत्र नुटीमत्यात्वम् ।
 आत्वे वा उपदेशकाले नकारावत्वान्नुट् । आत्वामावेऽपि नुटि उपधादीर्घे
 च रसादिपरत्वेन नलोप इति समानरूपत्वादेकमेव रूपम् ॥

अन टौसोः ॥ ॥ इदमोऽनादेशो भवति टौसोः
 परयोः । अनेन ॥ स्म्यः ॥ ॥ इदमः सकारे भ-
 कारे च परे अकारो भवति । कृत्स्नस्य । अ-
 द्रीत्यात्वम् । आभ्याम् ॥ भिस् भिस् ॥ ॥
 इदमदसोर्भिस् भिसेव भवति न भकारस्याका-
 रः । एस्मि बहुत्वे । एभिः । अस्मै । आभ्या-
 म् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः ।
 अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अन-
 योः । एषु । किमंशब्दस्य त्यदादेशेऽष्टेर स्यादा
 विति सर्वत्राकारे कृते सर्वशब्दवद्रूपम् । कः ।
 कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि ।
 धकारांतः तत्त्वबुध्शब्दः । तस्य रसे पदाते
 चादिजवानामिति भकारः । वावसाने । तत्त्व-
 भुत-तत्त्वभुद् । तत्त्वबुधौ । तत्त्वबुधः । हे त-
 त्वभुत्-हे तत्त्वभुद् । सत्त्वबुधम् । तत्त्वबुधौ ।

केशब्दे अस्माभ्याम् ईषेतिङिम् । टिलोप । श्चुर्विना धन । वाशुधश्रवणे । अस्मा
 क्रिप तत्त्वं बोधव्यतिरिक्तं भवति ।

तत्त्वबुधः । तत्त्वबुधा । तत्त्वमुद्रयाम् । तत्त्व-
बुद्धिभिः । इत्यादि । जकारांतः सम्राज्-शब्दः ।

इदमर्थः । अनेकार्थसामर्थ्यात् पञ्चगव्यसामर्थ्यात् मेघैः । हेमन्तस्य
माझर्णत्वादेः संयोगेन मन्त्रोऽपि पञ्चुरगोपमावाहनात् । स्मृतं हि
अ. त्पदार्थेष्टे स्पादार्थेष्टात् मिदोऽपि पुनर्निर्वातात्प्राप्त्यर्थोऽप्ये-
के । तत्परा । तदार्थेष्टात् । टेक्कात्पि सत्ता । अनेन भेदः प्रतीतिर्दिष्टः
नात्तास्येति त्रैपय्याभावात् । न ये तु न इत्यस्य विमर्शनात्पेन गुणस-
त्पदार्थेष्टत्वात् । तदार्थः भेदः । गुणजभेदस्यानेकात्पत्त्यस्य विषादनात् ।
अश्वपराजादेः प इत्यादी न इत्यस्यापि विमर्शनात्पेन गुणसत्पदा मर्मा-
देशप्रसंगान् । प्रयोगे विमर्शप्रसंगान् । तन्मुद्रय इत्येव पुंमीत्यर्थः
इदम् । इति विमर्शविशिष्टान्न मयः । तन्मुद्रय इत्येव पुंमीत्यर्थः
मत्पादेशा मन्त्रोऽपि मन्त्रोऽपि स्पात् । दक्षोऽपि दिष्टः तेषां पञ्चगव्यत्वेन
प्रयोगानुमागित्वादव्यामृतिर्या । निमन्त्रितो निमन्त्रितान् का तैवत्प्यावृत्त्य-
र्थमित्यभित्योक्तं न मन्त्रास्त्राकार इति । इदमर्थः (पञ्चगव्ययोगे) । भक्त-
वि तु इमं । अमुं रित्यादि ॥

छश्वपराजादेः पः ॥ ॥ छकारांतस्य शकारात-
स्य पकारांतस्य च राज यज्ञ सृज् मृज् भ्राजादे-
श्च पकारां भवति धातोर्ज्ञेसे परं नाम्नश्च रसे
पदाते च ॥ पौ ड ॥ ॥ पकारस्य उत्तरं भवति
धातोर्ज्ञेसे परे नाम्नश्च रसे पदाते च । वावसाने ।
टकारः । डकारश्च । सम्राट्-सम्राड् । सम्राजौ ।
सम्राजः । सम्राजः । सम्राजौ ॥ सम्राजः । सम्रा-
जा । सम्राड्भ्याम् । सम्राड्भिः । इत्यादि । एवं

विराजादयः । दकारांतास्त्यद्वैतद्वयैतद्वैतद्वैत-
द्वास्तेषाम् । त्यदादिष्टेरः स्याद्वापिति सर्व-
त्राकारे कृते सर्वशब्दद्रूप ज्ञेयम् ।

छशपेति । आदिशब्दात् वृश्च भृस्त्र सृञ् मृञ् यञ् भाजादीनां ग्रह-
णम् । अत्र केचिन् छशवराजादौत्यत्र पञ्चहण व्यर्थम् । आख्यातादौ
हत्वनिर्देशार्थमित्युक्तम् । अद्वैद् इत्यादौ हत्वदर्शनात् । न च द्वेष्टीत्यादौ
हत्वाभावायै हत्वविधायकस्य यो ह इत्यस्यापि वैयर्थ्यात् । पट् पट्भ्या ध-
इभ्य इत्यादौ वाच्यमाने क्षणे जज्ञा खमे चपा झषानामित्यादिभिः सिद्धे,
यथापि यथापख्यत्व गतिं तथापि ऋट्टुरपाणा मुत्त्यादिस्थानादिसाम्या-
त्स्थानेऽन्तरतम इति न्यायेन पस्थाने ढविधे । तत्र पण्णानित्यत्र पकारस्य
हविध्यसम्भवात् ह्ण इत्यस्य निर्दिपयत्वप्रसङ्गात्तो ह इत्यस्य सार्धकत्वमि-
ति वाच्यम् । ह्ण इत्यत्र पकारस्यैव वाच्यमान इति ऋतहकारस्य निर्देशा-
त् । सख्यामबन्धिनः पकारस्यैव णत्वाविभागात् धातोर्ज्ञेये इति वाच्यतमम-
गतमेव द्वेष्ट द्वेष्टीत्यादौ झसे परेऽदर्शनात् । अत्र एव पाणिनिनाऽपि छशां य
इत्येवोक्तमित्याहुः । तदसत् । सवर्गं यथापख्यात्वाभ्यामनादेशनिधानात् ।
एतन्नाज्ञानाभादेशिना बहुभेन जज्ञादीनानादेशानां च पच वात्पचकपच-
कापेक्षया यथापख्यत्वम् । तत्र च शपमानाभिकवेन यथापख्यत्वाभावात्
। वग्यो वग्येग मवर्ग इति सवर्गत्वविधानादेः सवर्गेणानाव । प्रत्युत
रेफोऽप्यणा न सवर्ग इति शपसहानामुन्मत्वात्मवर्णाचरविधेः । स्थानेऽ
न्तरतम इत्याश्रयणे वग्यो वग्येगति सवर्गत्वाद्दकारस्थाने दकार इत्यादि-
वैयर्थ्यप्रसङ्गः । द्वेष्टीयादौ खमे चपा झषानानिति च प्रसङ्गात् । ह्ण ह-
त्यत्र च पकारस्य नत्वे णविधानप्रसङ्गात् । अवमाननिमिताभावेन नैभि-
तकस्य जज्ञस्य निवृत्तत्वात् । मृद्वीत्यादिभिर्द्वन्द्व्यै चत्वस्य धातोर्ज्ञेये ह-
वि वक्तव्यं हत्वनिर्देशार्थमिति तु कचिदेवेति दिक् । आख्यातादामित्यादिश-
ब्दात् शुष्क इत्यादावपि न । सम्प्रादित्यत्र कचिदपदावताश्रयणीयेति दो-
रस्यादिनिष्ठत्वेन निषेधः ॥

१ एतन्मोहानी । अस्य शब्दादयः निपात्या इति आदिप्रत्ययान्तरानि यानि । निपा-
तना णिगे । २ तनु विस्तारे । अत्र पञ्चहणम् । ३ यादोऽप्युक्ता । ४ तेषां
विप्रत्ययान्तरात् । ५ इत्युक्ती । अस्य गुणे हरे तुल्यम् । अदि प्रत्ययान्तरं तुल्यम् ।

रतः ॥ त्यदादस्तकारस्य सौ परे सत्त्वं भवति
 स्यः । तयौ । तये । तयं । तयो । त्यान् । स. । तौ
 ते । त । तौ । तान् । य. । यौ । ये । यं । यौ ।
 यान् । एय. एतौ । एते ।

एत इति । सौ स इत्यत्र स इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः समग्रणसामर्थ्यात्
 आपि परेऽपि सा इत्यत्र सत्त्वं कचिदित्येव । साइत्यत्र सत्त्वं च येननाव्यव-
 धानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति न्यायात् सादेशानवर चा-
 पूरिति ॥

एतदोऽन्वादेशो द्वितीयादौस्म्येनो वा वक्तव्यः ॥

॥ उक्तस्य पुनरुक्तमन्वादेशः । एत-एनम् । ए-
 तौ-एनौ । एतान्-एनान् । एतेन-एनेन ।
 एताभ्याम् । एतै. । एतयो.-एनयो. । एतेनाम् ।
 एतस्मिन् । एतयो.-एनयो. । एतेषु । छकारां-
 तस्तत्त्वप्रादृच्छब्दः । तत्त्वप्राद्-तत्त्वप्राड् । त-
 त्त्वप्राष्ठौ । तत्त्वप्राष्ठः । इत्यादि । थकारांतो-
 ऽग्निमंथशब्दः । तस्य वावसाने चषाजवाश्च ।
 अग्निमत्-अग्निमद् । अग्निमयौ । अग्निमय. ।
 इत्यादि । चकारात प्रत्यच्शब्दः ॥ ॥ नोप्-ले

॥ ॥ धातोर्हिसातस्योपधाभूतस्य न-
 कारस्य लोपो भवति ।

एतद इति । समनेतरस्येदमोऽप्युपलक्षणात्स्यापि किञ्चित्क्रियाविशि-
 ष्टत्वेनोक्तस्य पुनस्तेनान्येन वा क्रियावर्तिविशिष्टत्वेनोक्तिरन्वादेशः इत्यर्थः ।
 अथ एव, ईषद्वये क्रियायोगे मर्यादाभिर्विधौ च य ॥ एवमात डित नि-

घात्' इत्यादौ स्वरूपेणानिर्दिष्टस्याप्यतः त्रिधाविधिः छत्वेनोक्तसाम्बादधा-
देशत्वाभावः । नपुंसके द्विर्वचनवचने इत्वंन्दादेरित्यत्र श्नु इति यागवि-
भागादम् श्नुआदेशे एनदित्यादिसिद्धिः । इच्छात्र उदोऽध्यापय । अथो
एन व्याकरणमध्यापय । अनेन रात्रिरधीता । अथो एनेनाहन्यप्यधीते ।
अनयो शोमन कुलमथो एनयो प्रभूत स्वमित्याद्युक्तम् । एवमेतदोऽपि
वावसान इति नकारद्वाराविति सवर्णत्वादित्यर्थः । यथासंख्येन तु य-
कारः प्राप्नुयान् ॥

अचेः पचसु नुस्वक्तव्यः ॥ ॥ प्रत्यन्च् इति
स्थिते । स्तो. श्रुभिश्चुरिति चुत्वेन अकारे ।
संयोगांतस्य लोपः ॥ चो. कु. ॥ ॥ चवर्गस्य
कवर्गादेशो भवति धातोर्ज्ञप्ते परे नाम्नश्च रस्ते प-
दाते च यथासंख्येन । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्र-
त्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ ।

अचेरिति । अचुगतिपूजनयोरेतस्य नो लोप इत्यनेनैव गत्यर्थतायामेव
नलोपे पचसु नुस्विधीयते । यद्यपि परत्वान्नश्चापदात इत्यनुस्वारः प्राप्नोति ।
तथापि । परस्तेष्टवाचित्वात्पूर्वविप्रतिषेधेन अनुस्वारे वा परसवर्णत्वे वि-
शेषाभावाच्च रतो श्रुभिश्चुरित्याद्युक्तिः । यत्तु ह्रस्ववर्गस्य सगित्वेन नित्य-
त्वात्संयोगातलोपे श्रुत्वामात्रात्कुत्वापसगः । कृते वा श्रुत्वे संयोगान्वलोपे-
नाभिर्त्तासावन्यायेन तद्विभागात्कुत्वमसगत्वमेव । तस्मादिशामिति बहुवच-
नेन बहूनामुपादानादस्यापि तेनैव कुत्वमिति । तदसत् । सरयावित्यादौ
निमित्ताभावन्यायस्यानित्यत्वप्रतिपादनात् । वागित्यादावपि दिशामित्यने-
नैव कुत्वसंभवे चो कुरित्यस्यानर्थक्यापाताच्च । असिद्ध बहिरगमवर्ग
इति बहिरगसंयोगात् गोपस्यांतरग श्रुत्वे सिद्धत्वाच्च ।

अचेरलोपो दीर्घश्च ॥ ॥ अचेर्धातोर्कारस्य लो-
पो भवति पूर्वस्य च दीर्घः शसादौ स्वरे ताद्विते ई-

पीकारे च । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः ।
 प्रतीच । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्याम् । प्रत्यग्भिः ।
 प्रत्यक्षु । एव तिर्यच्प्रभृतय । तिर्यङ् । तिर्य-
 श्चौ । तिर्यश्चः । तिर्यश्चम् । तिर्यश्चौ ।

अचेरिति । ईपीति सूत्रानुवृत्तेरीपि ईकारे चेत्युक्तम् । चकाराद्यानुक्तस-
 मुक्तयार्थात्तद्विते इति । वेङ्योरित्यतो वानुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थाया पूजार्थ-
 स्याच्चते । अचेरिति लुप्तनकारनिर्देशे तु पूजार्थस्य नलोपामावादेव न भ-
 कारस्य लुप्तत्वाच्चाकारस्य चाचक्षेति नियमादीर्वात्सम्बाद्धिधानसामर्थ्यात्पू-
 र्वस्येति । स चाव्यवहित एव ग्राह्य । ततश्च प्रतीच इत्यत्र प्रहृत्यस्याका-
 रस्याप्रसङ्गः । तद्विते ॥ प्रतीचीन प्रतीच्य । ईपि । प्रतीची । दिक् ।
 ईकारे । प्रतीची । कुले । पचम्विति निर्देशेन यत्कार्यं तत्तत्पुंसयोरेवेति
 नपुमके नुमभावः । पूजार्थस्य तु पचस्वविशेषः । शसादौ प्रत्यच । प्र-
 त्यच् भ्याम् । इति णिते । सयोगांतलोपे कु वेशे च प्रत्यङ्भ्यामित्यादि ।
 सुपि ङ्णो कुङ्गुगिति कुकि पावे शादे च प्रत्यङ्भ्यु ।

तिरश्चादयः ॥ ॥ तिरश्चादयो निपात्यन्ते श-
 सादौ स्वरे परे तद्विते ईपि ईकारं च । तिर-
 श्च । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् । तिर्यग्भिः । ति-
 र्यक्षु । उदच्-शब्दस्य उदीच इति निपात्यते
 शसादौ स्वरं परे । उदीचः । उदीचा । इत्या-
 दि । अग्निंचित् । तकारात् उकारानुवधो महं-
 त्-शब्दः ।

तिरश्चादय इति । आदिशब्दात् अमु अचतीति विग्रहेऽचती परेऽ-
 दसष्टेरद्रादेशे । अदद्र्यङ् । अदद्र्यङ्चौ । अदद्र्यङ्च । अदमुर्द-
 च-अमुर्दच अदद्रीच । इत्यादयः पदयोगः अनुसारतो ज्ञेयाः ।

१ अग्निचिन्मोक्षेति अग्निं च । अत्रारम्भ-यनशब्दपठ । दत्तवर्मात्किर्वातं किप् च्दस्व
 रमपिस्तिवृत्तितुम् । २ महं पुत्रायाम् । अरण्यपृथदा-यश्रीं छतृप्रत्यया-वो निपात्यते ।

त्रितो नुम् ॥ ॥ उकारानुबन्धस्य ऋकारानु-
बन्धस्य च नुमागमो भवति पुंसि पंचसु परेषु॥

त्रित इति । उश्च ऋश्च वृ वृ इत्यस्य स त्रित् तस्येत्यभिप्रेत्याह ।
'उकारानुबन्धस्येत्यादि । नन्वञ्चतेरप्युकारानुबन्धत्वादेनेव नुमसिद्धौ वक्त-
व्यं न च वक्तव्यमिति चेत्तत्परम् । त्रिद्वे सत्याम्भो नियमादेति । घातु-
पूकारानुबन्धेऽञ्चतेरेवेति । अत उराल्लव् णर्णव्य इत्यादी नुमभाव ।
नुमयम् इत्यञ्च नुमिति योगविभागादचेरित्यस्य युजेरुदलक्षणत्वाद्वा । यु-
जेरममासे नुम् । युङ् । युञ्जौ । इत्यादि । ममासे तु अश्वयुक् । अ-
श्वयुजावित्यादि । पचस्वित्यस्य नपुमकव्यक्तिविययत्वेऽपि स्त्रिया त्रिव
ईद्विधे पुमीत्युक्तम् पुंसोऽसुदित्यवो विभक्तिविपरिणामेन पुंसीत्यनुवृत्ति-
र्वा । ततश्च कियत् कियती इत्यादौ न नुम् ॥

न्संमहतोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ ॥ न्संतस्याप्-
शब्दस्य महच्छब्दस्य च उपधाया दीर्घो भवति
पंचसु धीवर्जितेषु शौ च परे । महान् । म-
हातौ । महात । महातम् । महातौ महत ।
महता । महद्रथाम् । महद्रिः । इत्यादि । हे-
महन् । उकारानुबन्धो भवत्-शब्दः ॥

न्सम्प्रहत् इति । न्स च अपूच महत् च तेषां समाहारः न्सम्प्रहत् तस्य
अत्र वादीपो शतुरित्यवो वानुवृत्ते महच्छब्दमाश्चर्याच्च 'अस विमान-
ने' इत्यस्य लिपि अत् अमात्रित्यादौ । न्सत्वेऽपि न ॥

अत्वसो. सौ ॥ ॥ अत्वंतस्यासतस्य च दीर्घो
भवति धीवर्जितेषु शौ च परे । भवान् । भवतौ ।
भवत । इत्यादि । ऋकारानुबन्धस्य भवच्छ-

पीकारे च । निमित्ताभावं नैमित्तिकम्याप्यभावः ।

प्रतीच । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्याम् । प्रत्यग्भि ।

प्रत्यक्षु । एवं तिर्यच्प्रभृतय । तिर्यङ् । तिर्य-

ञ्चौ । तिर्यञ्च । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ ।

अचेगिति । ईपीति सृजानुवृत्तेर्गापि ईकारे चेत्युक्तम् । चमराद्यानुक्तम-
मुखायास्तद्धिते इति । वेढयोग्यित्ये वानुवृत्तेस्तस्य च व्यवस्थाया पूजार्थ-
स्याचते । अचेगिति लुप्तनकारनिर्देशे तु पूजार्थस्य णोपाभावादेव ण-
कारस्य लुप्तत्वाद्याकारस्य च, चक्षेति नियमादीर्णोक्तमवादिधानसामर्थ्यात्पु-
नर्यस्येति । स चान्यवहित एव ग्राह्य । ततश्च प्रतीच इत्यत्र महत्त्वम्याङ्-
रस्याप्रसङ्गः । तद्धिते ॥ प्रतीचीन प्रतीच्य । ईपि । प्रतीची । दिक् ।
ईकारे । प्रतीची । कुले । पचस्तिगिति निर्देशेन यत्कार्यं तत्तत्पुमयोरेवेति
नपुंसके नुममाव । पूजार्थस्य तु पचस्त्वविशेषः । दासादौ प्रत्यच । प्र-
त्यच् भ्याम् । इति स्थिते । सयोगात्तलोपेक्षु वेशे च प्रत्यङ्भ्यामित्यादि ।
सुपि णो कुरुगिति कुकि पत्वे शादे च प्रत्यङ्भु ।

तिरश्चादयः ॥ ॥ तिरश्चादयो निपात्यन्ते अ-
सादौ स्वरे परे तद्धिते ईपि ईकारे च । तिर-
श्च । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् । तिर्यग्भि । ति-
र्यक्षु । उदच्-शब्दस्य उदीच इति निपात्यते
शसादौ स्वरे परे । उदीच । उदीचा । इत्या-
दि । अग्निं चित् । तकारात् उकारानुबन्धो महे-
त्-शब्दः ।

तिरश्चादय इति । आदिशब्दान् अमु अचतीति विग्रहं चती परेऽ-
दसष्टेरत्रादेशे । अदद्गच् । अदद्गच्ची । अदद्गच्च । अदमुर्दे-
च अमुर्देच अदद्गीच । इत्यादयः प्रयोगा अनुसारतो ज्ञेयाः ।

१ अग्निं चित् इति अग्निं च । अन्नाग्निं चयनं अग्निं चित् इत्यस्यात्त्ववित् द्विप् इत्य-
स्यापि तद्धिते तुप् । २ मह पूजार्थम् । अस्यपुषदादय इति अतृपत्ययां लो निपात्यते ।

त्रितो नुम् ॥ ॥ उकारानुबन्धस्य ऋकारानु-
बन्धस्य च नुमागमो भवति पुति पंचसु परेषु॥

त्रित इति । उश्च ऋश्च वृ वृ इत् यस्य स त्रित् तस्येत्यभिप्रेत्याह ।
उकारानुबन्धेऽद्यादि । नञ्चउत्तेऽप्युकारानुबन्धेऽनेनैव नुमसिद्धौ वक्त-
व्यं न च वक्तव्यमिति चेत्सत्यम् । भिदे सत्याऽभो नियमादेति । धातु-
पूर्कारानुबन्धेऽवचतेरेवेति । अत उखात्रत् पर्गञ्चत् इत्यादी नुमभावः ।
नुमयम् इत्यत्र नुमिति योगविभागाच्चैरित्यस्य युजेऽलक्षणत्वाद्वा । यु-
जेरसमाप्ते नुम् । युह् । युञ्जौ । इत्यादि । ममाप्ते तु अश्वयुक् । अ-
श्वयुजावित्यादि । पञ्चस्वित्यस्य नपुंसकव्यक्तिविषयत्वेऽपि त्रियां त्रिव
ईद्विधे पुसीत्युक्तम् पुमोऽसुडित्यवो विभक्तिविपरिणामेन पुसीत्यनुवृत्ति-
र्वा । ततश्च कियत् कियवी इत्यादौ न नुम् ॥

न्तमहतोऽधी दीर्घः शौ च ॥ ॥ न्तंतस्याप्-
शब्दस्य महच्छब्दस्य च उपधाया दीर्घो भवति
पंचसु धीवर्जितेषु शौ च परे । महान् । म-
हातौ । महांतः । महातम् । महातौ महत् ।
महता । महद्रयाम् । महद्भिः । इत्यादि । हे-
महन् । उकारानुबन्धो भवेत्-शब्दः ॥

न्तमहत इति । न्मच अपच महत् च तेषां समाहारः न्तमहतः तस्य
अत्र वादीपो गतुरित्यवो वानुवृत्ते महच्छब्दसाश्चर्याच्च 'अस विमान-
ने' इत्यस्य किंपि अन् अंसावित्यादौ । न्तत्वेऽपि न ॥

अत्वसोः सौ ॥ ॥ अत्वंतस्यासंतस्य च दीर्घो
भवति धीवर्जितेषु शौ च परे । भवान् । भवंतौ ।
भवतः । इत्यादि । ऋकारानुबन्धस्य भवच्छ-

पीकारे च। निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः।

प्रतीच' । प्रतीचा । प्रत्यभ्याम् । प्रत्यग्भि' ।

प्रत्यक्ष । एव तिर्यच्चप्रभृतय । तिर्यङ् । तिर्य-

श्रौ । तिर्यञ्च । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ ।

अचेगिति । ईपीति सूत्राणुत्तरीपि ईकारे चेत्युक्तम् । चकाराणां उक्त-
मुच्यार्थोक्तद्विते इति । वेदभोरित्यतो वानुपृक्तस्मस्य च व्यवस्थाया पूजार्थं
स्याच्चते । अचेरिति पुस्तनकारनिर्देशे तु पूजार्थस्य नलोपाभावादेव न अ-
कारस्य लुप्तवाङ्माकारस्य चाचश्चेति नियमादीर्षाम्भवादिधानसामर्थ्यापू-
र्वस्येति । स चान्दवह्निष ण्य ग्राह्य । ततश्च प्रतीच इत्यत्र प्रइत्यस्यारा-
रस्याप्रमग । तद्विते ॥ प्रतीचीत्-प्रतीच्य । ईपि । प्रतीची । द्विक् ।
ईकारे । प्रतीची । कुले । पचन्मिति निर्देशिन यत्तार्थं तत्पुस्तयोरेवेति
नपुसके नुममाव । पूजार्थस्य तु पचन्वविशेष । कासादी पत्यच । प्र-
त्यच् म्याम् । इति स्थिते । सयोगात्तलोपे कु वेरोच प्रत्यङ् म्यामित्यादि ।
सुपि ङ्गो कृद्गुगिति कुकि पावे मादे च प्रत्यङ्गु ।

तिरश्चादय ॥ ॥ तिरश्चादयो निपात्यन्ते श-
सादौ स्वरे परे तद्धिते ईषि ईकारे च । तिर-
श्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् । तिर्यग्भिः । ति-
र्यक्षु । उदच्-शब्दस्य उदीच इति निपात्यते
शसादौ स्वरे परे । उदीचः । उदीचा । इत्या-
दि । अग्रिंचित् । तकारात् उकारानुबन्धो महे-
त्-शब्दः ।

तिरश्चादय इति । आदिशब्दात् अमु अचतीति विग्रहेऽचतौ परेऽ-
दसष्टेग्रन्थादेशे । अदन्नचङ् । अदन्नच-च्ची । अदन्नच-च । अदमुर्-
च-अमुर्च अदन्नीच । इत्यादय प्रयोगानुसारतो ज्ञेया ।

१ अतिपिनातीति अग्निं त् । अन्नानेभ्यः पयनशालपवादित्यस्मात्त्वमिति क्षिप्-इत्स्व
स्वपिति वृत्तिरुक् । २ मह पूजायाम् । अस्यपूषदादयश्चत इतृप्रत्यया लो निपात्यते ।

त्रितो नुम् ॥ ॥ उकारानुबन्धस्य ऋकारानु-
बन्धस्य च नुमागमो भवति पुंसि पचसु परेषु ॥

त्रित इति । उश्च ऋश्च वृ वृ इत् यस्य स त्रित् तस्मैत्यभिपत्त्याह ।
उकारानुबन्धस्येत्यादि । नन्वञ्चजेरप्युकारानुबन्धत्वादनैनम् नुममिद्वौ वक्त-
व्यं न च वक्तव्यमिति चेत्सत्यम् । भिद्वे सत्यारमो नियमानेति । घातु-
पूकारानुबन्धेञ्चजेरेवेति । अत उखात्तत् पर्णञ्च इत्यादौ नुममाव ।
नुमयम् इत्यत्र नुमिति योगविभागादचेरित्यस्य युजेरुदलक्षणत्वाद्वा । यु-
जेरममासे नुम् । युङ् । युज्जौ । इत्यादि । समासे तु अश्वयुक् । अ-
श्वयुजावित्यादि । पचस्वित्यस्य नपुम्व्यक्तिविशयत्वेऽपि नित्या त्रित्
इति ध्वे पुंसीत्युक्तम् पुंसोऽमुडित्यतो विभक्तिविपरिणाधेन पुंसीत्यनुवृत्ति-
नौ । ततश्च कियत् कियती इत्यादौ न नुम् ॥

न्संमहतोऽधौ दीर्घः शौ च ॥ ॥ न्संतस्याप्-
शब्दस्य महच्छब्दस्य च उपधाया दीर्घो भवति
पंचसु धीवर्जितेषु शौ च परे । महान् । म-
हातौ । महातः । महातम् । महातौ महत् ।
महता । महद्रयाम् । महद्भिः । इत्यादि । हे-
महन् । उकारानुबन्धो भवंत्-शब्दः ॥

न्संमहत इति । न्स् अच् महत् च तेषां समाहारः न्संमहतः तस्य
अत्र वादीपो शत्रुरित्यतो वागुवृत्ते महच्छब्दसाश्चर्याच्च 'अस विमान-
ने' इत्यस्य शिषि अस् असावित्यादौ । न्सत्वेषु न ॥

अत्वसो सौ ॥ ॥ अत्वंतस्यासतस्य च दीर्घो
भवति धीवर्जितेषु शौ च परे । भवान् । भवतौ ।
भवन्तः । इत्यादि । ऋकारानुबन्धस्य भवच्छ-

वद्व्य शतादौ स्तरे परे नातना वा वक्तव्या ॥
 ॥ दोष-दोष्गः । दोषा । दोष्गा । दोर्भ्याम् ।
 इत्यादि । सजू । सजुगौ । सजुयः ॥ सजु-
 पाशियो रसे पदान्ते च दीर्घो वक्तव्यः ॥ ॥ स-
 जूभ्यामित्यादि । पुंसोऽसुइ ॥ ॥ पुंसुशब्दस्य
 पंचतु परेषु असुद्धादेशो भवति ङकारांस्त्या-
 देशार्थं स्वरेङ् म. ॥ ॥ अनुरवारस्य मकारो
 भवति स्वरं परं । पुमंसु सि इति स्थिते । त्रि-
 तौ नुम् । न्तमहतांऽधौ दीर्घं शौ च । सयोगा-
 तरय लोपः । पुमान् । पुमांसौ । पुमासः । पु-
 मांसम् । पुमासौ । पुंसः । पुंसा पुभ्याम्
 पुंभिः । हे पुमन् ॥

संस्मामि । अन्तो मे सानि वज्रतो र इत्यनुवर्तते बहुवचनं नहन् । आहक
 मित्यभिने दाह । दोष्मजुषि यादि । यचनि दाम्पतीति द्येडोसि दोरिति ततश्च
 पत्वास्त्रोत्रमर्षे इत्यनेनेन मिद्रिस्त्वयापि जुषी धीतो जोषण जुट् तेन
 सह वर्तन इति सज्जर्मिमिति पञ्चमिकस्य विसर्गागतेस्तदर्थं चिमागमे-
 षामप्युपकारक अव्युपपन्नपक्षाभयेण वा । नचाशीष्यतिरित्यादौ रेफ-
 प्रकृतिवत्स्य स्वप्ने वेत्यनेन पक्षे रेफादेशमगम र्यादिति वान्यम् । वक्त-
 व्यत्वाद्वा वाच्यवस्थया वा तदभावात् । शय्यादावनतता वा यदव्येनञ्च
 अकारावादान् भ्यामियानौ ङौ च पक्षे श्रयणात् । सजुपाशियोऽपि गिति श्वो-
 विहस इति सूत्रेणैव । आट्पूर्वस्य शस्ते क्विपि उपगया इनामे धा
 तुमवभित्यादिङ्गोवर्गयो । अथवा वक्तव्यारमसामभ्यान् श्वोविहस इति
 दीर्घनिर्गमात्रिकत्वद्योतनात् कुर्व इत्यादौ दीर्घाभावः । अव्युत्पन्नपक्षा-
 श्रजेऽपि दीर्घविध्यर्थं वा सप्तमीनहुवचने वानोरपि रेफस्य विसर्गः । धा-
 नोर्निति नियमात् । तत्रश्च वा शरीति निमर्नेनीयमकारौ ॥

असंभवे पुंसः कः सौ । वेदान्तैकवेद्यस्यात्म-
नो बहुत्वासंभवेऽर्थे वाच्यं सति पुंसशब्दस्य
सुपि परं कगागमो भवति । स्कोराद्योश्च संयो-
गाद्योः । सकाररुकारयोर्लोपो भवति धातो-
र्ज्ञप्ते परे नाम्नाश्च रसे पदाते च । पुंशु । एवं
विद्वत्शब्दः । विद्वान् । विद्वत्सौ । विद्वत्सः ।
विद्वत्सम् । विद्वत्सौ ॥

असंभवे इति । वेदान्तैकवेद्यस्यात्मनः ' एकमेवाद्वितीयं नेह नानाभि-
रुचने ' त्यादिभिरेकत्वेन प्रतिपादितस्य पुमः] बहुवचनवचनभिः । अथ
संयोगात्तलोपेन पुंस्त्व-
निर्माणं संभवः एकमुक्तिः । पुंशु बहुवचनीत्यादिपयोऽस्यासंभवे उद्भावि-
कगिधानेन संभवतीत्यर्थः । तत्र संयोगात्तलोपे पञ्चदेशिकतन्म्यानन्यत्वे-
न कगागमे पत्वे क्षात्रेण मयानुस्मर । यत्तु मध्ययतिनोऽपि सकारस्यापि
ताविवश्या स्कोराद्योश्चेति संयोग इति । तदस्य । पञ्चिनादित्वविवश्या
भयमागिकत्वात् । उक्तयुक्त्यैव संभवे त्रिष्टुप्पणे प्रसङ्गाभावात् अ-
तिप्रसङ्गः ॥

वसंतर्ष उ ॥ ॥ वसो सवधिना वकारस्य उत्वं
प्राप्नोति शसादीं स्वरं परं तद्धितं ईपि ईकारं च ।
विदुषः । विदुषा । वसां रसे । विद्वद्भ्याम् । वि-
द्वद्भिः । विद्वत्सु । उत्त्यादि । सुवचमशब्दन्य अ-
त्वसोः सौ इति दीर्घः सुवचा । सुवचसौ ।
सुवचम । हं सुवच । सुवचसम् । सुवचसौ ।
सुवचस । सुवचसा । सुवचाभ्याम् ।
सुवचानि । उशनसशब्दस्य भेदः । उशनसा

॥ ॥ उशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येते-
 पा सेरधेर्डा भवति । डकारष्टिलोपार्थः । उश-
 ना । उशनसौ ॥ धौ मातता नातता अंदता
 वा वक्तव्या ॥ ॥ हे उशनः-हे उशनन्-हे उशन ।
 अदस्शब्दस्य विशेष । त्यदादेष्टेरिति स-
 र्वत्राकारः । अदसि इति स्थिते ॥

वमो रिति । अत्रापि पूर्ववद्वकागमहिताकारस्य उत्तमः । वमोरेफानु-
 चक्षस्य द्वचनुचक्षस्यापि वमोरप्युपलक्षणवाचास्थित्यान् । तस्थुष । व-
 म्योवेनिमिताभावादिनि न्यायेनेष्विवृत्तावातोऽनपीत्यालोप । तथा जग-
 न्वाद् जग्मुष इत्यत्रापि मो नो धात्वोरित्यस्याभावः । निमित्ताभावात् ।
 तद्विधे वदुष्य विदुष्मात् । ईपि विदुषी । ईकारे । विदुषी । कुले । उश-
 नसौ धाविति मकारात्तथोशनम् शब्दस्य मकारस्थाने नकारेण नावता
 मकारलोपेन चादततापीत्यर्थः । नान्तादवयोमिक्त्वे पक्षे सातप्रकृतिरपी-
 ति विरूपाव चोक्तमेव ॥

सौ.म. ॥ ॥ अदसो दकारस्य सौ परे सत्त्वं
 भवति । सेरौ ॥ ॥ अदसः सेरौ भवति ।
 अमौ । द्विवचनं । अदस् औ इति स्थिते ।
 दस्य मः ॥ ॥ मादृ ॥ उश्च उश्च ऊ आदसो
 मकारात्परस्य ञ्ह्रस्वस्य ञ्ह्रस्व उकारो भवति
 दीर्घस्य च दीर्घ उकारो भवति । अस् । बहुव-
 चने सर्वादित्वाज्यसी इति हः । अइ ए । अ-
 मे इति स्थिते ॥

सौ इति अत्र त्यदादेरित्यनुवृत्तावपीदमो दस्य सावमभावादस इत्युक्त-
 म् । मादृ । उ इति विगृह्य व्याचष्टे । उश्च उश्चेति । आदेशयोरेकमा-
 त्रद्विमात्रत्वा मापरावदेशिनावपि एकमात्रद्विमात्रौ ग्राहौ । उतश्चातरत्तम-
 वादेकमात्रस्यैवमात्र उ । द्विमात्रस्यच द्विमात्र इत्यर्थः ।

एरी कृत्स्ने ॥ ॥ बहुत्वे सत्यदस एकारम्य इ-
 कारो भवति । अमी । अमुम् । अमू । अमून् ।
 मत्वे उत्वे च कृते टा नास्त्रियाम् ॥ ॥ अमु-
 ना । द्विवचन अस्तीत्यात्मम् पश्चादुच्चार । अ-
 मृभ्याम् । भिम् ॥ ॥ इदमदसोर्भिम् भित्तिव
 भवति । न भवत्वाग्रैकार । अमीभिः । अमुर्भिः ।
 अमृभ्याम् । अमीभ्य । अमुप्यात् । अमृ-
 भ्याम् । अमीभ्यः । अमुप्य । आसि एत्वे
 अयादंशे च कृते पश्चादुच्चार । अमु-
 चां । अमीपाम् । अमुष्मिन् अमुयां ।
 अमीषु । सामान्ये अदस क. म्यादिवच ॥ ॥

अमुक अमुको । अमुके । एति हर्माताः पुदिंगाः ॥

एरीति । अनापि मादितनुवृत्तेरमुके इत्यत्र मये उये च कृत् इति
 व्यक्त्यभेदेन । अन्यथा पञ्चविनियामराभावात् । सामान्य इति । सा-
 माये विशेषानेकाग्रशनेऽर्थे अन्मृश दा कथययो भवति सच म्यादिवच से
 सि मलयस्यादि भवति चदमृशब्द वद्वत् । तस्मात्तस्याप्यदसोऽदस-
 कार्य मयवीचरि भवेणार्थ ॥ न तत्रा पिश देन मरान् उपलभ्यते ततश्च
 से सकारस्य आदिवदिनि म्यादिवच मरारापूने भवतीत्यर्थे । ततश्च त
 माच्ये पञ्चविनियाम् हणेन प्राप्य इति प्रत्ययमहितस्य सेरी मी स इत्यादि-
 कार्ये । वस्तुत म्यादिवदित्वे पाठ । अमृमी । इति रीपुमयो । नपुमने
 अदस इति मेरी इत्यत्र च्दम्बो वेदतो भूयप्लुता वानुवृत्ति वपत्यमहि-
 तस्य वा औत्वाभावरूपे च स्यादित्येति चकारादिनिर्वाहो मात्परस्योत्वे
 न मुक् । केचित्तु कथयस्य म्यादिव्याविदेशात्प्रत्ययेऽपि त्यदाद्यन्मनो
 त्यादि भवति । व्यवधाताञ्च न सञ्जीवेऽत एव जागृवशमेत्यादिमयोगि-
 त्तिरित्याहु । वदसत् । पाणिनिविरोधात् । अमुन्मै । अमुदम्यादित्यादिषु क-

प्रययमदिनस्य मर्वादिसायां तावत्समाच्च अमुकशब्देयादि तु पृथक्शब्द-
त्वादेव ।

इति माग्यवपसादे हसन्ता पुलिगाः

अथ हेतुताः स्त्रीभिगाः । तत्र हकारात् उपान-
द्शब्दः । नहोवः ॥ ॥ नहो हकारस्य धकारादे-
शो भवति रसे पदाते च । वावसाने । धस्य दत्व
तत्त्व च । उपानत-उपानद् । उपानहौ । उ-
पानहः । हे उपानत् । उपानहम् । उपानहौ ।
उपानहः । उपानहा । उपानद्भ्याम् । उपान-
द्भिः । इत्यादि । वकारातो दिव् शब्दः । दिव
औ । दिवो वकारस्य ओकारादेशो भवति सौ
परे । द्यौ । दिवौ । दिवः । हे द्यौ । वामी ॥
॥ दिवो वकारभ्यामि परं वा आत्वं भवति । द्या-
म् । दिवम् । दिवौ । दिवः । दिवा ।

नहइति इति धानोश्च झम डत्यभिकारादवनदमित्यादावपि । उपनमव
इत्युपानत् । दिवइति । अगवित्युक्त्यभावात् हे द्यौ ॥

उरसे ॥ ॥ दिवो वकारस्य रसे परे उकारो भ-
वति । द्युभ्याम् । द्युभिः । द्युपु । इत्यादि । रे-
फातश्चतुश्शब्दो नित्यं बहुवचनात् ॥ त्रिचतु-
रो स्त्रिया तिसृचतसृचत् ॥ ॥ स्त्रिया वर्तमा-
नयो त्रिचतुश्शब्दयोः तिसृ चतसृ इत्येता-
वादेशौ भवतः विभक्तौ परतः । ऋकारश्च ऋ-
कारवत् । तत् रतुरार् इत्यार् न भवति । तिस्रः
। तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः । न

तिसृचतसृ ॥ ॥ छंदमि वा ॥ ॥ एतयोर्दीर्घौ
न भवति नामि परे । तिसृणाम् । छंदमि तु
वा भवति । तिसृणाम्-तिसृणाम् । तिसृषु ।
एवं चतसृ । गिरश्चस्य भेदः ॥

उरमे इति । उश्च रमश्च उरम् तस्मिन् । वसोर्वा उभिश्चन उमिश्चनु ,
वर्तने ततश्च धृषित इत्यादि । केचित्तु उरमे इति पठेत् । मृगे उ उरमे इति
ऋद । रमस्य रमोपलक्षणम् । उ उ इति योगविभागाद्वा । छुहय इत्यादौ ह-
कारेऽपि उत्तरम् । निचतुर्गे । त्रिया तिसृचतसृ । ऋ ऋदिनि ऋद । स्त्रिया-
मिति निचतुर्गे विशेषणम् । स्त्रीराचकयंगित्यर्थः । ततश्च त्रियास्तिम्बश्चतस्रा
वा यस्यामौ त्रियनिमा त्रियचतस्रे रात्रौ पुम्यपि स्त्रीराचक रात्रुज्जत्त्वादेशौ ।
त्रियाश्चयस्त्रीगि राचचार चत्वारि वा यस्या सा त्रियनि त्रियचवा । इ-
त्यादौ निचतुर्गे स्त्रीराचक राभावात्त्रियामपि नादेशौ । ततस्तुगार इत्या-
न भवतीति । ऋनो ट उगित्यत ऋत इत्युबुतेस्तन्व च तपगत्वे तावन्मा
श्रमाहकत्वादस्य च ऋकारान्तिदेशात् तुगार इति मृनेग आर्त्त न भवतीत्य-
र्थः । अत्रादतिवृत्तात्तु मर्गेमिद्विरिति अर्भपि तुन्यन्यायत्वात् अम्भामो
रम्य सो न पुम इत्यशनेकार्थः । समानानुत्पत्तेर्विगृह्यतसृभ्या शमोऽल्लो
पो नत्व च न । दीर्घऋङागतादेशमपहाय तद्विदेशादामि नुङ् ।
तथा गौगत्वेऽपि अम्भामोरस्य ऋतो ङ उ ङ । सो न पुम इत्यादि न मे-
रा धेरर् इत्यादि च भवति ॥

य्वांर्दिहृते ॥ ॥ वातोरिकारोकारयोर्दीर्घौ भव-
ति रेफवकारयोर्हंसपरयो पदान्ते च । गौ ।
गिरौ । गिर । हे गौ । गिरम् । गिरौ । गिर ।
गिरा । गीर्भ्याम् । गीर्भिः । गीर्षु । एव धू ।
धुरौ । धुर । हे धू । पूं । पुरौ । पुर । हे पूं ।

१ गुणित्यर्थः । अम्भामिनि । ऋ । ऋत दीर्घऋङ । निस्तान्तिरेषः । २ धूर्ति द्वितान-
यम् । अस्मात्किं रेफचतुर्वितित्यने । प्यारिदा । ३ धूर्तोतिभिम् । ४ पुनर्लनरम्
अस्मात्किम् । पोस्तुपेन्द्र । योइषवति दीर्घऋङागतादेशमपहाय तद्विदेशादामि नुङ् ।

पुरा । पूभ्याम् । पूभिः । पूर्णु । धकारांतः स-
 मिध्-शब्द* । समित्-समिद् । समिधौ । समिधः ।
 हे समित्-हे समिद् । समिद्भ्याम् । समिद्भिः ।
 समित्सु । भकारातः ककुभ्-शब्दः । ककुप्-क-
 कुब् । ककुभौ । ककुभः । हेककुप्-हे ककुब् ।
 इत्यादि । दकारांतास्त्यदादयस्तेषां त्यदादेशे-
 रिति सर्वत्राकार* । आवत् स्त्रियामित्याप् ।
 स्या । त्ये । त्या* । सा । ते । ता* । या । ये ।
 याः । एषा । एते । एता । अन्वादेशे । एता-
 एनाम् । एते-एने । एताः-एना* । एवं क्रिम् ।
 का । के । काः ॥

य्वोरिति । इश्च उश्च य तयो र्च व् च र्व तस्मिन् । मिलोपेऽपि प्र-
 त्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति दीर्घ । य्वोरिति योगविभागात्सुपी सुपिमौ इ-
 त्यानी सेल्लोपे सत्यविमर्गेऽपि इकारस्य दीर्घ । दोषामिति रेफादेशोवा ॥

इयं स्त्रियाम् ॥ ॥ इदम् शब्दस्य स्त्रियामियं भ-
 वति सौ परे सिसहितस्य । इयम् । इमे । इ-
 मा । इमाम् । इमे । इमा । अनया । आभ्या-
 म् । आभिः । अरयै । आभ्याम् । आभ्यः । इ-
 त्यादि । चकारात* त्वच् शब्दः । चो*कुरिति
 कुत्वम् । त्वक्-त्वग् । त्वचौ । त्वचः । त्व-
 ग्भ्याम् । त्वक्षु । हे त्वक् । एवं ऋच् वाच् प्र-
 भृतयः । अंप्-शब्दे । नित्य बहुवचनातः ।

अप् जम् इति स्थिते । न्मम्महत इति दीर्घः ।
 आप् । द्वितीयावदुच्यते पचसु इति प्रिगेर-
 णान् न दीर्घः । अरः ।

हयमिषि । आदेशविज्ञानमात्रमप्येव्यदाद्यत्वात् । एवमित्यादि सङ्गतः ।
अस्यापि गाढाकागदेश आह । प्रातिवर्तित्यायेनाप्यतिवन्त्य एवमेवदशे
अज्ञोपनादिति योगविगादादायेनष्टमिदि ॥

जि दातम् ॥ ॥ अवर्तिना भर्कार परे दत्वं भ-
 वति । अद्रिः । अद्रया । अद्रयः । अपाम् । अ-
 प्पु । शक्रातो दिग्शब्दः । दिशां क ॥ ॥ दिग्-
 ष्ठश्च सृष्टश्च मृष्टश्च इत्यादीनां रसे पञ्चातं च कच
 भवति । दिक्-दिग् । दिशो । दिश । हेदि-
 क-हेदिग् । दिशम् । दिशौ । दिश । दिशा ।
 दिग्भ्याम् । दिग्भिरित्यादि । पकागतस्त्रिषुश
 ब्दः । पो ड डानि डत्वम् । वावमाने । टकार
 त्विड्-त्विड् । त्रिषौ । त्विष । हे त्रिषट्-हे त्विड्ड ।
 हे त्रिषौ । हे त्रिष । त्विषम् । त्रिषौ । त्विषः ।
 त्विषा । त्रिषुभ्याम् । त्रिषुभिः । इत्यादि । आ-
 शिषशब्दस्य सज्जुषशब्दवद्रूप नेपम् । आशी ।
 आशिर्यौ । आशिषः । आशीभ्याम् । आशी-
 षु-आशीषु । हे आशी । स्त्रीलिंगस्यादस्-
 शब्दस्य सां न विशेषः । द्विवचनादौ टङ्ग्ये मत्वे

१ दिग्ग आनि सानि । तस्माद्विषयः ३ विज्ञानविषयः २ अथ श्रम इत्यादिम् ।
आशासि मन्त्रुपसागाद्विषयि इत्यम् । यस्मिन् वसति यत्तम् । नोपादयति ४ । यस्मिन्
निवसति इति । आशास्यविषयः ।

च कृते अनतरमावतः स्त्रियामित्याप् दीर्घत्वं
 विभक्तिकार्यं पश्चान्माहृ इति ऋस्वस्य दीर्घस्य
 उकार उकारश्च । असौ । अमू । अमृ . । अमृम् ।
 अमृ । अमुया । अमुभ्याम् । अमृभिः । अमुप्यै ।
 अमुभ्याम् । अमृभ्यः । अमृप्या । अमृ-
 भ्याम् । अमृभ्यः । अमुप्या । अमुयोः । अमु-
 पाम् । अमुप्याम् । अमुयोः । अमृषु ॥ इति
 हसंता स्त्रीलिङ्गाः ।

मिदमिति । अत्रामिति बहुवचनात्तन्निर्देशात्तित्यबहुवचनस्यैव द-
 व स्यान्न गौणादे भव उत्तमयादीनामिति । तस्य बहुतरपदस्य चेति उ-
 त्तरप्रभृतीनामपि भवतीति भावः । पक्षीनिर्दिष्टत्वादतस्य । दिशाम् । चो
 रित्यत कुरित्यनुवर्तते । बहुवचनात्प्रयोगतो दधृषतु । मिहप्रभृतयोऽप्युक्ता ।

इति मारुतप्रमादे हमावा स्त्रीलिङ्गा ।

अथ हसंता नपुंसकलिङ्गाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र

रेकांतो वार्शब्दः । नपुंसकात्स्वमोर्लुक् । वा २ ।
 वारी २ । वारि २ । अयम इति विशेषणान्नुम्
 न भवति । वारा । वाभ्याम् । वार्षिः । वारे ।
 इत्यादि । चतुर्शब्दे चतुराम्शौ चेत्याम् । च-
 त्वारि । चत्वारि । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतु-
 र्भ्यः । चतुर्णाम् । चतुर्षु । नकारातोऽहनृश-
 ब्दः । अन्हः सः ॥ ॥ अहनृशब्दस्य नकारस्य
 सकारो भवति रसे पदाते च । स्त्रोर्विसर्गः ।

अहंः । ईमौ । वेङ्ग्योः ॥ अन्ही-अहनी । अ-
हानि । अन्हा । अहोभ्याम् । अहोभिः । अ-
न्हे । अहोभ्याम् अहोभ्यः । अन्हः । अहां-
भ्याम् । अहांभ्य । अन्ह । अन्हो । अन्हा-
म् । अन्हि-अहनि । अन्हो । अहस्सु ॥ ब्रह्म-
नशब्दस्य रसे पदाते च नम्य लोपो वक्तव्यः ॥
ब्रह्मै । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । पुनः । ब्रह्म । ब्र-
ह्मणी । ब्रह्माणि । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्याम् । ब्रह्म-
भिः । इत्यादि । स्वोधनं ॥ धी नपुत्तके नलो-
पो वा वक्तव्यः ॥ ॥ हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । एवं ।
चर्मन्-वर्मन्-शर्मन्-कर्मन्-व्योमन्-दार्मन्-ना-
मन्-प्रभृतयः ॥ नांताददन्ताच्छन्दसि टिश्योर्लो-
पो वक्तव्यः ॥

अयम इति । नुमयम इत्यत्र नपुमनस्येत्यस्य अयम इति विशेषणादि-
त्यर्थः । अन्ह । मर्यादित्यतः स इति । ब्रह्मनशब्दस्येति नाम्नो नो-
लोपद्वयापेक्षेत्यर्थः । अयथा ब्रह्मभ्याम् ब्रह्मभिरित्यादाः ब्रह्मभ्याम् इति प्रस-
ङ्गः । अत्रान्विति निषेधस्य नोक्तमन्यमिति नाम्नो लोपशिते योगविभा-
गाद्वा सधुक् नपुमकानां नलोपो वति । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन् ॥

छन्दस्योगमजानागमजयोर्लोपालोपो च वक्त-
व्यौ ॥ ॥ परमे व्योमन् । सर्व्वा भूतानि । त्य-

श्रीहार्त्ताग्रे । अस्याज्जिनहातेरिति कन् । नशाहातिप्रकाशमिति महः । २ यदि
गुह्यं । अथ यद्वहेनस्य अग्निः मरुः । मरुत्वात् । कर्ममिति रत्वम् । ३ चरन्ति भक्षणयोः ।
अस्मात्मागं तोर्गति मरुः । ४ वृश् वरणे । पूरत् । ५ गृह्णाण मस्य पूरत् । ६ दुर्गुण-
रणे । अथ पूरत् । ७ व्येज्मरणे । अथ नामादयदिति निषालवे । ८ कृष्णानि ।
पूर्ववत् । ९ म्नाभ्यासे । अथ नामादयदिति निषालवे

दादीनां स्थमोर्लुकि कृने ढेरत्वे न भवति । स्या-
 दादिति विशेषणात् द्विवचनादौ ढेरत्वे कृने स-
 र्वशब्दवद्रूपं नेयम् । त्यत् । त्ये । त्यानि । पु-
 नः । त्यत् । त्ये । त्यानि । त्येन । त्याभ्याम् ।
 त्यैरित्यादि । एवं । तत् । ते । तानि २ । यत् ।
 ये । यानि २ । एतत् । एते । एतानि २ । कि-
 म् । के । कानि २ । इदम् । इमे । इमानि २ ।
 तृतीयादौ सर्वत्र पुंवत् । चकारात् प्रत्यच्-शब्द ।
 प्रत्यक्-प्रत्यग् । अंचेरलोपो दीर्घश्च ॥ प्रतीची ।
 नुमयम् ॥ ॥ प्रत्यचि २ । तकारांतो जगच्छ-
 ब्दः । जगत् । जगती । जगति । पुन । २ जग-
 ता । जगद्भ्याम् । जगद्भिरित्यादि । महच्छब्दे-
 तु न्सम्महत इति सिविषये दीर्घो न । महत् ।
 महती । महाति २ । इत्यादि । पकारातो हवि-
 प्-शब्द सजुत् च । हवि । हविषी । हवीषि २ ।
 इत्यादि । सजू । सजूषी । सजूषि २ । एवं सकारा-
 ता'पयस् तेजस् वर्चस्-प्रभृतय । पय । पयसी ।
 पयाति । २ । पयसा । पयोभ्याभित्यादि ।
 अदस्-शब्दस्य स्थमोर्लुकि कृने स्तोर्वितर्ग ।
 द्विवचनादौ ढेरत्वे कृने मन्वोत्पे । अद । अ-
 मू । अमृनि । पुनः । अद । अमू । अमृनि ।

१ गम् २ गती । अस्मादिभिरिति ३ पुत्रादिभिरुहोनीनां रिपिद्वयमिति द्वित्वम् ।
 गन्वादीनामिति मन्वा ३ च्छस्त्वोत्पे ४ २ पयसी । पीडान । उभयस्मादपिना-
 नोरुपेविभक्तु ।

अमुना । अमुभ्याम् । अमीभिः । अमुन्मे ।
 अमूभ्याम् । अमीभ्यः । अमुन्मात् । अमू-
 भ्याम् । अमीभ्यः । अमुप्य । अमुयाः । अ-
 मीयाम् । अमुपिमन् । अमुयो । अमीषु ॥
 पुंलिङ्गवत् ॥ इति ह्यस्या ननुमकलिङ्गा ॥

छद्ममिति मतेत्यत्र विशेषे आगमजस्यापि नन्व ऊदसंलुक्, 'नि-
 ताभावायाम्य' वा नियन्त्रादीरेण्यातिवृत्ति । अद्या वा अ आ इ
 च्छेदः, ततश्च शिञोप निमित्ताभावात्त्यायेन पुमुपधादीरेण्यातिवृत्ति । अय-
 म्य आत्ता । अयता । या आ इति च्छेदः । मरे च छेदोप । दौ ।
 आ भयता । अये । ततश्च शिञर चाभावात्पुमज्जमोत्पमित्यनितरादा पु-
 मवि सार्गदारे । अत्रापित्यत्र टेल्पलक्षणाच्छेदः वा गैरस्य । मनाप-
 यवेनातिवृत्तादा । व्योमन् इत्यत्र नलोपाभावात् । परमे भृशनाति वि-
 स्यज्जवधोऽनामि । त्यदादीनामिति । 'लुकि न पत्तिमिवमि' निप्रति-
 वादित्यर्थः ॥ इति ह्यस्या ननुमकलिङ्गा ॥

॥ अथ युष्मदस्मदोः स्वरूपं निरूप्यते ॥
 तयोश्च वान्यलिङ्गत्वात् त्रिष्वपि लिङ्गेषु समा-
 नं रूपम् ॥ त्वमहं सिना ॥ ॥ युष्मदस्मदो-
 स्मिहितयोस्त्वमहमित्येतावादेशो भवत य-
 थास्वरूपेण । त्वम् । अहम् ॥ युक्तो द्विचर्चनः ॥
 ॥ युष्मदस्मदो द्विवचने परे युवाव इत्येतावा-
 देशो भवत ।

अपेक्षि । निरङ्गस्वरात्तत्सातनिरङ्गानन्तर । नाभि च पुष्मदि चा-
 स्मदि च भगितित्यादौ नामभ्यः पृथकार्यसात्त्वादनयोः पृथगुक्तिर्युक्तैः ।
 म्वमेव क्वः स्वरूपं विस्मययद्वाद्वादिपरिचयमेव सत्वोदित उभयसाहित्ये

नार्थस्वरूपमात्रवाचित्वेन चेत्यर्थः । वाच्यलिङ्गत्वादिति । वचन वाक् व-
 स्या लिङ्गत्वात् स्वविषये लिङ्गघोतक्राभावादित्यर्थः । अयमर्थः । सर्वस्य त्रि-
 गुणारब्धत्वेन मत्वोद्भिक्तवाचित्वे पुस्त्व रजटोद्भिक्तवाचित्वे स्त्रीत्व तमउद्भि-
 क्तवाचित्वे नपुंसकत्वं भवति । अनयोस्तु धर्मिभात्रगाचिवेनालिङ्गत्वम् ।
 अथवा । उपचयापचयाद्यभाववाचित्वादलिङ्गत्वम् । अत एवोक्तः । 'अ-
 लिङ्गे युष्मदस्मदौ' इति । केचिन्तु "वाच्यमित्युच्यते भेष तल्लिङ्ग भज-
 ते तु य । विशेषणत्वमापन्नो वाच्यलिङ्ग च उच्यते" इति विशेष्य-
 लिङ्गत्वादलिङ्गत्वमित्याहुः । तदमत् । शुक्रादिशब्दानामपि वाच्यलिङ्गत्वे-
 नालिङ्गत्वप्रसक्त्या आवाद्यभावप्रसगात् । अत्रापि स्त्रीवाच्यत्वे आप्प्रस-
 गाच्च । त्वमह साकेतिक प्रथमाद्विवचनात् । मिना जमा डया डमेति स-
 हार्थतृतीयानिर्देशात्समासे प्रधानत्वे गौणत्वे चानयो सदेव एने आदेशा
 भवतीति सूचितम् । ततश्च परमात्वं परमाह तथा त्वा मा युवा आवा
 युष्मान्मान्वातिकात् इति त्रिगहे । अतित्वम् । अत्यहम् । एव जसा-
 दिद्वपि । युवावौ । द्वयोः वचन द्विवचनम् । द्व्यर्थवाचित्वमित्यर्थः ।
 ततश्च गौणत्वे द्व्यर्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोर्द्विवचनपरत्वाभावेऽपि युवावौ स्त
 एव । यथा युवा आवा अतिकात् अतिकात्वात् अतिकात्वेने यदि विग्रहे
 अतियुवाम् । अत्यायाम् । अतियुवान् । अत्यावान् अतियुवया । अत्या
 वयेत्यादि । ननु द्विवचनपरत्वाभावेऽप्यादेशे युवयोरावयोर्वा पुत्र युष्म-
 त्पुत्र अस्मत्पुत्र इत्यादावपि द्व्यर्थवाचित्वाद्युष्मदस्मदोर्युवानौ स्यातामि-
 ति चेत् । नैवम् । खौ वेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थया तदभावात् ॥

आमौ ॥ ॥ युष्मदस्मदो पर औ आम् भवति ।

युवाम् । आवाम् । यूय वय जसा ॥ ॥

जमा सहितयोर्युष्मदस्मदोर्यूय वयं इत्येतावा-
 देशौ भवतः ॥ त्वन्मदं कत्वे ॥ ॥ युष्मदस्मदो-
 स्त्वन् मत् इत्येतावादेशौ भवतः एकत्वे गम्य-
 माने । एकत्वं नाम एकार्थवाचित्वं नत्वेकवच-

नम् । तेन त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्यादौ त्वन्मगादे-
शौ भवत एव ।

आमी इति । नन्वाभिगच्छति सर्वोदीयतेनेद्यदि शास्त्रान्तिरित्यर्थः ।
पितृनामाध्यायौ शास्त्रमोक्ष्येत्यस्याप्रसंगादयथा नादेशमेव विद्व्यादिति
चेत् । मयम् । अनादेशेनामाभिः पदगार । न च तन्नामप्रतिपदायावेन
नामनिकारमेव । अन्मगादेः शास्त्रात्प्रसङ्गे न्यायस्यानुरूपे । मय-
म् । कुर्वामयात्प्रसङ्गोत्पत्त्यकारणम् । त्वन्मा । एकत्वे एकत्वार्थ-
विशेष इत्यर्थः । ततश्च त्वन्माभिः अत्रिकांवायेत्यादिभिर्महो अत्रिकां
अत्रिकांवायेत्यादिभिः । यदा च युष्मास्मान्तिरिच्यते तदा युष्मास्मादौत्यर्थ-
कार्थशाब्दिसामानाधिकरान्यमात्रादिति युष्मान् । अस्मान् ।
अभिसुमयेत्यादि ॥

आमीर्मा ॥ ॥ युष्मास्मादौष्टेरात्वं भवति अ-
भि मकारे भित्ति च परे । त्वाम् । माम् ।
युवाम् । आवाम् । त्वदादौष्टेस्त्वे कृते शस्त्रानि
दीर्घत्वम् ॥ शम्नो नो वत्तत्र्य ॥ युष्मान् ।
अस्मान् । त्वन्मदादौष्टे कृते ॥ ए टाडयो. ॥
युष्मादौष्टेत्वं भवति टा डिङित्येतयो.
परयो । अयादेशः । त्वया । मया । युवा-
भ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।
तुभ्यं । मह्य ॥ डया ॥ ॥ डेसहितयोर्युष्माद-
स्मादौ तुभ्य मह्यमित्येतावादेशौ भवतः । तुभ्य-
म् । मह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥ भ्य-
स् इभ्यम् ॥ ॥ युष्मादौष्टेत्वा परो भ्यस् इभ्यं

भवति । शकारो भकारादित्वव्यावृत्त्यर्थः । तेना-
त्वैत्वे न भवतः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥

आम्भौ इति । आ अम्भौ अम्भौ च भिश्च आम्भि तस्मिन् भिना-
भिसुपलक्ष्यते । ननु अ एव विधीयताम् । विधानमामर्श्याच्च टेरनुवृत्तौ
षष्ठीनिर्दिष्टन्यायेनात्यस्यादशेनेष्टमिद्वौ दीर्घविवैर्यमिति चेत् । भयम् ।
युष्माभिरित्यादावकारात्त्वेन भिमो भकारस्याकारप्रसगात् । शमो न इति
सो न पुस इत्यस्य पुलिगविषयत्वेनानयोश्च लिगविशेषाभावान्नत्याप्राप्तावा-
रोभ । भ्यस । ङमिभ्यसो इतुरित्यत्र ङसि साहचर्याद्भ्यस्यचभ्या एवेत्य-
वधारणात्परिशेषाच्चतुर्थ्या भ्यम इभ्यम् भवतीत्यर्थः । अनेकाक्षरा देशत्वा-
द्गुरुत्वेन सर्वदेशत्वमिद्वौ शित्करणप्रयोजनमाह । शकार इति । व्यर्थे स-
त्किंचिदिष्टं ज्ञापयतीति न्यायादित्यर्थः । अपवादनिवृत्तावुत्सर्गप्रवृत्तिरित्ये-
त्वमपि नेत्यर्थः ॥

ङसिभ्यसोः श्नु. ॥ ॥ पंचम्या ङसिभ्यसोः
श्नुर्भवति । शकारः सर्वदेशार्थः । त्वत् ।
मत् । युवाभ्याम् । आवास्याम् । युष्मत् ।
अस्मत् ॥ तव मम ङसा ॥ ॥ ङसा
सहितयोर्युष्मदस्मदोस्तव मम इत्येतावादेशौ
भवतः । तव । मम । युवयोः । आवयोः । स-
र्वदित्वात्सुट् ॥ सामाकम् ॥ ॥ युष्मदस्मद्भ्या
पर. साम् आकं भवति । युष्माकम् । अस्मा-
कम् । त्वयि । मायि । युवयोः । आवयोः ।
युष्मासु । अस्मासु ।

ङमिभ्यसोर्गति । नानुचक्षुतमनेकान्तत्वामित्युक्तारानुबधत्वाद्भेदवर्णा-
देशत्वाभावात्षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनात्यस्य मासौ शित्वात्सर्वस्येत्यभिप्रेत्योक्त श-
कार सर्वदेशार्थ इति । त्वन्मदादेशे त्यदाद्यत्व सयोगात्तलोपो वा । न-

नैव लोप एव विधीयतां एकत्राचिन्तयत् । नन्मद्वेदेनैवेष्टमिद्वि. स्पादे-
वेति चेत् । नत्यम् । अथ हि प्रत्यये नक्षत्रेण नक्षत्रादप्रगमात् सचरि-
त्युपि श्रित्यमाने न माप्नोति वधाभ्यामुपदस्याददित्यादिभिर्द्वयार्थे ननु वि-
धी । साम् । गुह्यमदित्र आम् माम् म भाञ् भाञ्जिगर्थे । मनुत्प्रत्यायोर-
विधातादौ गतं च गुह्यमागच्छामोऽप्राप्तेः टादन्तोऽसिचम ए इति आगी-
भागाद्वेदेनैवेष्टमिद्वि. अजिचयां अनियुतां अतिशुभ्रमप्याप्तयादि ।
नेषिषु समुत्कृतिरेष्टस्य भागिमुत्कृतिरुत्सर्गं प्राप्ताम् न्नास्मिन्नेगीगोप्यार-
भवरचैरेति अत्रिचारस्तियाचाद् । अस्मिन्भागेनेष्टमिद्वेदास्मिन्भागे भा-
गिमुत्कृतिरुत्सर्गं पक्षे नक्षत्रेतिप्यगम्य विधिं गिनन्ते एष्टवस्यापि मिद्वयर्थे
गीगारवे द्वित्यादिवाचिन्ते युवासादिरि गतमुक्तमुत्कृतिवापात् । यथागदि ।
“सुष्मदस्मदीं तु द्वित्य उदधीं ममाममागाव ॥ भयवन्तदा युवागौ गदिवर-
मस्थे समामाये ॥ अनियदधीं रतेकं च ममामवत्तदानयोः ॥ १ ॥ इत्या-
देशो भयवो द्विरवत्तदापि मे ममामाये ॥ उन्मेषस्तिस्रु चात्ररा मम तु-
भ्यं वधा ममम् ॥ यूय वधं रादमिति मार्गं च स्फुरादशा ” इति ।
उदाहरणानि तु वमामांता नृणां ॥

अधानयोरादेशविशेषविधिः प्रदर्शयते । सुष्मद-
स्मदीं पृथीचतुर्थीद्वितीयाभिस्तेमे वानौ वस्-
नसौ ॥ ॥ तत्रैकवचनेन सह तेमे भयतः ।
द्विचननेन सह वा नौ । बहुवचनेन सह
वत्नसौ । “स्वामी ते” स समायात स्वामी मे
साप्रत गतः ॥ नमस्ते भगवन्भूयां दोहि मे मो-
क्षमक्षयम् ॥ १ ॥ स्वामी वा स जहासे चिद्वेष्टा
नौ दानयाचनाम् ॥ राजा वा दास्यते दानं

१ अत्रागम्यादौपत्यम् । २ अत्रापिपद्यम् । ३ नय इतिराधेतिप्युत्कर्षम् ।
४ दानपत्रितुर्धम् । ५ अत्रापिपद्यादिवेमेव । ६ अत्रागम्यादौपत्यम् । ७ दानपत्रितुर्धम् ।

ज्ञानं नो मधुसूदनः ॥ २ ॥ देवो वामवताद्वि-
ष्णुर्नरकात्रौ* जनार्दनः ॥ स्वामी वो* बलवा-
न्राजा स्वामी नोऽसौ जनार्दन ॥ ३ ॥ नमो
वो* ब्रह्मविज्ञेभ्यो ज्ञानं नो* दीयतां धनम् ॥
तानन्दान्ब्र. प्रपश्याम पश्यामो नः सद्गुःखिनः
॥४॥ "त्वामामा ॥ ॥ अम्मा सहितयोर्युष्मदस्मदो-
स्त्वा मा आदेशौ भवत । "पश्यामि त्वा मदा-
लीढं पश्य मा मदभेदकम् । पश्यामि त्वा ज-
गत्पूज्यं पश्य मा जगतां पते ॥ "

पृथ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोस्तेमयादिविधाने यथाऽभि तेमयी बाधित्वा
न्वामा इति विशेषादेशौ भवतस्तथा पृथ्याद्येकवचनयहुवचनयोस्तद्वन्मा-
दिविशेषविधिभिस्तेमयादयो बाध्येरन् । ततश्च पृथीचतुर्थीद्वितीयाभिरिति
सामान्यवचनमेतत्तद्विवचनमात्रनिषयमेव स्यादेव च यथामरुपात्वात्प-
ृथ्यादित्रिवचनमहितयोस्तेमयी प्रसज्येयातामिन्यत आह । अधानयोग-
देशविशेषविधिरिति । आदेशास्तद्वन्माद्वयस्तेषां तेमयाद्यादेशविशेषविधान-
मिन्यर्थे । एव च न बाध्यबाधरूपावादिदोष । युष्मदस्मदो तेमयादीन् ।
प्रत्येक युष्मदस्मद्व्या सबवाद्यथामस्यत्वम्, पृथ्यादीनां च त्रिवचनात्म-
कत्वेन तेमयादित्रिकाणां प्रत्येक यथासरस्यत्वमनुसर्षेयम् । पृथीत्यस्याप्यस्व
रत्वात्पूर्वत्वम् । केचित्तु "वैपरीत्यविधानेन नियमो नेप्यते बुधे ॥ अतो
भवति सर्वांस्तु त्रिमक्तिषु वसादय ॥ १ ॥" अत एव 'गेये केन विनीती
वामि' त्यादिमहाकविप्रयोग इत्याहु । अत्र यत्रैवेत्यतो वानुनुत्तस्त्वस्य च
व्यवस्थया अनन्वादंशे विरुन्धेन अन्वादंशे तु नित्य विद्यमानपूर्वप्रथमा-
णात्परयोरन्वादंशेऽपि विरुन्धेन पृथीचतुर्थीद्वितीयाभिरिति सहायतृतीयानि
दंशाद्विमक्तिलोपेन भवति । युवयो पुत्र. युष्मत्पुत्र इत्यादौ । अनन्वा-
देशे तेमयादीन् क्रमेणोदाहरति । स्वामी ते इत्यादि चतुः श्लोके । त्वा-

मामा । अमेति तृतीया । तैमयोरपवाद । शेष पूर्ववत् । मदेन आर्त्तादौ युक्त मदो मत्त इत्यर्थे ॥

नादौ ॥ ॥ पादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदन्ते
आदेशा भवन्ति । “ रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं
कुलदेवता ॥ स एव नाथो भगवानस्माकं
पापनाशन ” ॥ पादादाविति किम् । “ पा-
तु वो नरसिंहस्य नग्वलांगलकोटय ॥ हिरण्य-
कशिपोर्वक्षः श्वेत्वास्तृक्कर्दमारुणा. ” ॥

नादाविति । आत्माविति सामान्यत आदेशमात्रभूतयोरपदेशनिषे गत्वा-
पातु मां पात्वित्यादौ ग्राह्यादिभूतयोरपि न पादादावित्यत्र नेति योगवि-
भगात्मनोऽनपन्नादित्याद्युक्त यथा । देवास्मापाहं बृहरे विष्णोऽस्मान्
रक्ष सर्वदा । विशेष्यपूर्वमनोऽनेतरपूर्व मनोर्वनातात्परयोस्तु भव येव ।
योगविभागस्यैवमिद्विद्वेहेतुत्वात् । यथा । हरे कृपालो न पाहि सर्वदा रक्ष
देव न ॥

चादिभिश्च ॥ ॥ चादिभिरपि योगे नैते आ-
देशा भवन्ति । “ तव चाय प्रभुर्विष्णुर्मम चायं
तथैव च ॥ तव ये शत्रवो राजन् मम तेऽप्य-
तिशत्रवः ” ।

चादिभिर्गिति । च वा ह अहं एवेति पञ्च चादयः । “ आवयोर्युवयो-
श्चेशो वेशोऽहेशस्तथैव च । अहेश आवयोरेव हरिर्मात्रेव रक्षतु ” सा-
क्षाद्योगेऽयं निषेधः । युक्तेयुक्ते तु हरे हरिश्च मे स्यामीत्यादौ भवत्येव ।
अनुक्तसमुच्चयार्थोक्तवागन्नेति योगविभागाद्धा । अचापुपज्ञानार्थं चातुभि
साक्षात्परपरया वा योगे नैते स्युः । यथा चेतसा त्या समीक्षते । भक्तस्त्वव
रूपं प्रापति । चापुपज्ञानावेस्तु । भक्तस्त्वा पश्यति चतुर्पेत्यादि प्रयोग-

१ चादीनां युष्मदस्मदर्थ समुच्चयाद्यर्थे वाच्यत्वं इत्यर्थे । २ युष्मदस्मदर्थस्यार्थं ग-
त्वादि साम्यद्वयसम्प्राप्तिरित्यर्थः ।

तो ज्ञेयम् । नामाख्यातनिपातोपसर्गात्मकचतुर्विधशब्दानुशासन तावच्छ-
दशाम्ब्रम् । तत्र नाम निरूपितम् । वक्ष्यति चार्यातम् ।

चादिनिर्पात ॥ ॥ चादिर्गणो निपातसंज्ञको
भवति । च वा ह अह एव एवं नूनं पृथक्
विना नाना स्वस्ति अस्ति दोषा मिथ्या मिथ-
स् अथ अथो ह्यस् श्वस् उचैस् नीचैस् शनैस्
स्वर अंतर प्रातर पुनर् भूयस् अहो स्वित् उत्
सह ऋते अतरेण अंतरा नमस् अलम् कृतं ।
अमा नो ना प्रतिपेधे । ईपत् किल खलु वै
आरात् भृशं यत् तत् ॥ स्वराश्च ॥ ॥ इत्येवं-
चादिगणो निपातसंज्ञो भवति । तत्रादिर्गणो
विभक्त्यर्थे निपात्यते । तस्मिन्निति तत्र । यस्मि
न्निति यत्र । कस्मिन्निति कुत्र । क । कुह । अ-
स्मिन्निति अत्र । कस्मिन्काले कदा । तस्मि-
न्काले तदा । यस्मिन्काले यदा । सर्वस्मिन्काले
सर्वदा । तेन प्रकारेण तथा । एवं । यथा ।
कथम् । अनेन प्रकारेण नादौ ॥ ॥ इत्थम् ।
तस्मादिति ततः । एवं । कुतः । अतः । इतः ।

निपातोपसर्गाणामपि स्थायवत्त्वात्तद्वन्निरूपणे प्राप्ते चादीन् प्रसंगतो
निरूपयद् निपातसंज्ञासूनमवारवयति चादिरिति । अद्रव्यार्थोनामेव चा-
दीना निपातत्वदर्शनादद्रव्यार्थश्चादिर्गणो निपातसंज्ञो भवतीत्यर्थः । तच्च
चश्चोरशशाक्योगित्याद्यभिधानाच्चादीना चौगदिद्रव्यवाचित्वे निपातत्व न ।
द्रव्य चोक्तः । “ वन्तूपलक्षण यत्र सर्वं नाम प्रयुज्यते ॥ द्रव्यमित्युच्यते
सोऽर्थो भेद्यत्वेन निश्चितः ” इति । भेद्यत्वेन विशेष्यत्वेनेत्यर्थः । अत्र
यद्यपि निश्चयेन पतत्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामन्वर्थसंज्ञाविज्ञातदनेका-

दिग्भ्यम् । तथापि ममिदमयोगानुष्ठानेन बाधव्युत्पत्तये नियतोऽप्यर्थो
 कः परो । 'अत्राचये ममाहरेऽरेवमप्युचये ॥ विनियोगे मुख्ययोगिना-
 भाग्येऽनुत्तु ॥ पाठस्य पूरणेऽप्युक्तं नान्यर्थेषु चाप्ययम् ॥' तत्रात्राचये
 मुख्यमिदमन्तर्गतमिति । समुदायनान् ममाहार । प्रत्येक इत्ये-
 परयोग । एतानेकप्रचयः समुदाय । क्रमेणोदाहृतानि । मिसाम्भ-
 गो चानय । पाणो च पादो च पाणिगतादम् । रामश्च कृष्णश्च गन्धर्वगो ।
 ईश्वरगुह्यश्च यज । एव चाह च मयुष्याह । न्यातश्चोपनिषद् ।
 अश्विउ पथान् तव च मद्विमा वाटमनसरो । ग्रामो गन्धर्वः । शीर च ।
 भीम पाण्डुश्च यज । 'द्वन्द्वो यमानावर्तुर्निरुत्पन्नान्दक्षिणु ॥ ममुष्य च
 व्यय वा पृथ्व्योर्ध्वं मर्कतितम् ॥' 'मा वा दानोन्तदीया वा मुञ्जिर्लनदी
 मम ॥ ज्ञाता मये तुहिनमग्निनी पत्निनीरान्वरूपो ॥' गन्धर्वश्च यज्ञिर्वाहि-
 भिवा । कम्प चेत् मुजवीर्यशास्त्रिनः । वायुर्गो दहनो वा । 'पाठस्य पूरणे
 होक्तं विनियोगे चानिक्रमे ॥' भवेयाति होराच । एव ह ग्राम गच्छ । गन्धर्व-
 मते । उपविशति उपाध्यायं ह भूमी । 'विनियोगे तथाचारात्रिजने पूनने-
 ऽप्यह' त्वमह ग्राम गच्छ । रायमह स्थेन यायाचार्यमह पदाति गन्ध-
 र्वा । अह मागश्चकमध्यायय । 'अयोगस्य व्यवच्छेदेऽस्त्येवायोगान्ययोग-
 यो ॥ एतावताग्रे चोक्तमन्ययं चतुरर्थकम् ॥' तत्रात्रिजोपगमगत्स्या-
 योगव्यवच्छेदोऽर्थः । क्रियासंगतस्यात्यवायोगव्यवच्छेदोऽर्थः ॥ विशेष्य-
 मातस्य चान्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः । शर्य पांशु एव । नील मरीज
 मवत्येव । शर्प एव धनुर्ह । कर्तव्यमेव 'एव प्रकाशे
 चाप्योपदेक्षागीश्वरनिश्चये ॥ प्रवृत्तस्य परामर्शो निर्देशोऽप्यव्यय
 विदुः ॥' एव कुत । अभिरेव विम । एव पठ । एव कुम्भे ।
 एवमेव । एतादृशे नि देवर्षी । एव वावत् । 'नूनं तर्क्येऽप्यय मोक-
 मर्थस्यापि विनिश्चये ॥ नूनं शरत् कुवा हि काशा । नूनं हवामि रा-
 णम् ।' पृथग्विना च भेदार्थं नानानेकनिर्णायो ॥ त्वत्त पृथक् ना-
 स्ति बहु । विना वात् विना वर्ष । तानाविध देहभृतां ममाजम् । नाना
 तारीनिष्कला लोभ्याश्वा । 'पुण्याशीः क्षेममागन्धे स्वस्तिप्रत्यभिप्रादने'
 स्वस्त्यस्तु ते धार्मिक मत्प्रसादात् । स्वस्ति तेऽस्तु लवया सह वृक्ष ।
 स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय जीव । स्वस्ति श्रीभक्तुशुभपुरात् राजा मन-

कृता विप्राः स्वस्तीत्येवे प्रयुज्यते । " अस्तीति विद्यमानार्थे दोषा राज्ञा
 बुदीरितम् । मृषा मिथ्या च वितथे रहोऽन्योऽन्यार्थयोर्मिथ " । अन्तिः
 क्षीरा गौः । दोषामन्यमह । मृषोद्या । मिथ्यावादिनी मनयेते । मिथ मिथः
 महरत । " मश्रकात्स्न्योधिकारेषु प्रतिज्ञायां समुच्चये । मगलानतरारभेष्व
 घन्वर्थेष्वथान्ययम् " । अथ शक्तोऽमि भोक्तुम् । अथ क्रतून्मूम् । अथ
 स्नानविधि । गौडो भावानथेतिमूम् । भीमोऽयार्जुन । अथ परस्मैपदानि ।
 स्नातोऽथ मुक्ते । अथ शब्दानुशासनम् । " अथो इत्यर्थेऽप्येवमन्वादेशो
 तथैवच " । इम वेदमध्यापय अथो एन व्याकरण । " ह्य स्यात्पूर्वादिने
 श्वस्तु परस्मिन्निवसे तथा । उंश्चनीचैर्मह्यन्पे स्व स्वर्गपरलोकयो " ।
 श्लोऽभवत् । श्लो गता । उँचै पुरुष । नीचैर्गेच्छति । छायेव या स्वर्ज-
 लधेर्जलेषु । स्वर्जातस्य स्वपुत्रस्य " अतर्मज्ये तथा प्रात प्रत्युषे श्लोऽर्थ
 प्व च । पुनर्विशेषेऽप्रथमे भूयोऽपि पुनरर्थकम् " अन्तर्बाष्प । प्रात
 सध्यामुपासीत । प्रातर्भोक्ष्ये । कि पुनर्मांक्षणा पुनरक्तम् । भूयो दर्शन
 " आहोस्वित्तु वितर्के चेदर्थेऽपि परिकीर्तितम् " अय स्थाणुराहोस्वि-
 त्पुरुष । आहोस्विदेव वदे । " सह साकम् सम सत्रा मार्थार्थे सार्द्धमेव
 च " । पुत्रेण सहागत । एवमन्येऽपि । " मध्येऽन्तरा विनार्थे च मच्छी-
 भावे नम स्मृत " । अतरा त्वा मा हरि । त्वाप्रतरा तामरसायताक्षि ।
 नमो देवेभ्य । " अल भूषणपर्याप्तिनिषेधे शक्तिवारणे " । अलकार ।
 अलमस्य धन । आलप्यालमिदं बन्धोर्यत्सदारानपाहरत् । अल मल्लो मल्लाय
 । अलमतिप्रसगेन । " कृत निषेधेऽमानोनास्तदर्थो परिकीर्तितम् " । कृत-
 मातिविस्तरेण । अविप्र इव भाषसे । विप्रवन्न धूषे इत्यर्थे । मा कुरु । नो
 अन स्थातव्यम् । नैक सुधेषु जागृयात् । " ईषदल्पे किलेति स्याद्वा-
 समाव्यहेतुषु । रुचिन्यकरणालीकेष्वपि प्रोक्त मर्तापिमि " । ईषद्वीर । ज-
 घानकसं किल वामुदेव । पार्थ । किल विजेष्यते । तत्किल कविनोक्तम् ।
 एव किल केचिद्वदन्ति । त्व किल योत्स्यसे गोत्रम् । वलित विलाशुभं
 कृत्वा । " निषेधवाक्यालकारजिज्ञासानुनयेषु च ॥ नियमे निश्चये हेतौ
 विषादेऽपि सलुदित " ॥ सलूकृत्वा खलूवाचिकम् । अथो खल्व्वाट स
 खल्वर्षाते वेदम् । न खलु न खलु भुधे साहम कार्यमेतत् । प्रवृत्तिमारा ख-
 लु माहृशा धिय । न खलु दास्यौ । तदधीन सलु देहिना सुखम् । न विदी-

नेत्यादि । तदग्नेनेति । तन्मावीन इत्येवं तस्य कात्स्न्यमित्यर्थे चेत्यर्थे
 राजाशीन राजमार । सर्वे भस्म भस्ममादित्यर्थे । किलाप स इत्यर्थः
 वेदच्योभित्यतो वानुवृत्तेरग्निमादित्यादौ मातृ सस्य पत्वाभाव । पक्षे रा
 जनीय । भस्ममय । प्रादि । म आदित्यस्य स प्रादिर्गग उपसर्गमज्ञ स्था
 दित्यर्थे । उभयसूत्र्यते इत्युपसर्ग इत्यन्वयमज्ञातो धातूपमृष्टाना तत्क्रिया
 योगे ता मत्येवोपसर्ग वम् । ततश्च प्रयोगतो नायको यस्मात्स मनान्यक
 इत्यादौ । गमनक्रियारोगे नयनक्रियाया योगाभावात्ता मत्युपसर्गत्वाभा
 वाण्णत्वाभाव “प्रादि कर्मणि दीर्घशमृशसभवतृतिपु ॥ वियोगशुद्धि
 शक्तीच्छाशातिपूजाग्रदर्शने” ॥ क्रमेणोदाहरणानि । मयात । मयला मु
 पका । प्रमुद्देशस्य । प्रवदति द्यायादा । हिमवतो गगा प्रभवति । प्रमुक्त
 मन्नम् । प्रोषित पति । प्रमन्नमुदकम् । प्रशक्तो निमाय । प्रार्थयेत् कन्याम्
 प्रशातोऽग्नि । प्राजलि । प्रवालम् । प्रलोकयति । “ वधे गतौ दर्शने च
 विक्रमाभिमुखे भृशे ॥ अर्धानमोभणमातिछोम्यकेषु परा मत ” ॥ पराहव
 परागत । पराहट । पराक्रांत । परावृत्त । पराजित । पराधीन । परा
 क्रत । पराङ्मुख । “ अतो त्रियोगे त्रिरुतौ विपरीते निदर्शने ॥ आन
 वर्ज्ये चौर्ये वारणे सम्यगीरित ॥ ” अपयाति । अपहृतवान् । अप
 शब्द । अरदिशति । अपन्हमति । अशत्रिगर्वं वृष्टो देव । अपहगति ।
 अपसरति । “ सयोग प्रेक्ष्यप्रभवमत्यप्रत्यक्षसिद्धिपु ॥ भृषाङ्गीकरणश्चे
 क्रौवाभिमुखवाचि सम” ॥ सगत । पुत्रेण सपदति । मय्य । समवत्यमि
 काष्टे । गा सजानाति । सपश्यते । समिद्धि । मरुता कन्या । सप
 ण्हाति । सधत्ते । सकुद्र । सयाति । “ वेदाधिष्ठानसामीप्यपश्चाद्वाना
 युवने ॥ साम्याभिमुखहीनेषु त्रिसर्ग लक्षणेऽप्यनु” । अनुवाकमधीते
 अनुष्ठान देशे । अनुमेव वर्षति । अनुरयम् । अनुशय । अनुकृति
 अनुवत्सो मातर धावति । अन्वर्त्तेन योद्धार । अनुज्ञात । अनुधनमसत
 गति । “ ज्ञानात्रलब्धशुद्धीशदर्थे व्याप्तिपराभवे । अवो ज्ञेयो वियोगे च लोक
 योगानुसारत ॥ ” अवगवोऽर्थे । अत्रलव्य यादयाति । अवदात । अवल
 बते । अवकीर्णम् । अवन्नति । अयान । “ निर्वियोगात्ययादेशातिक्रमे ला
 भनिश्चये ॥ ” नि सग । निर्मेवम् । निर्दिष्ट । निष्क्राव । निर्वेश । निश्चित
 म् । “ दृग्दीपदर्थे रुद्धेऽर्थे रुक्षासपतिसकृते ॥ ” दुर्मति । दुर्जीवन ।

दुर्बल । दुर्गत । दुर्दिनम् । “नानावियोगाविशये भृशमोहेशवाहृषे ॥
 पैशुन्यास्मरणे भूषेयदधानाभिमुख्यके ॥ अनवस्थामुख्यशीर्षदर्शने विरु-
 दाहव ॥ ” विचित्रा गतिर्भवत । पाणिनेर्विद्युक्त । विकर्ण । वितटा-
 नय । विमनस्क । विमु । विवदति । विगायति । विस्मृता । विभूषित ।
 विलोपित । विमुख । विघात । विशिष्टः । विक्लाव । विलोकयति ।
 “आदिच्छामयवाक्येषदर्थोऽप्येवमिति ॥ बवनेऽभिविधौ शाठ्ये वृच्छ-
 सा मीप्यसश्रये ॥ अभिमननिवृत्त्याशादानानुभवविस्मये ॥ प्रतिष्ठादेशमर्यादा-
 स्पर्धामुख्योर्ध्वकर्मणि ॥ ” आकाक्षते । आविग्र । आजानाति । आताम्र-
 नख्य । आलिंगति । आरमते । कञ्चमाबध्नाति । आकुमार यश
 पाणिने । आचरति कषटेन । आहव । आसन्ना वयम् । अवमथ । आम-
 णम् । अधाराति । आशास्ते । आदते । आशीतम् । आ एव निल तत्-
 आस्पदम् । आदिष्ट । आमुतेर्दुःखम् । आहूयते मल्ल मल्ल । आगच्छति ।
 आरोहति । “ निराश्रयोऽभृशादेशानित्यबौशन्बधने ॥ अवर्भावे समीपे
 निर्देशनोपरमाश्रये ॥ ” निकरो मभीनाम् । निपवति । निष्कृत ।
 निदिशति । निविशति । निपुण । निबद्ध । निधीतमुद्रकम् । निरुष्ट ।
 निदर्शनम् । निवृत्त । पापात् । निलय । “अविरध्ययनैश्वर्यवाशित्वस्म-
 रणाधिके ॥ ” उपाध्यायादधेति । अभिपति । अधीन । मातुरध्येति । अ-
 विरुतम् । “ अपि सभवगर्होऽतीर्षुतिभृषासमुच्चये । ” अपि योजनमस्ति ।
 अपि पापम् । भद्रमपि । मरणमपि । अपिनहाति । हारम् । तदपि । “वि-
 क्रमातिक्रमे बुद्धौ भृशार्थोतिशयेष्वति ॥ ” अतिरथ । अतिक्रामधी । अ-
 विगहनम् । अतितप्तम् । अतिमनुजे ज्ञानम् । “प्रशसानुमते पूजाभृशरुच्छ-
 शुभेषु सु ॥ ” सुपुरुष । सुरुवम् । सुसाधु । सुतप्त । सुदुष्कर । सुग-
 ति । “ उत्प्रावलयवियोगोर्ध्वकर्मलाभप्रकाशने ॥ अश्रये मोक्षणेऽभावे
 बलप्रधान्यशक्तिषु ॥ ” उद्वल । उद्वच्छति । उत्क्षिपति । उत्पन्नम् ।
 उच्चरति । उत्सुक । उद्वतोऽश्व । उत्पथ । उत्व । उद्दिष्ट । उत्सह ।
 अनि “पूजाभृशार्थेहाव्याधिसाम्याभिमुख्यके ॥ सारूप्यवचनाहारस्वाध्या-
 यषु निरूपित ॥ ” अभिवदति गुरुम् । अभियुक्त । अभिलिप्सते । अभि-
 स्वदी व्याधि । अभिजात । अभिमुख । अभिरूप । अभिधानम् । अ-
 भ्यवहरति । अभ्यस्याति । “ सादृश्यादानहिंसागीतवी मणिनिधौ कचित्

॥ व्याख्याभिमुख्ययोऽप्यौ पाण्ये प्रतिरूप्यते ॥ ॥ प्रतिदेवदत्तस्य । प्रतिष्ट-
 पदादि । प्रतिहति । प्रतिज्ञातम् । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । प्रतिश्याय ।
 प्रविशुष्ये गच्छति । प्रतिर्गार्गे मांशुभिः । प्रतिपिद्ध । १ परि समग्रतो
 भावव्याप्तिर्दायकधाम् च । मृग्येने पूने च वर्जने रमने शुभे ॥ २ प-
 रिभमति । परिगतोऽभिर्मानम् । परिवाद । परिष्करोति कन्याम् । परिष्कृत-
 चे । परिचरति गुरुम् । परिश्रितेभ्यो वृष्टो देवः । परिवर्ते याम ।
 परिदेवनम् । ३ उप सामीप्यमाभ्यर्थ्य व्याख्याचार्यैश्च मृग्यो ॥ ४ नो-
 पदानक्रियादीन्मारमाभ्ययनपुञ्जने ॥ ५ उपकुम् विष्टि । उपरगोति ।
 उपर्षार्गे पांशुभिः । उपदिशति । उपरत । उपगात्र । उपहरत्यर्थम् ।
 उपचार । देवदेवमुपचरति । उपक्रमते भोक्तुम् । उपाध्यायादधीते । उ-
 चित् पिता पुत्रेण । ६ अदित्याग्निम्यजुर्हो म्यादामेभ्ये यथा मतम् ॥
 माकट्येऽर्थे यथा चावि कीर्तिनि परिकीर्तितम् ॥ ७ अन्तते । अन्तर्गत ।
 आरिष्कार ॥ माग्यातो ॥ मागिवि माग्यन्योक्ते प्रत्ययविष्टते ।
 पर्यागद्वामित्यादी व्यवधानप्रयोगेऽप्युपसर्गत्वम् । एतेषु च केचिद्वात्वर्थ-
 माधते । यथा । आदत्ते । वितरति । केचित्तदर्थं विशिष्यति । यथा ।
 विनयते प्रभवति केचिद्वात्वर्थमनुवर्तते । यथा । अर्थात् । आशश-
 किरे । केचिच्च धात्वर्थस्य माधान्यादार्थका । यथा । अतिष्ठते ।
 वितनोति । वृत्तम् । ८ धात्वर्थे भावते कश्चित्स्वित्तमनुवर्तते ॥ तमेव
 विशिष्यन्त्यन्योऽनर्थस्योऽन्य प्रयुज्यते ॥ इति । रत्नाद्यव । कत्वाद्भम्-
 प्रत्यया भवे यस्य तत्तथा । कत्वा क्यप् तुम् णम् चि डाच् धा वतु शस्
 कृतम् आम् सु इत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेया । लिगादिनियमाभावे ओकारस्तु-
 तिपरायर्णश्रुतिममतिमाह । उक्तं हीति । चादीनामव्ययीभावानां च
 आदीनां च साधारण्यार्थक्रमाह गतिमन्तिरचनमाहश्यमुक्तम् । पठेनाव-
 र्थमशेषमित्युक्तम् ॥

इति सारस्वतसूत्रेऽन्ययानि ॥

अधुना लिङविशेषविजिज्ञापयिष्या स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयते ।

अंबनैः स्त्रियाम् ॥ अकारांतान्नाम्नः स्त्रियां वर्त-
मानादाप् प्रत्ययो भवति । जाया । माया ।
मेधा । श्रद्धा । धारा । इत्यादि ।

उक्तानुवादपूर्वक स्त्रीप्रत्ययनिरूपणं प्रतिजानीते । उक्तानीत्यादि ।
लिङ्गेषु स्त्रीपुनपुमकेषु विशेषश्चोलिङ्गस्य विशेषणेन शापयितुमिच्छया
रूपधिकारविहिता प्रत्यया । स्त्रीप्रत्यया । यद्वशेन लोके स्त्रीयमिति
प्रत्यय । स धर्मे स्त्रीत्वम् । स च गोत्वादिवत्सामान्यविशेष स्तनके-
शाद्यभिव्यग्य । तदुक्तम् । “ स्तनकेशादिसबधो विशिष्टा वा स्तनाद-
य ॥ तत्पुण्यजना जातिर्गुणावस्थागुणान्तरा ॥ शब्दोपजनितोऽर्थात्मा
शब्दसंस्कार इत्यपि । लिङ्गानां लिङ्गवत्त्वज्ञैर्विकल्पा सप्त दर्शिता ” ॥
इति तथा “ इयमयमिदमिति येषु व्यपदेशो दृश्यते लोके ॥ स्त्रीपुनपु-
सकानि प्रोच्यते तानि लोकेन ॥ गोत्वादित्वाभयेर्यद्वत्सामान्यमुपलक्षते ॥
व्यञ्जकैरनुवृत्तत्वात्स्त्रीत्वं पुस्तवादिक् तथा ॥ ततो व्यञ्जकैश्चिद्व्याप्ते-
नात्र स्त्रीत्वमेव हि ॥ व्यञ्ज्यते न तु पुस्तवादि सोऽयं स्त्रीत्यभिधीयते ॥ ”
इत्यादि ।

अजादेश्वाप् वक्तव्यः ॥ ॥ अजा । एडका ।

कोकिला । बाला । वत्सा । शूद्रा । गणिका ।

अजादेरिति । जातेरयोपधादित्यादिविशेषविधानादीपि प्राप्ते वचनम् । बा-
ला वत्सा कन्यकेत्यादौ च प्रथमवयोवाचित्वादीपि चकारादनुक्तसमुच्चयार्थो-
त्ममस्त्राजिनशान्तिपिंडेभ्य फलान् । सफला । भस्त्रफलेत्यादि । एकफलेत्य-
पिकेचित् । अन्यत्र दासीफलीत्यादि । वच्च ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमेति
पुयोगेऽपि । तथा सत्प्राकाडपातशतैकेभ्य परात्पुष्पादपि । सत्पुष्पा ।
एकपुष्पा । अन्यत्र तु शस्त्रपुष्पीत्यादि । तथा नञ्पूर्वान्मूलादपि । अमूला

अन्यत्र दर्भमूली । ऋचि वाच्यायां पादावापि । द्विपदा ऋक् । मन्त्राद्
 नताश्च बहुव्रीहेर्वा । नो वेति टिलोप । बहुसीमे । बहुसीमानां । बहुयज्ञे ।
 बहुयान्वानी । उपवालोपिनोऽन्नताद्वा । आभीया । नो वेति वाशब्दस्य
 व्यवस्थया आप्येव टिलोपो न ईषि । बहुराज्ञी । बहुराज्ञी-बहुराजानी ।
 इत्यादि प्रयोगानुसारेणोऽनूसरणीयम् ।

काप्यंत ॥ ॥ कापि परे पूर्वस्याकारस्य इ-
 कारो भवति । कारिका । पाचिका । पाठिका ।
 कालिका । तालिका । “वष्टि” भागुरिरिल्लोप-
 मव्याप्योरुपसर्गयोः ॥ आप् चैव ह्रसाताना
 यथा वाचा निशा दिशा ॥ ” अवगाह-व-
 गाहः । अपिधानम्-पिधानम् ॥

कापीति । ककारेणाव्यवहित आप् काप तस्मिन् । ततश्च बहव परिमा-
 जका यस्या मा बहुपरिमाजकेत्यत्रापस्यादिपरत्वेन तेन व्यवधानात् ।
 आप्रत्ययेन साहचर्यात्कारोऽपि प्रत्ययसन्ध्येव बोध्य । एष च श
 क्रोधीति शङ्क शक्तावित्यादेः पञ्चाद्यन्वि आप्रत्यये च शक्तेत्यादौ न ॥ च-
 स्त्वो वेत्यतो वानुरूपेणाममेय मामिकेत्यनेदर्थे ममकादेशे आपि च
 प्रत्ययकाराभावेऽपि भवति । तथा नरात्कायति नरिकेत्यत्रापि । अथ वा
 कापीति सामान्योक्तवपि वाशब्दव्यवस्थया शक्तेत्यादवित्त्वाभावः । यका
 सकेत्यादौ प्रत्ययसम्बधिकाप्यपि न । एव अवित्यका । उपत्यका । जीनका ।
 भवका । देवका । यशिका । भिपका । ध्रुवका । चटका । दंडका । इष्टका ।
 हलका । पिप्पलका । एडका । एलका । करका । भेनका । कन्यका । पर-
 केत्यादिषु प्रयोगानुसारेण नेत्वम् । तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका ।
 वर्णका वातवे । अन्यत्र वर्णीका । वर्तका शकुनी प्राचाम् । उदाचां तु-
 वर्तिका । अष्टका पितृदैवत्ये । अष्टिकान्या । इत्यादिष्वभिभेदेन मतभेदेन
 चेत्याभावतद्वाव्यवस्था । तथा सूतकादीनां वा ॥ सूतिका-सूतका । पुनि-
 का-पुत्रका । वृदारिका-वृदारका । तथा यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने

योऽकारस्तस्यापि वा । आर्यका-आर्यिका । चटकका-चटकिका । तथा
 भस्त्रपाजाशाद्वास्वा एषाम् नञ्पूर्वाणामपि वा । भस्त्रका-भस्त्रिका । अभस्त्रिका-
 अभस्त्रका । एषका-एषिका । अजका-अजिका । शका-शिका । द्रके-द्रिके ।
 त्वको-त्विका । एषा द्वा एतयोर्नञ्पूर्वयोर्नत्वम् । अनेषका । अद्रके । भस्त्रादे-
 रुपसर्जनत्वेऽपि वा । निर्भस्त्रिका-निर्भस्त्रिका । अभाषितपुस्काद्विहितस्यात-
 स्थाने योऽकारस्तस्यापि वा । गगका-गगिका । अगगका-अगगिका । परम-
 गगका-परमगगिका । उक्तपुस्कस्य तु शुभिका । तथा बहुव्रीहौ नित्यम् ।
 अखट्टिका । तथा द्वाक्षिणात्यिका । इहत्यिका । कथिकेत्यादौ । त्यक्त्यपो-
 नित्यम् । तथा सुनयिका । सुपाकिकेत्यादौ धात्ववयवयोरपि नित्यमि-
 त्यौदि । यथाप्रयोग व्यवस्थावसेया । वा शब्दालोकाद्वा । अभाषितपुस्काद-
 व स्थाने आद्वा । गगका । ऋस्वो वेति व्यवस्थया ऋस्याभावो वा । पक्षे
 प्रागुक्तम् । आवतः स्त्रियामित्यत्र आबिति योगविभागात्कचिद्वसातेभ्य आ-
 प्त्यय इत्यभिप्रेत्य भागुरिसमातिमाह । वधीति । हमातानामिति । स्व
 मतसिद्धहसमत्याहराभिप्रायेण । पाठस्तु हलतानामिति ॥

ह्रस्वो वा स्त्रियाम् ॥ ॥ कापि तरादौ च परे
 पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति । वेणिका-वेणीका ।
 नदीका-नदीका । श्रेयसितरा-श्रेयसीतरा ।
 श्रेयसितमा-श्रेयसीतमा ॥ नौकादौ न भ-
 वति ॥ ॥ वाग्रहणादिय विवक्षा । निश्चयेन
 पतंत्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामनेकार्थत्वात् ।

ऋस्व इति । कापीति पूर्वतः तरादाविति । वाशब्दव्यवस्थयोक्तम् । ते च
 चर तम रूप कल्पादयः । बहुव्रीहौ कप्रत्यये वा सुसोमपाक-सुसोमपक ।
 नौका । रैका । ग्लीके यादौ च नावि द्वचक्षरेत्यादौ पुनर्भावोऽपीत्यादिवा
 शब्दादवसेयम् । वाश-इत्यु 'विकल्पार्थत्वेऽपि निपातसंज्ञा बन्धर्थस्या-
 दनेकार्थत्वमित्याहुः । निश्चयेनेत्यादि ॥

अण ईप् ॥ ॥ नकराताडकारातादण्णंताच्च स्त्रि-
 यामीप् प्रत्ययो भवति । दडिनी । दंतिनी ।

अथ च धर्ममुत्ती । अथ च वाच्यायां पादांवादाधि । द्विपदा श्रव । मताया
मताय बहुनादेशो । नो वेति टिलोप । बहुसामे । धर्ममार्ताने । बहुसामे
बहुयान्ताने । उपभालोपिनोऽर्ततादा । भादीयो । नो वेति वासब्द
व्यपस्थया आप्तेन शिलासो न ईति । बहुरादा । बहुगदयो-बहुगान्त
इत्यादि प्रयोगानुमात्रोऽनुसरणायम् ।

काप्येत ॥ ॥ कापि परे पूर्वस्याकारस्य इ-
कारो भवति । कारिका । पाचिका । पाठिका ।
कालिका । तालिका । “वाष्टि भागुस्त्रिलोप-
मव्याप्योरुपसर्गयो. ॥ आप चेव हस्ताताना
यथा वाचा निशा दिशा ॥ ” अवगाह-व-
गाह. । अपिधानम्-पिधानम् ॥

कापीति । प्रकारेणाव्ययदिव आप् काप् तस्मिन् । तद्वत् बहव परित्रा
जका यस्यां सा बहुपरिव्रानन्तेत्यत्रापस्यादिपरत्वेन तेन व्यवधानात्
आमत्ययेन माहचर्च्योत्तरागेऽपि मत्ययमन्त्येव बोध्य । एवं च श
क्रोतीति शक्य शतानित्यादे पचाद्यन्ति आप्प्रकारे च शयेत्यादौ न ॥ ए
सो वेत्यतो वापुर्लपणामयेव मामिन्तेत्यनेदर्थे ममरादेशे आपि च
मत्ययकाराभावेऽपि भवति । तथा ननु कायति उक्तित्युमापि । अथ च
कापीति सामान्योक्त्यापि कापीत्यवस्थायां कृते वादविशेषात् । तत्र
सर्वेभ्यो मत्ययस्य कारिकाप्यति । ननु कापीति उक्त्या । उपलब्ध्या । त्रिवर्णा
भवका । देवता । दक्षिका । निपका । हु । देवका । दक्षका
हलका । पिप्पलका । ण्डका । एलका । करका ।
केयादिषु प्रयोगानुमारेण नेत्वम् । तारका ज्योतिषि ।
वर्णिका तातो । अन्यत्र वर्णाका । वर्तना शकुनौ प्राचाम् ।
वर्तिका । अटका निवृत्तये । अटिकान्या । इत्यादि
चेत्वाभावतद्वाच्यवस्था । तथा सूत्रवादीनां वा ॥
का-पुत्रका । वृद्धारिका-वृद्धारका । तथा यकपूर्वस्य

योऽकारस्तस्यापि वा । आर्यका-आर्यिका । चटका-चटिका । तथा
 भस्त्रपाजाज्ञाद्वाष्वा ण्याम् नञ्पूर्वाणामपि वा । भस्त्रका-भस्त्रिका । अभस्त्रिका-
 अभस्त्रका । एषका-एषिका । अजका-अजिका । जका-जिका । द्वके-द्विके ।
 त्वको-त्विका । ण्या द्वा एतयोर्नञ्पूर्वयोर्नेत्वम् । अनेषका । अद्वके । भस्त्रादे-
 रूपसर्जनपेऽपि वा । निर्भस्त्रिका-निर्भस्त्रिका । अभाषितपुस्काद्विहितम्यात-
 स्थाने योऽकारस्तस्यापि वा । गगका-गगिका । अगगका-अगगिका । परम-
 गगका-परमगगिका । उक्तपुस्कस्य तु शुभ्रिका । तथा बहुब्रीहौ नित्यम् ।
 भस्त्रद्विका । तथा दाक्षिणात्यिका । इहत्याका । कत्यिकेत्यादी । त्यक्त्यपो-
 नित्यम् । तथा मुनयिका । मुपाकिकेत्यादौ धात्ववयवयोरपि नित्यमि-
 त्येति । यथाप्रयोग व्यवस्थावसेया । वा शब्दादलोकाद्वा । अभाषितपुस्काद-
 व स्थाने आद्वा । गगका । ऋस्वो वेति व्यवस्थया ऋम्वाभावो वा । पक्षे
 प्रागुक्तम् । आवत । भ्रियामित्यत्र आविति योगविभागात्क्वचिद्भावेभ्य आ-
 ण्यत्यय इत्यभिप्रेत्य भागुरिसमतिमाह । वधेति । हमातानामिति । स्व
 मतसिद्धहसप्रत्याहराभिप्रायेण । पाठस्तु हलतानामिति ॥

हस्तो वा स्त्रियाम् ॥ ॥ कापि तरादौ च परे
 पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति । वेणिका-वेणीका ।
 नादिका-नदीका । श्रेयसितरा-श्रेयसीतरा ।
 श्रेयसितमा-श्रेयसीतमा ॥ नौकादौ न-भ-
 वति ॥ ॥ वाग्रहणादिय विवक्षा । निश्चयेन
 पतंत्यनेकेष्वर्थेष्विति निपातानामनेकार्थत्वात् ।

ऋस्व इति । कापीति पूर्वतः तरादाविति । वाशब्दव्यवस्थयोक्तम् । ते च
 सर तम रूप कन्पादय । बहुब्रीहौ कप्रत्यये वा सुमोमपाक - सुमोमपक ।
 नीका । रेका । लोकेत्यादौ च नादि द्व्यक्षरेत्यादौ पुवद्भावोऽपीत्यादिवा
 शब्दादवसेयम् । वाशब्दस्य विकल्पार्थत्वेऽपि निपातसज्ञा बह्वर्थक्या-
 दनेकावमित्याह । निश्चयेनेत्यादि ॥

ण ईप् ॥ ॥ नकरातादृकारातादण्णंताच्च स्त्रि-
 यामीप् प्रत्ययो भवति । दडिनी । दतिनी ।

अन्यत्र दर्भमूली । अचि वाच्यायां पादावापि । द्विपदा ऋक् । मन्त्रा
 नवाय बहुभोतेर्वो । गो वेति टिलोप । बहुर्मामे । बहुसीमानो । बहु
 यहुयाज्यानी । उपधालोपिनोऽन्नवाद्वा । आवीर्या । गो वेति वासन्त
 व्यवस्थया आप्येव टिलोपो ऽ ईपि । बहुराशी । बहुराह्यो-बहुगर्भ
 इत्यादि प्रयोगानुसारतोऽनूमरणीयम् ।

काप्येत ॥ ॥ कापि परे पूर्वस्याकारस्य इ-
 कारो भवति । कारिका । पाचिका । पाठिका ।
 कालिका । तालिका । “वष्टि” भागुरिच्छाप-
 मव्याप्योरुपसर्गयोः ॥ आप् चैव हमाताना
 यथा वाचा निशा दिशा ॥ ॥ अवगाह-व-
 गाहः । अपिधानम्-पिधानम् ॥

कापीति । ककारेणाव्यवहित आप् काप् तस्मिन् । ततश्च बहवः पान्ति-
 जका यस्यां सा बहुपरिवाजकेत्यनापस्यादिपरत्वेन तेन व्यवधानात्
 आमत्ययेन साहचर्यात्ककारोऽपि प्रत्ययसम्बन्धेन बोध्यः । एष च श-
 क्रोवीति शङ्क शक्तादित्यादेः पचाद्यचि आप्यत्यये च शनेत्यादौ न ॥ इ-
 त्यो वेत्यतो वानुकर्षणान्ममेय मामिकत्यनेदर्थे ममन्देशे आपि च
 प्रत्ययकाराभावेऽपि भवति । तथा नराकायति नरिकेत्यनापि । अथ क-
 षेत्तुवपि वाशब्दव्यवस्थया शक्तेत्यादावित्वाभावः । यका-
 त्य विकल्प्यपि न । एव अविद्यका । उपत्यका । जीरका ।
 पठती । इत्यादि ॥ ५ ॥ ध्रुवका । चटका । दंटा । इष्टका ।
 औपगरीत्यत्राकारलोपार्थमाह । पि । अयत्र तारिका ।
 वानुवृत्त्या स्त्रीमलयममासावतद्वितप्रत्ययस्य । उदाचा तु
 कलादिस्वरे । अतो वायु । मत्तमेदेन । पुत्रि
 पृ च ट् च उश्च आ च एवृ तद्वित यस्य तस्मात् । स्थाने
 सप्तपुल्लजायामित्यादेः पचाद्यचि नपेत्यादौ, पित्वेऽपि
 घटस्तु स्यादित्यादि व्यवस्थापनीयम् ॥

नदादे ॥ ॥ नदादेर्गणानि

योऽकारस्त्वस्यापि वा । आर्यका-आर्यिका । चटका-चटिका । तथा
 मल्लपाजाशादास्वा ण्याम् नञ्पूर्वाणामपि वा । भल्लका-भल्लिका । अभल्लिका-
 अभल्लका । एषका-एषिका । अलका-अलिका । शका-शिका । द्वके-द्विके ।
 स्वका-स्विका । एषा द्वा एतयोर्नञ्पूर्वयोर्नत्वम् । अनेषका । अद्वके । भ्रमादे-
 रूपसर्जनवेऽपि वा । निर्भल्लिका-निर्भल्लिका । अभापितपुस्काद्विहितस्यात-
 स्थाने योऽकारस्त्वस्यापि वा । गगका-गगिका । अगगका-अगगिका । यग्म-
 गगका-परमगगिका । उक्तपुस्कस्य तु शुभिका । तथा बहुब्रीहौ नित्यम् ।
 अस्वट्टिका । तथा दाक्षिणात्यिका । इहत्पिका । कयिकेत्यादी । त्यक्त्यपो-
 नित्यम् । तथा सुनयिका । सुपाकिकेत्यादौ धात्वतयकयोरपि नित्यमि-
 त्तीति । यथामयोग व्यवस्थावमेया । वा शब्दाहोरादा । अभापितपुस्काद-
 व स्थान आदा । गगाका । ह्रस्वो वेति व्यवस्थया ह्रस्वाभावो वा । पक्षे
 मायुक्तम् । आबतः स्त्रियामित्यत्र आबिति योगविभागात्कचिद्वसातेभ्य आ-
 ष्यत्यय इत्यभिधेय मागुरिसमतिमाह । वर्धेति । हमातानामिति । स्व
 मतसिद्धहसमत्याहराभिप्रायेण । पाठस्तु हलवानामिति ॥

ह्रस्वो वा स्त्रियाम् ॥ ॥ कापि तरादौ च परे

पूर्वस्य ह्रस्वो वा भवति । वेणिका-वेणीका ।

नदिका-नदीका । श्रेयसितरा-श्रेयसीतरा । यतो-

श्रेयसितमा-श्रेयसीतमा ॥ नौकादौ - ब्रह्माणीत्या-

भवति ॥ ॥ वाग्रहणादिय इति । ममाहारेऽर्थे

पतंत्यनेकेष्वर्थेष्विति य इत्यर्थे । त्रयाणां ममाहारस्त्वर्थी ।

ह्रस्व इति । कापीति पूर्व गणकस्य स्त्रीत्यर्थे । चकारात्पालकशब्दात्तत्र ।

एतत्तम रूप कञ्पादय

नौका । रैका । ग्लौ-

शब्दान्वमेय-

योपधात् ॥ ॥ जातिवाचिनोऽयकारो-

दनेकार्थे योपधादकारातात्स्त्रियामीप् प्रत्ययो भवति ।

॥ ॥ नदमय्यङ् नृदेऽस्मत्पदादित्वाद् । ततश्च । ततोति विमह । ५ अर्थे
 ॥ ॥ मित्रैर्योगोपायिभिर्मृगानुत्पेयात्सामिनी । मित्रावेत्यर्थे ।

यो योऽर्थः समस्त भागिरतिशयः ॥ इति । नचैतन्मोके पश्यन्त्य
 र्द्वयानि रिति वाच्यम् । तस्य कर्मणोऽसङ्गतादिनिपादितावतीति ।
 एतत् । यत्राभ्युदयके कर्मणोऽर्थे द्वितीयादयद्वयार्थः ॥

आमंत्रणं च ॥ ॥ आमंत्रणमभिमुखीकरणं त
 स्मिन्नर्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति । “मातमुह
 गोविंदप्रसीद परमेश्वर ॥ कुमारौ स्वैरमाणाया
 क्षमश्च भो तपस्विनः ॥” भोक्तः ॥ ॥ भो
 भगोस् अधोस् एते शब्दा निपात्यन्ते धिप्रिये ।
 “क्षमस्वभो दुरागध्य भगोस्तुभ्य नमोऽस्तुते ॥
 अधीष्ट भो महाप्राज्ञ घातंयाधो. स्वधस्मस्
 ॥” इति प्रथमा ।

आमंत्रणं उति । आमंत्रणमभिमुखीकरणम् । तस्य च विंशत्येव
 माशङ्क्यम् । ते पवन । ते पचमानेत्यादी तद्योवनस्य शत्रुशान्त्यनुक
 र्त्तुर्वेगारि । भगाम्बुम्भ नमोऽस्तुते इत्यत्र अस्तुते इति च्छेदः । न स्तौ
 त्यस्तुत् तस्मै अस्तुते । परस्य स्तव्यस्याभावादविद्यमानस्तव्यायेत्यर्थः ।
 धना । अमहुणारोपणं गुणवत्तया शोषनं वा स्तुतिः । वनं भगवद्गुणान
 मतत्यातेयान्दानानां तद्विशिष्टवचनामम्भनादविद्यमाना स्तुतिर्यस्य तत्पदो
 स्तुजानमाश्रयोस्त्वेतत् तुभ्य नम इत्यर्थः । अत एवोक्तं कालिदासेन । “
 ताधव्यादिति ह्य किं न स्तति परमेष्ठिन ।” इति । यद्वा । “अके

करणं संप्रदानं तथैव च ॥ अपादानाधिकरण-
मित्याहुः कारकाणि पट् ॥ ” कार्ये कर्मकारके ।

शेषा. कार्ये इत्यादि । भिन्नपदानिर्देशो द्वितीयादिवा द्विभक्तीना पट्पदा-
धैर्येपासरयत्त्वार्थः । उक्तादन्या शेषा इति । प्रथमाया उक्तात्वात् अन्या-
अपाशेषा द्वितीयाया पट्भक्तय इत्यर्थः ॥

उत्पाद्ये आप्ये सस्कार्येविकार्ये च द्वितीया वि-
भक्तिर्भवाति । “कटं करोति कारुको रूप प-
श्यति चाक्षुषः ॥ राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोम सु-
नोति सोमवाः ॥

तत्र तावदीप्सितानीप्सितद्विविधकर्मणोरोप्सितस्य भ्रैविभ्येऽपि मस्का-
र्यविकार्यचोरवातरभेदमाश्रित्य चातुर्विधेनाह । उत्पाद्य इत्यादि । तत्र य-
दसज्जायते तदुत्पाद्य । यत्र चोत्पाद्यविकार्यसम्प्रिणो विशेषा मत्यक्षेणा-
नुमानेन वा न प्रतीयते केवल प्राप्यते तदाप्यम् । गुणावराधानेन व्यपदेशा-
परानिमित्त मस्कार्यप्रकृत्युच्छेदेनावस्थातरत्वमापाद्य विकार्य प्रकृत्यनु-
च्छेदेतदुच्छेदाभ्या सस्कार्यविकार्ययो भेदो न वास्तव । अत एव भ्रैविभ्य-
मुक्त भर्तृहरिणा । “निर्वृत्य च विकार्यं च प्राप्य चेति त्रिधा मतम् ॥ त-
त्रैप्सिततम कर्म चतुर्द्वयं कल्पितम् ॥ तथा सजायते पूर्वं जन्मना य-
त्प्रकाशते ॥ तन्निवृत्त्य विचार्यं च कर्म द्वेवा व्यवस्थितम् ॥ प्रकृत्युच्छे-
दसंभूत किञ्चित्वाद्यादि भस्मवत् ॥ किञ्चिद्गुणावरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारव-
त् ॥ क्रियावृत्तविशेषाणा मिथ्यं न गम्यते ॥ दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्रा-
प्यादि वक्ष्यते ॥ ” अनीप्सितं च द्विधोक्तम् ॥ ‘ औदासीयेन यत्प्राप्य
यद्यत्कुर्यात्नीप्सितम् ॥ सजातैरनारयात् यद्यच्चाप्य यपूर्वकमि ” इति । सजा-
तैरनारयात्तम् । अपादानादिकारकाविशेषैरकथितमित्यर्थः । अयपूर्वक दि-
व कर्मचेत्यादिलक्षणम् । तदेव मत्तविव कर्म । उत्पाद्यादिचतुर्विध कर्म
क्रमेणोदाहरति । यत् करोतीत्यादिरूपमिति प्राप्यस्योदाहरणम् । राज्यमि-
च सस्कार्यम् । अभिप्रेतसस्कारस्य राज्यशब्देन विवक्षणात् । अनी-

तो योऽयं मम्मन् प्रातिपदिकार्थे "इति । न चैवमन्योक्तैः प्रथमेत्यन्यैः
ध्यापतिरिति वाच्यम् । तस्य कर्माद्यर्थमज्ञात्वा द्वितीयादिप्राप्तावपि नियमात्
त्याम् । ततश्चार्थानुक्ते कर्माद्यर्थे द्वितीयादय इत्यर्थः ॥

आमंत्रणे च ॥ ॥ आमंत्रणमभिमुखीकरणं त-
स्मिन्नर्थे प्रथमाविभक्तिर्भवति । " मांसमुद्धर
गोविंदप्रसीद परमेश्वर ॥ कुमारौ स्वैरमासाथां
क्षमध्वं भो तपस्विनः ॥ " भोत् । ॥ ॥ भोत्
भगोस् अधोस् एते शब्दा निपात्यते धिविषये ।
" क्षमस्वभो दुराराध्य भगोस्तुभ्य नमोऽस्तुते ॥
अधीप्स्व भो महाप्राज्ञ घातंयाधोः स्वघस्मरम्
॥ " इति प्रथमा ।

आमंत्रण इति । आमंत्रणमभिमुखीकरणम् । तस्य च लिंगार्थत्वाभा-
वादारम्भः । हे पचन । हे पचमानेत्यादीं सञ्चोक्तस्य शतृशान्भ्यामुक्तत्वा-
त्पूर्वेणानि । भगोस्तुभ्य नमोऽस्तुते इत्यत्र अस्तुते इति च्छेदः । न स्तौति
त्यस्तुत् तस्मै अस्तुते । परस्य स्तव्यस्याभावात्तद्विद्यमानस्तव्यायेत्यर्थः । अ-
थवा । अमहुणारोपणं गुणवत्तया शोपनं वा स्तुतिः । तत्र भगवद्गुणानाम-
नवत्वातेषामज्ञानाद्विशिष्टवचनामम्भवादरिचमाना स्तुतिर्यस्य तत्त्वबोध-
स्तुतात्मामर्थात्केवलं तुभ्य नम इत्यर्थः । अत एवोक्तं कालिदासेन । " भू-
तायव्याहति मा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः । " इति । यद्वा । ' अ के शं
विगिन्ये चे 'त्यभिधानात् एनं ब्रह्मणा स्तुतिर्यस्य स तथा । सर्वं मेव्यं वि-
चिन्तयेत्यर्थः । हे अगो अगवन् । अस्य घस्वरनाशकं पापं घातयेत्यर्थः ।

शेषा कार्ये ॥ ॥ कर्तृसाधनयोर्दानपात्रे विश्ले-
षावधौ संबंधाऽधारभावयोः शेषा विभक्तयो
द्वितीयाद्या एवार्थेषु भवति । " कर्ता कर्म च

करणं संप्रदानं तथैव च ॥ अपादानाधिकरण-
मित्याहुः कारकाणि षट् ॥ ” कार्ये कर्मकारके ।

शेषा कार्ये इत्यादि । भिन्नपदनिर्देशो द्वितीयादिवा द्विभक्तीना षट्पदा-
र्थेयथासरयत्वार्थे । उक्तादन्या शेषा इति । प्रथमाया उक्तात्वात् अन्या-
न्वाराष्टा द्वितीयाया षड्भक्तय इत्यर्थे ॥

उत्पाद्ये आप्ये सस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया वि-
भक्तिर्भवाति । “कटं करोति कारूको रूपं प-
श्यति चाक्षुष ॥ राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोम सु-
नोति सोमवाः ॥

तत्र तावदीप्सितानीप्सितद्वौ विधकर्मणोरीप्सितस्य त्रैविध्येऽपि सस्का-
र्यविकार्ययोरवातरभेदमाश्रित्य चातुर्विध्येनाह । उत्पाद्य इत्यादि । तत्र य-
दसज्जायते तदुत्पाद्य । यत्र चोत्पाद्यविकार्यसम्बन्धिनो विशेषा प्रत्यक्षेणा-
नुमानेन वा न प्रतीयते केवल प्राप्यते तदाप्यम् । गुणावराधानेन व्यपदेशा-
वरानिमित्त सस्कार्यप्रकृत्युच्छेदेनावस्थातरत्वमापाद्य विकार्यं प्रकृत्यनु-
च्छेदतदुच्छेदाम्या सस्कार्यविकार्ययो भेदो न वास्तव । अत एव त्रैविध्य-
मुक्त भर्तृहरिणा । “निर्वृत्य च विकार्यं च प्राप्य चेति त्रिधा मतम् ॥ त-
त्रैप्सितवत कर्म चतुर्द्वान्यस्तु कल्पितम् ॥ तथा सजायते पूर्वं जन्मना य-
त्प्रकाशते ॥ तन्निर्वृत्य विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥ प्रकृत्युच्छे-
दसमत त्रिचित्काद्यादि भस्मत् ॥ किञ्चिद्गुणावरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारव-
त् ॥ क्रियावृत्तिविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ॥ दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्रा-
प्यामिति कथ्यते ॥ ” अनीप्सितं च द्विषोक्तम् ॥ “औदासीयेन यत्प्राप्य
यद्यत्कर्तुरनीप्सितम् ॥ सजावरैरनाख्यात यद्यच्चाप्ययपूर्वकम् ॥ ” इति । सजा-
वरैरनाख्यातम् । अपादानादिकारकविशेषैरकायितमित्यर्थे । अयपूर्वकं दि-
न कर्मचेत्यादिलक्षणम् । तदेव सप्तविधं कर्म । उत्पाद्यादिचतुर्विधं कर्म
क्रमेणोदाहरति । कटं करोतीत्यादिरूपाभिति प्राप्यम्योदाहरणम् । राज्यमि-
ति च सस्कार्यस्य । अभिषेकादिमङ्कारस्य राज्यशब्देन विवक्षणात् । अनी-

सवध्यत इति न्यायात्तसं प्रत्येक सबध । तथा धिग्योगे द्वितीया कार्या ।
 उपर्युदय उपरि अधि अव एते त्रयन्तेषु आश्रोडित द्वित्विरुक्तमिति
 त्रिकाडस्मरणाद्विरुच्चारितमते येषु तेषु योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । ततो
 ऽन्यत्रापि । अभित परित ममया निकषा हा ऋते ॥ प्रतीत्यादियोगेष्वपि
 । क्रमेणादाहृति । अभितो ग्राममित्यादि । धिक्जाल्मेत्यादी जाल्मादीना
 सवोप्यत्वेन निवक्षणात्कुत्साद्यर्थोविवक्षणादिगर्थयोगाभावात् द्वितीया
 । उपर्युपरीत्यादौ उपर्यर्थव्यवसासाभीष्य इति द्विवचनम् । समयानिकषा-
 शब्दौ साभीष्यलक्षणमर्थव्यवसायौ । अन यद्यपि सबधस्योभयनिष्ठत्वा-
 दुभयत्रापि योगस्तथाप्येतद्वचनस्य पष्ठचपवादत्वादपवादो ह्युत्स-
 र्गनिवर्तक इति न्यायाद्यनैव पष्ठी प्राप्ता तत्रैव द्विविधा । सबधस्य द्वि-
 निष्ठत्वेऽप्यप्रमानादेन पष्ठीति वक्ष्यमाणत्वात् । अपिशब्दस्य विकल्पार्थ-
 तेन हा राम हा देवर तात मातृगत्यादौ न । क्रियाविशेषणानामपि
 फलत्वम् । स्तोकर्मादेन पचति । क्रियाविशेषणानामपि कात्स्न्योदीना
 फलत्वम् । कात्स्न्येन करोति । प्रत्यक्षेण पश्यति । सुखादीना च वा ।
 सुखे सुखेन वा करोतीत्यादिप्रयोगानुसारेणान्यत्राप्यस्योऽवस्यम् ॥

कालाध्वनौर्नैरतर्थेऽपि ॥ ॥ कालाध्वनौर्नैरन्त-
 र्थेऽर्थे द्वितीया विभक्तिर्भवति । मासमधीते ।
 क्रोशं पर्वतः । नैरतर्याऽभावे । मासस्यद्विरधी-
 ते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥ इति द्वितीया ॥

कालाध्वनौरिति । कालान्तर्यनैरन्तर्यं अत्यन्तमयोगेऽर्थे द्वितीयेत्यर्थः ।
 नैरतर्थे किम् । मासस्य द्विधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

कर्नरि प्रधाने क्रियाश्रेये साधने च क्रियासि-
 द्धयुपकारके करणेऽर्थे तृतीया विभक्तिर्भवति ।

" भिन्नः शरेण रामेण रावणो लोकरावणः ॥

पदप्रधानोऽव्ययीभावः । द्विगुतत्पुरुषौ परप-
दप्रधानौ । द्वद्वकर्मधारयौ चोभयपदप्रधा-
नौ । बहुव्रीहिरन्यपदप्रधानः । तस्य क्रिया-
भिसंवधादुभयपदप्रधानो बलवान् ।

विभक्त्यामर्थवत्त्वं निरूप्य तदुक्तानां पदानां समासनिरूपणं प्रतिजानी-
ते । समासश्चान्वये नाम्नामिति । तात्पर्यतो व्याचष्टे । अपार्थवदित्यादि ।
अयमाशयः । समासश्चात्रये नाम्नामिति सूत्रे चेद्विभक्तिनामेति परिभाषितं
नाम गृह्यते तदाविभक्तिरहितस्यादमाधुत्यमनन्वितत्वं समासात्तर्कविभक्ति-
लोपविनायकवैयर्थ्यं च स्यादतो नामारयातेत्यादौ ममिदं सुवृत्तापरपर्याय
नाम गृह्यते । अत उक्तं पदानामिति । पदत्वं चानर्थकानां निपातानामपीति अ-
र्थेद्विभक्तिविशिष्टाणामित्युक्तम् । अर्था विद्यते येषु तानि अर्थवति विभक्ति-
भिर्विशिष्टानि विभक्तिविशिष्टानि तानि च तानि च तथा । अथवा अर्था विद्यते
यामुता अर्थवत्य अर्थवत्यश्च ता विभक्तयश्च ताद्विशिष्टानाम् । अर्थवद्विभक्तिग्र-
हणात्प्रमगसगति मथिता । विभक्तीनामर्थवत्त्वनिरूपणे समासाथैस्यपि विभ-
क्त्यर्थत्वात्तन्निरूपणम्योचितत्वात् समासः । मममनं समासः । स चैकस्य न
समवति । द्वयोर्नह्ना वा स्यात् । ततश्च नामानि च नामानि च नामानि त्रे-
षा द्वयोः पदयोः समासमूचकं क्वचिद्वयोरित्यादिपरस्परसापेक्षत्वमन्वयः ।
समास इति सामान्यसमासविधायको योगः । अन्वये नाम्नामिति नि-
यामकोऽपरो योगः । ततश्च सामान्यतः । ओकेषां पदानां समासो भवति ।
स च नाम्नामन्वययोग्यत्वे सत्येवभवतीत्यर्थः । चकारादनुक्तममुच्चयार्थोक्तद्वि-
तोऽप्यन्वययोग्यत्वे एवेत्यभिप्रेत्याह । चकारात्तद्वितोऽपीति । नियमफल-
माह । तत इति । देवदत्तस्य भार्या पुरुषस्य वस्त्रमित्यादौ देवदत्तान्मित भा-
र्यापदवस्त्रान्वितपुरुषपदयोर्भेद्व्यवर्तनोपव्याभावाच्च समास इत्यर्थः । एव
वस्त्रमुपगोरपत्य चैत्रस्येत्यादौ तद्वितोऽपि न । द्विगुर्कर्मधारययोस्तत्पुरुष-
त्वेऽपि अर्वात्तरभेदाभिप्रायेण पाद्विभ्यमाह । स च पद्विभ इति । महाभा-
ष्याद्युक्तानि मायिकाण्यव्ययीभावादिलक्षणान्याह । पूर्वपदप्रधानइत्यादि ।
साक्षात्क्रियान्वितत्वप्रधानत्वम् । तच्च पदार्थस्यैव समवतीत्यभेदोपचारा-

त्वमस्ति, तथापि नियमागीकरणान्नातिप्रसंग । वाक्यस्य व्यवच्छेदकफलत्वात् । पतञ्जोन्मत्तगमित्यादौ न सम्भवति । अतः प्रायिकत्वमुक्तम् । पञ्चमुत्तरत्रापि । पञ्चगवधनमित्यादावुत्तरपदविषयीद्वगोत्तरपदप्रधानत्वम् । पूर्वपदाद्यर्थप्राधान्ये हेतुमाह । तस्य क्रियाभिसवधादिति ॥ एकपदप्रधानानेकपदप्रधानप्राप्तौ नियममाह ॥ उभयपदप्रधानो बलवानिति । ततश्चेतया निषादस्थपतिं याजयेदित्यादौ निषादानां स्थपतिरिति तत्पुरुषे निषादश्चामौ-स्थपतिश्चेति कर्मधारये च प्राप्ते उभयपदप्रधानत्वात्कर्मधारयः पवेत्यवसीयते । तत्पुरुषे पष्ठार्थलक्षणादोपप्रसङ्गात् ।

ऐकपद्यैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च समास-
प्रयोजनम् । स्त्रियमाधिकृत्य भवतीति विग्रहे
अन्वययोग्यार्थसमर्थकं पदसमुदायो विग्रहो
वाक्यमिति यावत् । स्वपदैरन्यपदैर्वा विविच्य
कथनं विग्रहः ॥ कृतसमासे अव्ययस्य पूर्वनिपा-
तो वक्तव्यः ॥ ॥ पूर्वेऽव्ययेऽव्ययीभावः ॥ ॥ अ-
व्यये पूर्वपदे सतियोऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः ।
समासो भवति ॥ इति समाससंज्ञाया सत्याम् ।

समासप्रयोजनमाह । ऐकपद्यमित्यादि । अनेकेषां पदानामेकपद्यम् ।
समामे आद्युदात्तादिस्वरैक्यं च । एष एकविभक्तिरुत्त्वमपि । तत्राव्ययी-
भावः प्रतिनिपादनिपुस्तपदविग्रहस्य नित्यसमामत्वादस्य नित्यत्वदर्शयन्
विभक्त्यर्थोऽव्ययपूर्वसमासनिरूपणप्रक्रियामाह । अधि स्त्री इति स्थिते
इत्यादि । विग्रहशब्दार्थमाह । अन्वययोग्यार्थ इति । अव्यययोग्यार्थं समर्थ-
यति बोधयतीति तथा । यावदिति । पर्यवसन्नोऽर्थः । कृते समास इति ॥
समाम इति सामान्यतः समासविधायकेन योगेन समामे कृत इत्यर्थः ।
पूर्वेऽव्यये इति । प्रधानत्वेनाव्यये पूर्वपद इत्यर्थः । ततश्च अग्राह्येण उच्चे-
र्षुस् इत्यादौ नातिप्रसंगः । समासे समाससंज्ञायामिति । अव्ययीभावा-

समासप्रत्ययोरुक् ॥ ॥ ममासे वर्तमानाया
विभक्ते. प्रत्यये च परे लुग्नभवति । इत्यमो लु-
क् । निमित्ताभावे नैमित्तिकरूपभावाः । ना-
ममज्ञाया स्यादिविभक्तिः ॥ आर्थि म्नी सि इ-
ति स्थिते ॥ स नपुंसकम् ॥ ॥ सांऽव्ययीभा-
वो नपुंसकलिङ्गां भवति ॥ नपुंसकत्वाच्छस्त्व-
म् ॥ अव्ययीभावात् ॥ ॥ अव्ययीभावात्प-
रम्या विभक्तेर्लुग्नभवति । अधिसि । गृहकार्यम् ।
रायमतिक्रान्तमतिरि । कुलम् । नायमतिका-
तमतिनु । जलम् । न्हस्वादेशे संध्यक्षराणा-
मिकारोकारौ च क्तव्यौ । योग्यतावीप्तापदा-
र्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः ॥ ॥ रूपस्य
योग्यं अनुरूपम् । पदार्थान्वयाभुमिच्छा वीप्ता
। विष्णु विष्णुं प्रति प्रतिविष्णु । सादृश्ये तु यथा
हरिस्तथा ह ॥

समासेति । अव्ययीभावादिभक्तेर्लुग्नयतो विभक्तेर्लुग्नयनुवर्तते । म-
मासप्रत्यययोरित्येवापि ममासे भेदेऽन्वेति सामर्थ्यादित्यभिप्रेत्याह । ममासे
वर्तमानाया विभक्ते प्रत्यये च पर इति । समासावयवमृताया इत्यर्थः ।
नाममज्ञाया विभक्तिलुकि विभक्तिरित्येवार्थस्त्वेन चातिनक्तिनामेति ।
नाममज्ञायामित्यर्थः । न्हस्वत्वं नपुंसकस्येति सूत्रेणेत्यर्थः । अव्ययपूर्वं
त्वेऽपि पूर्वपदार्थमाधा यभावादव्ययीभावाभावात् दर्शयत्तयादय क्ताद्यर्थः
द्वितीययेति तत्पुरुषोदाहरणे न्हस्वप्रसंगत आह । गयमतिक्रांतमित्यादि ।
रूपे समासेऽव्ययस्येति सामान्यनिर्देशात्पुननिषाज । कुलविशेषणवाच्यो-
क्तम् ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ॥ यथाशब्दोऽसादृश्ये वर्तमा-

नः समस्यते । शक्तिमनतिक्रम्य करोतीति य-
थाशक्ति । अतोऽमनतः ॥ ॥ अकारान्तादव्य-
यीभावात्पररया विभक्तेरम् भवति अतं वर्ज-
यित्वा । कुम्भस्य समीपं उपकुम्भं वर्तते । उप-
कुम्भं पश्य । उपकुम्भादानय । अनत इति
विशेषणात्पंचम्या अम् न भवति । वा टाड्यो-
॥ ॥ टा डि इत्येतयोर्वा अम् भवति । उपकुं-
भेन कृतं-उपकुंभं कृतम् । उपकुम्भं निधेहि-उ-
पकुम्भे निधेहि ॥

यथेति ॥ योग्यतावीप्सापदार्थानातिवृत्तिमादृश्यानि यथार्था ॥ तत्र सा-
दृश्यव्याप्तिरिक्तेऽर्थे वर्तमानो यथाशब्द समस्यत इत्यर्थः ॥ तत्र पदार्थानतिक्र-
म उदाहरति । शक्तिमनतिक्रम्येत्यादि ॥ सादृश्ये तु यथा हरिस्तथा हर ॥
अत अव्ययीभावादित्यनुवर्तते । तेनात इति सङ्ख्यते ॥ अतोऽनत इति ना-
व्ययीभावविशेषणम् विरोधात्किन्तु आदेविशेषणमित्याभिप्रेत्याह । अत
वर्जयित्वेति ॥ प्रायशोऽव्ययीभावस्यैकवचनात्तादृशत्वादनव इत्युक्त पञ्चम्यु-
पलक्षण एव वा टाड्योरित्यत्रापि । अव्ययीभावादित्यत्रालुक्कचिदित्यनु-
वृत्तेरकारात्तादव्ययीभावो विभक्तेरलुगिति अभवाभावे लुगभावः ॥

अवधारणार्थं यावति च ॥ ॥ अवधारणार्थं
यावच्छब्दे पूर्वपदे सति अव्ययीभावसंज्ञकः
समासो भवति । यावत्यमत्राणि संभ्रवंति
तावतो ब्राह्मणान्निमंत्रयस्वेति यावदमत्रम् ।
मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं वर्तते । इत्य-
व्ययीभावः ॥

अवधारणार्थे इति । अवधारण निश्चयस्त्वर्थके यावच्छब्दे पूर्वपदे सति
योऽन्वयः सोऽव्ययीभाव इत्यर्थः । अन्यत्र यावदन्त तावदुक्तम् । नावधार-

यामि नियन्मया मुक्तमिति । मक्षिकागामभाव इति निग्रहः । अयं भा-
 रायैः साध्ययममायै क्रीयताम्बन्धतो जमादेशो च निर्नमिषमिति निर्देशः ।
 यारति चेति । अनुक्तममुषयापत्तारर्धनिशेषेषु अन्यर्थाभावो दोषः ।
 तथोक्तमुक्तचित्तायाम् । भ्रष्टेस्त्वानिगमिगमे पक्षाद्यर्थं च अनुरूप-
 आत्मयोगे सात्वत्ये चांगपक्षे च मादृश्येऽर्थाभावे तत्रैव चातिवाचित्वेऽपि
 शब्दप्राप्तां न अमपत्तयेतदर्थं न इत्याद्यापि नित्ये किं धिरेष्टोऽप्ययीभार
 सार्थप्य दैर्घ्यं वा यस्य हेतुः समन्वये तेन असंशयकामस्या परिण-
 मनिना मुना मात्राये । विग्रहवत् । आपत्तीगवमित्याद्यमिदमेव निर्दि-
 ष्टम् । आहमयोदाव्याप्त्येतत्परिवाहिरचर पचम्या । पारे मध्ये पञ्चधा
 सख्या यश्येन । समन्वये इति । पतद्वाप्यानत उदाहरणानि स्वयमूहनी
 यानि निस्तरमयाज्ञान प्रपच्यते ॥ इत्यन्ययीभारः ॥

अमादौ तत्पुरुषः ॥ ॥ द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे
 सतियोऽन्वयः सतत्पुरुषसंज्ञकः समासो भवति ।
 ग्राम प्राप्तो ग्रामप्राप्तः । दात्रेण छिन्नम्
 दात्रच्छिन्नम् । यूपाय दारु यूपदारु । वृके
 भ्यो भयं वृकभयम् । राज्ञ पुरुषो राजपुरुषः ।
 अक्षेपु शोडं अक्षशोडः ॥

अमादाविति । अम् आदिर्येषां ते अमादयः । द्वितीयाद्याः सप्तम्यता
 विभक्त्यस्तासां च प्रत्ययत्वाप्रत्ययग्रहणेन तदतस्य । जातावेकवचनम् ।
 पूर्वोऽप्ययेऽप्ययीभाव इत्यतः पूर्वं इत्यनुरातेन इत्येतत्तमर्त्रे चेतसि कृत्वाह
 द्वितीयाद्यन्ते पूर्वपदे सतीति । वौर्णुणादित्यवो वानुवृत्तेरौत्स्यमपि । वाश-
 व्वादमादाविति सामान्योक्तैर्लोकाद्वा स्वय कृत मामिकृतमि-यादावपि प्रयो-
 गतस्तत्पुरुषोऽवसेयः । तथा अर्थेन नियममासो विशेष्यलिंगवा च । द्विजा-
 याय द्विजार्थे षट् । द्विजार्थः । पटी । द्विजार्थः । वस्त्रम् । तथा इवेन नि-
 त्यसमासो विभक्त्यलोपश्च । वागर्थोविब । तथा निर्द्धारणार्थेपञ्चान्न समास-
 गतां कृष्णा सपन्नक्षीरा । एव प्रतिपदविधानाति यष्टी न समन्वये ।

मर्षिषो ज्ञानम् । सर्षिषोपायेन प्रवर्तनमित्यर्थः । तथा पूष्णतृप्त्यर्थ-
सद्व्ययव्यसमानाधिकरणार्थेन पृष्ठी न समस्यते । सता षष्ठः । पटस्य
शौक्यम् । चदनगव इत्यादौ सदा गुणवाचिनस्तु भवत्येव । फलाना
तृप्त द्विजस्य कुर्वन् । सता कुर्वाण । सता रुत्वा । सता
कर्तव्यम् । राज्ञो नलस्य । एव मतबुद्धपूजितयोगेऽपि न । सता मतो
बुद्ध पूजितो वा । अधिकरणवाचित्तयोगेऽपि न । इदमेवामासितं गतं मुक्त-
वा । उभयमासौ कर्मषष्ठ्या अपि न । आक्षेप्यो गवां दोहोऽगोपेन । तथा
भवतः शायिकेत्यादौ अकयोगे कर्तृषष्ठ्या न समासः । अपा स्रष्टा । व,
चस्य भर्ता । सतामर्चक इत्यादौ कर्तरि तृजकाभ्यां योगे न । भूमर्ता ।
उद्दालकपुष्पभजिका । इत्थलेखक इत्यादौ च भवत्येवेत्यादिप्रयोगवशाद्व्यव-
स्थावमेवा ।

क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम् ॥ ॥ आहिताग्निः ।
पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । समासे क्वचिदैकपद्यं ण-
त्वहेतुः ॥ शराणां वनं शरवणम् । आम्राणा
वनं आम्रवणम् ॥ ॥ पानस्य वा ॥ ॥ सुरापा-
नं-सुरापाणम् ॥ नञि ॥ ॥ नञि पूर्वपदे सति
योऽन्वयः स तत्पुरुषसङ्गः समासो भवति ।
न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

क्वचिदमाद्यवस्येति अमादौ पूर्वपदे सतीत्युक्तेरमाद्यवस्य तत्पुरुषे पूर्व
निपातत्वमुक्तम् । तत्र प्रयोगतः क्वचित्परत्व वक्तव्यमित्यर्थः । क्वचिदित्यु-
क्तेरन्याहित इत्यादौ । ऋणोऽगोऽनवेत्यत्र रेफात्परस्यापि नस्य णत्वाभा-
वनिर्देशाज्ज्ञापकाद्विज्ञपदस्यनिमित्ते णत्वामात्रात्समासे चैकपद्याणत्व भव-
ति न वेप्याकाक्षायामाह । समासे क्वचिदैकपद्यमिति । क्वचिदित्युक्ते पु-
रगा मिश्रका सिम्रका सारिका कोटराग्नेभ्यो वनस्य नित्यम् । पुरगानग-
मित्यादि । एव प्रवण निर्याणमित्यादावपि । औपधिवनस्पतिवाचिभ्यः पर-
स्य तु वनस्य वा । दूर्वावण दूर्वावनमित्यादि । युवादेश्च न । रम्ययूनेत्या-
दि प्रयोगादुक्तम् ।

नादा ॥ ॥ समाप्ते सति नञोऽकारादेशो भ-
वति ॥ नाकादिरज्ज ॥ ॥ नाकं । नपुंसकम् ।
अन्म्वरे ॥ ॥ समाप्ते सति नञोऽनादेशो भ-
वति स्वरं परं । अन्धादन्यांऽनन्धः धर्माद्विरु-
द्धोऽधर्मः । ग्रहणानामभावोऽग्रहणमित्यादि ।
तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ उतंते ।

नेति । न अ इति न्येद । नञोऽस्मात्तत्तादकारादेशोऽसौरेयस्यैवम-
गात्मरेत्य यद्वा नेत्यस्य सति विकल्पः किं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती-
विरुद्धस्य । नाकादिरज्जोऽपि । पुनरेतत्ततोऽपि नञोऽनादेशोऽनन्धः धर्माद्विरु-
द्धोऽधर्मः । नाकादयश्च ना नञ् नञ्च नञ्चि नञ्चक नञ्चक-
दय । अनन्धोऽनन्धाद्वि स्वरं इत्यत्र दोषाद्येतन्नपरमुपपत्तौ ननुपपत्तौ द-
न्या भवन् इत्यादी उदमार । उदयेत्यादि । उदमादस्य तेन वि-
रुद्ध तस्याभार इति विमर्श ।

चार्थे द्वंद्वः ॥ ॥ समुच्चयाऽन्वाचयेतरेतरयोग-
समाहाराश्चार्था । तत्रेश्वरं गुरु च भजस्वेति ।
प्रत्येकमेकक्रियाभिसंबंधे समुच्चये समाप्तो ना-
स्ति । यदो निजामट गां चानयेति क्रमेण क्रि-
याद्वयसंबंधेऽन्वाचये च समाप्तो नास्ति । पर-
स्परमसंबंधात् । इतरेतग्योगे समाहारे चार्थे
द्वंद्वः समाप्तो भवति ।

चार्थे इति । चेत्यर्थश्चार्थे तस्मिन् जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । चार्थो-
नाह । समुच्चयेत्यादि । समुच्चयाऽन्वाचययो स्वरूप निरूपयज्ञवययोग्य-
त्वाभावरूपन समाप्ताभाह इत्याह । उनेति । ईश्वरं भजस्व गुरु च भज-
स्वेति चेत्य ष्कस्या एव भजनक्रियाया ईश्वरगुरुभ्याः प्रत्येक संबन्धात्समु-
च्चयः । यदा त्वेकस्य प्रधानस्यानुरोधेनेतरदन्वाचीयते उदन्वाचय उदा

बटो भिक्षामटेत्यादि अत्र भिक्षाटन मुख्य, गवामानयन तु भासगिकम् ।
 एकस्य बटो क्रमेणाटनक्रियया गवानयनक्रियया च सबधादन्वाचय ।
 अजयोश्चार्थयो समासाभावे हेतु-परस्परमसबधादिति । समुच्चये तावत्प
 रस्परानभिसवद्वा एवेश्वगदयो भजनादिभि सबध्यमाना समुच्चीयते । ए-
 वमन्वाचयेऽपि अन्योऽन्यसबधावयवप्राधान्येन क्रियान्वय इतरेतरयोग ।
 स एव तिरोहितावयवप्राधान्य सहस्रिप्राधान्य समाहार ॥

द्वंद्वेऽल्पस्वरप्रधाने - कारोकाराताना पूर्वनिपातो
 वक्तव्यः ॥ ॥ अग्निश्च मारुतश्च अग्निमारुतौ
 । पटुश्च गुप्तश्च पटुगुप्तौ । उक्तार्थानामप्रयोगः ।
 । स्त्री च पुरुषश्च स्त्रीपुरुषौ । भोक्ता च भोग्य-
 श्च भोक्तृभोग्यौ । धवश्च खदिरश्च धवरखदिरौ
 ॥ देवताद्वंद्वे पूर्वपदस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥ ॥ अ-
 ग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । इन्द्रश्च बृहस्पति-
 इन्द्राबृहस्पती ॥ अग्न्यादेः सोमादीनां पत्वं
 वक्तव्यम् ॥ ॥

द्वंद्वे पूर्वभावनियममाह । द्वंद्वेऽल्पस्वरेत्यादि । अल्पस्वरस्य प्रधान-
 स्याभ्याहितस्य इकारात्तस्य उकारात्तस्य च पूर्वनिपात इत्यर्थः ॥ अल्प-
 स्वरत्व च समस्यमानपदपिक्षया । अनेकप्राप्तावेकस्य नियम । हरिहर-
 गुरव । हरिगुहृरा । तथा शखदुडुभिबाणा । वीणाशख दुडुभय । व-
 क्तव्यत्वात्प्रयोगतः, स्वरादेरकारात्तस्य पूर्वत्वम् । ईशकृष्णौ । बहुपु त्वेक-
 स्यैवेति अनियम । अश्वरथेन्द्रा । इन्द्राश्वरथा । तथा स्वराद्यकारात्-
 स्थेकारोकारात्तस्य च मिथ समामे स्वराद्यदत्तस्य पूर्वत्वम् ॥ इन्द्राग्नी ।
 इन्द्राय । तथा समाक्षराणामृतुनक्षत्रवाचकानामातुपूर्व्येण पूर्वत्वम् । हेम-
 तशिशिरौ । अभिनीभरण्या । पूर्व लघ्वक्षरस्य पूर्वत्वम् । कुशकाशम् । व-
 र्णाना चानुपूर्व्येणैव पूर्वत्वम् ब्राह्मणक्षत्रियविदूशूद्रा । जायापदी । पुच्यपुन-
 र्वसू । इत्याद्यादिकगोकारावयोरपि न पूर्वत्वमित्याद्युक्तम् । ननु समासवाच्ये
 चकार किं न प्रयुज्यते इत्यत आह । उक्तार्थानामिति । इतरेतरयोगादे समा-

मेनोत्तत्वाज्ञस्याप्रयोग इत्यर्थे । देवताद्वन्द्व इति देवतावाचकानामन्य
 द्वन्द्वममासे पूर्वपदात्यस्तरस्य दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थे । वाशब्दस्य व्यङ्गि
 तविकल्पाद्येवादिभिर्वा वाग्वग्नी इत्यादौ न । मादेश्च तथा ' ठीमुनमाभि'
 ति पत्वभिभानान्शापकात्पदादे सस्य पत्वामावावगमादभीषोमावित्यादौ
 वभ पत्वमित्यत आह । अन्यादे. मोमादीनामिति । मस्येति शेष । वक्त-
 व्यस्य प्रयोगात्सागित्वादीर्घावादेवाभिश्चान्ते ॥ अभिसोमी माणवकी ॥
 आदिशब्दात् । अभिष्टुम् । अभिष्टोम् । ज्योतिष्टोम् । आयुष्टोम् । मातृ-
 प्यमा । पितृप्यमा । अगच्छ इत्येवमादयो शेषा ।

इतरेतरयोगे द्विवचनम् ॥ एकवद्भावो वा समा-
 हारं वक्तव्य. ॥ ॥ शशाश्च कुशाश्च पलाशाश्च
 शशकुशपलाशा तेषा समाहारे शशकुशपला-
 शम् । स नपुंसकम् ॥ ॥ यस्यैकवद्भावः स
 नपुंसकम् भवति ॥ अन्यादीनां विभक्तिलोपे
 कृते पूर्वस्य समागमो वक्तव्य. ॥ ॥ अन्यश्च
 अन्यश्च अन्योन्यम् । परश्च परश्च परस्परम् ।

इतरेतरयोगे द्विवचनमिति । द्वयो ममासे द्वयोरप्यवयवयो प्राचाया-
 द्विवचनम् । बहुवचनानां बहुवचनमूलम् । समाहारस्य समुदायप्रधानत्वा-
 त्स्य चैकत्वादेकवचने प्राप्ते विकल्पमाह । एकवद्भावो वेति । केचित्तु सर्वो
 द्वद्वो विभार्पयन्वक्ष्यतीति इतरेतरयोगेऽप्येकवद्भावं इत्याहुः । वाशब्दव्यव-
 स्थया प्राणितर्पसनागादीनां द्वन्द्वस्य नित्यमेकवद्भावः । वृक्षमृगतृणधान्यव्य-
 जनपशुशकुयश्ववडवपूर्वापगधरोत्तरादीनां वा । चूताशोकं । चूताशोका
 इत्यादि ॥ फलसेनावनम्पतिमृगशकुनिस्तुद्रजनुधान्यतृणानां बहुप्रभृतिक एव
 एकवत् । बदराणि च आमलकानि च बदरामलकम् । द्विप्रभृतौ तु ब-
 दरामलके स्तः । दधिपयमादीनां च नैकवद्भावः । दधिपयसी इत्यादि ।
 अन्यश्च अन्यश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे विभक्तिलोपे एकवद्भावे पूर्वस्यान्यशब्दस्य
 स गागमे सस्य विसर्गे उत्तौकारयोरलोपे चान्योन्यमिति । वक्तव्यत्वात्क-

मैव्यतिहारे एव सक् । अन्योऽन्य विमानयति । अन्यत्रान्यायम् । पर-
स्परमित्यत्र कुब्जोऽकूपौ वेति वाशब्दात्कूपभावे औत्सर्गिकः स ।

एकत्वे द्विगुद्वंदौ ॥ ॥ एकत्वे वर्त्तमानौ द्विगु-
द्वंदौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः । इति द्वंद्वः ॥

शशकुशपलाशमित्यादौ नपुंसकत्वार्थमाह एकत्वे इति । अत्र त-
त्पुरुषस्याप्युपलक्षणात् वा टाड्योरित्यतो वानुवृत्तेस्तद्व्यवस्थया च । छा-
यावत्स्वत्पुरुषः पूर्वपदार्थबाहुल्ये क्रीब स्यात् । शलभाना छाया शलभ-
च्छायम् । तथा इनसमम् । ईश्वरसमम् । रक्ष समम् । श्रीसममिति सघाते ।
तथा सेनासुराच्छायाशालानिशातो वा क्रीबे । द्विजसेनम्-द्विजमेनेत्यादि ।
असेनेत्यादौ च नेति प्रयोगतो ज्ञेयम् । चार्थे द्वन्द्व इत्यत्र वैशुणादित्यतो
मण्डूकमुतिन्यायेन वानुवृत्ते प्राणितर्कसेनागाना समाहार एव द्वन्द्वः । दधि-
पयभादीनामितरेतरयोग एव । वृक्षमृगादीना चोभययेति व्यवस्थया ॥

संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ ॥ संख्यापूर्वः समासो
द्विगुर्निगद्यते ॥ समाहारेऽत ईब् द्विगुः ॥ ॥
समाहारेऽर्थे द्विगुः समासो भवति ततोऽका-
रांतादीप् प्रत्ययो भवति । दशाना ग्रामाणां
समाहारो दशग्रामी । अकारांतो द्विगुः स्त्रियां
भाष्यते ॥ पंचाग्रयः समाहृता इति पंचाग्निः ।
पंचानां गवां समाहारः पचगुः । नपुंसकत्वाद्-
ध्रस्वत्वम् । त्रिफलेति रूढिः ॥ पात्रादीनामी-
प्रतिपेधो वक्तव्यः ॥ इति द्विगुः ॥

एकत्वे द्विगुद्वद्वानित्यत्र द्विगो भूतत्वात्प्रसंगतो द्विगु निरूपयिष्यस्त-
ल्लक्षणमाह । संख्यापूर्व इति । वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्संख्याशब्देन
वद्वाचक पदमुपादीयते । तत्पूर्वकोऽन्वयो द्विगुसज्ञो भवतीत्यर्थः । एतच्च
समाहारेऽव ईब्द्विगुरित्यनेनैकवाक्यवयान्चेति । तवश्च समाहारार्थे संख्या-
पूर्वो द्विगुः । ॥ चेदकारावस्तदा तव ईभित्यर्थः । एव च द्विभार्य इत्यादौ

मर्यापूर्वत्वेपि शशकुशपलाशमित्यादौ समाहारेऽपि द्विगुत्वाप्रमग । स-
माहार इत्यस्य तद्विचार्योत्तरपदोपलक्ष्यकत्वात्पचसु कपालेषु मन्कृत ५-
रोडाश पचकपाल इत्यादौ तद्विचार्ये द्विगु । पच गावो धन यस्येति
पचगोधन इत्यादावुत्तरपदे परे समाहारे अत्रापि वीर्गुणादित्यतो वानुवृत्ते-
रापत्ताद्विगोरीन् वा । निरट्टी-निखट्टा । तथा अन्नवोत्तरपदस्य नकारलोप
रेव वा । पचरूपे-पचरूपी । पानादावुत्तरपदे च न । पचपानम् । विमु-
वनम् । चतुर्युगमित्यादि । पानादिश्चाकृतिगण । घयाणा फलाना समा-
हारविफला । अत्रादिना परपरामयोगतो द्विगुत्वे अकारात्तत्वेऽपीवभावन-
पुसकत्वाभावौ स्वीत्वच ॥

बहुव्रीहिरन्यार्थे ॥ ॥ अन्यपदार्थे प्रधानो यः
समास स बहुव्रीहिसंज्ञकः ममासो भवति ।
बहु धनं यस्य स बहुधन । अस्ति धनं यस्य
स अस्तिधनः । यस्य प्रधानस्यैकदेशे विशेष-
णतया यत्प्रतिज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञानो बहु-
व्रीहिः । लंबो कर्णो यस्य स लंबकर्णः ।

बहुव्रीहिरिति । अन्यस्य समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदस्यार्थे अन्यार्थस्त-
स्मिन् । अस्तिधनमित्यत्र अस्तीति विद्वत्प्रतिरूपकमव्यय सप्तार्थम् ।
अन्यपदार्थस्य प्रधानत्वे समस्यमानपदार्थस्य विशेषणत्वोपलक्षणताभ्यां द्वि-
विध्याद्विशेषणत्वेन तद्गुणमविज्ञान इत्याह । तस्य प्रधानस्येति । यस्य
प्रधानस्यान्यपदार्थस्य एकदेशे समस्यमानपदार्थविशेषणतया मध्यावर्तक-
त्वेन यत्र समाप्ते ज्ञायते स तद्गुणमविज्ञान इत्यर्थः । तस्येति पाठः । य-
स्य प्रधानस्यैकदेशे कर्णादि विशेषणतया समस्यमान पदार्थत्वेनेत्यर्थः ।
नन्यान्यपदार्थस्य गुणो व्यावृत्तिपदार्थे कार्यत्वेन यत्र सविज्ञायते स त-
द्गुणमविज्ञान इत्यन्वर्थमज्ञेयमिति मात्र ॥

बहुव्रीहौ विशेषणसम्बन्धतयो पूर्वनिपातो व-

क्तव्यः ॥ ॥ कण्ठे कांलो यस्यासौ कण्ठेकाल.
 । करे धनं यस्य स करधनः । नैद्धादिभ्य. ॥
 ॥ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातो न भवति इन्दुशे-
 खरः । चक्रपाणिः । पद्मनाभ. । कपिध्वजः ।

पूर्वनिपातनियममाह ॥ बहुव्रीहावित्यम्योपलक्षणत्वाद्रक्तलतेत्यादौ क-
 र्मेधारयेऽपि विशेषणस्य पूर्वनिपात । वक्तव्यत्वात्पूर्वनामसख्ययो पूर्वनि-
 पात । सर्वश्वेत । द्विगुक् । मिथोऽनयो समामे सख्याया पूर्वत्वम् ।
 द्व्यन्य । तयोश्चात्पीयस्या पूर्वत्वम् । द्वित्रा । प्रियम्य पूर्वत्व वा । गु-
 षपिय - प्रियगुड । गव्वादेश्व सप्तम्यन्तस्य परत्वम् । गडु कण्ठेऽस्य ग-
 डुकठ । वहेगडुरित्यपि । इन्द्रादिभ्यश्च सप्तम्यन्तस्य न पूर्वत्वम् । इन्दु
 शेखरेऽस्येदुशेखर । पद्मनाभ । कपिध्वज । चक्रपाणि । दण्डपाणिरि-
 त्यादयो यथामयोग ज्ञेयाः ॥

प्रजामेधयोरसुक् ॥ ॥ सुप्रजाः । दुर्मेधाः । अ-
 त्वसो. सौ धर्मादन् ॥ सुधर्मा ॥ अन्यार्थे ॥ ॥
 स्त्रीलिङ्गस्यान्यार्थे वर्तमानस्य ऋस्वो भवति ।
 पुंवद्वा ॥ समासे सति समानाधिकरणे पूर्वस्य
 स्त्रीशब्दस्य पुंवद्भावो वा भवति ॥ पुंवद्भावादीन्-
 निवृत्तिः । रूपवती भार्या यस्य स रूपवद्भार्यः ।

प्रजामेधयोरिति । प्रजामेधा इत्येतयो समामेऽमुगागमोवक्तव्यइत्यर्थः ।
 सुष्ट्र प्रजा यस्य दुष्टा प्रजा यस्येति विग्रहौ असुकि यम्य लोप इति आ-
 कारलोपे अत्वसो साविति दीर्घ । यद्यप्यसुक् उवारानुवधित्वाट्प्रित्तो नुमि-
 ति नुम्प्राप्तेऽपि तथापि वन वादीपो शतुरित्यतो वानुकर्पगात्र । वक्तव्यत्वा-
 न्नञ्टु सुमदान्पेभ्य परयो । नेह मधुममृदिसमेवित्तमेवया । आगमानुशा-
 सनस्यानित्यत्वाच्च । धर्मादिति वक्तव्यत्वात्केवलत्पदाच्च केवलो धर्मशब्द-

स्तम्भादन्त्ययो वक्तव्य इत्यर्थे । तेनेह न । परम स्व. धर्म परम स्वधर्मो वा ।
यस्य स परमस्वधर्मः । रूपवद्भावे इति सिद्धरूप प्रदर्श्य तत्प्रक्रियामाह । अन्या
र्थे । त्रिचतुरोऽभियामित्यतो निभक्तिप्रतिपादनेन स्त्रिया इति पष्ठचन्तमनुवर्त
ते न्हस्वो वेत्यवश्च न्हस्व इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । स्त्रीलिङ्गस्येत्यादि । पुंवत् । समा
सश्चान्वये नाम्नामिति समासे इति सामान्यत्वम् । कर्मधारयस्तुल्यार्थ इत्यव
स्तुल्यार्थ इति । तुल्यार्थत्वं च समानाधिरूपणस्यैवेत्यभिप्रेत्याह । समासे सती
त्यादि । स्त्रीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययात्तदशब्दस्येत्यर्थः । पुमा तुल्य पुवदिति । पु-
वद्भावातिदेशान्निमित्ताभावान्यायेन क्यविकरणविहितस्येपो निवृत्तिरित्यर्थः ।

वाग्रहणात्कल्याणीप्रिय इत्यादौ न भवति ॥

गो ॥ ॥ गोशब्दस्यन्यार्थे वर्तमानस्य न्ह-
स्वो भवति । पञ्च गावो यस्य स पञ्चगुः ।

वाग्रहणादिति । निपातत्वादनैकार्थत्वादित्यर्थः । अतश्च उक्तपुस्तकस्यैवात्र
रूढ पुवत्त्वेनेत्याह । गमाभार्थः । वामोरुभार्थः । तथा यद्मानिद्वत्त्वाशस्-
तरत्मादौ पुवत् । एनीवाचरति एतायते । पुवद्भावादाभिवृत्त्या पत्न्यादय
इति निपातितस्य मन्यापि निवृत्तिः । पण्डितत्वात्मानं मन्यते पण्डितमानिनी
त्वयोर्योगुणवाचकस्यैव पुवद्भावे । पटुत्वा भावः पटुता । पटुत्वम् । नेह ।
कुटीत्वम् । अत्र जातिवाचित्वम् । अल्पायै देहि अल्पशः । पटुतरा ।
पटुतमा । एव चरद्जातीयकम्पदेश्यदेशीयरूपपाशादौ । पटुचरी । पटुजा
वीया । दर्शनीयकम्पा । दर्शनीयदेश्या । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा ।
दर्शनीयपाशा । तथा कुक्कुट्यादीनामडादिषु । कुक्कुट्या अड कुक्कुटा-
ठम् । मृगपदम् । मृगभीरम् । काकशाव । इत्यादयः प्रयोगानुसारेणोक्ता ॥

संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्य पादशब्दस्यालोपोवक्त-
व्यः ॥ ॥ सहस्रं पादा यस्य स सहस्रपात् ॥ शो-
भनौ पादौ यस्य स सुपात् । व्याघ्रस्य पादाविव
पादौ यस्य स व्याघ्रपात् । द्वौ पादौ यस्य स द्वि-

पान् । द्विपादौ । द्विपादः । द्विपादम् । द्विपादौ ।
 शसादौ स्वरे परे पदादेशश्च वक्तव्यः ॥ ॥ द्विप-
 दः । द्विपदा । द्विपाद्व्याम् । द्विपाद्वि । इत्यादि ।

सस्यासुव्याघादिपुर्वस्येति । व्याघादय उपमानवाचिन एते पुर्वं यस्यत-
 स्येत्यर्थः । शमादाविति । चकारादनुक्तसमुच्चयार्थादीकारे ईपि आपितद्वि-
 त्तेऽपि । द्विपदी । कुले । द्विपदी-द्विपदा । ऋक् । नदादित्वादीपि हसाव-
 तादपि च पुनर्भावः । द्विपदोऽपत्य द्वैपद । वैयाघ्रपद्य ॥

टाडका ॥ ॥ समासे सति ट अ ड क इ-
 त्येते प्रत्यया भवति । “ टकारस्तत्पुरुषे च
 स्यादकारो द्वंद्व एव च ॥ डकारश्च बहुव्रीहौ
 ककारोऽनियमो मतः ॥ ” नो वा ॥ ॥ नांत-
 स्य पदस्य टेलोपो वा भवति यकारे स्वरे परे ।
 वाग्रहणात्कचिन्न भवत्युपधालोपश्च । अन्हो
 मध्यं मध्यान्हः । कवीनां राजा कविराजः ।
 टकारोऽनुबंध ईवर्थः । कविराजी । राज्ञा पू-
 राजपुरम् । वाक् च मनश्च वाङ्मनसम् । दक्षि-
 णस्या दिशि पंथा दक्षिणापथ । अहश्च रा-
 त्रीश्च अहोरात्रं । द्वौ च त्रयश्च परिमाणं येषां
 ते द्वित्राः । पंचच्च षट् च परिमाणं येषां ते
 पंचपाः । बहवो राजानो यस्यां नगर्यां सा व
 हुराजा नगरी । अत्र टिलोपे कृते आवतः
 स्त्रियामित्याप् । बहवः कर्तारो यरय स बहु-
 कर्तृक ॥

टाडका ॥ टश्च अश्च डश्च षश्च ते तथा । एते प्रत्यया समाप्ता

अव्ययीमावादिभ्यो यभायोऽय मयन्तीत्यर्थे । अत्रापि वाजुर्पेणासुपे
यादावममग । गो वा । वोमवसरे इत्यतो यम्बरे यस्य लोपहात्यो लो-
प इति टेरित्यवट्टेरित्यनुवर्त्य येनविचिन्मदत्तस्येति तावन्मयवट्टेतामि ए
त्वाह । नांतरस्येतीत्यादि ॥ अन्तो मध्यमिति विग्रहे तत्पुरुषे इच्छिदमा-
द्यस्य परत्वमिति परत्वे सार्णर्दापत्वे मय्याह इति स्थिते अत्राप्येनो-
त्तावात्माप्रटिलोपानिवृत्तौ उपधाकारलोपे मय्याह इति । पुस्तव लोपात् ।

कर्मधारयस्तुल्यार्थे ॥ ॥ पदद्वये तुल्यार्थे एका-
र्थनिष्ठत्वे सति कर्मधारयः समासो भवति ।
नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । रक्ता चा-
सौ लता च रक्तलता । पुमांश्चासौ कोकिलश्चे-
ति पुंस्कोकिलः ॥ पुंसः स्वप्ने संयोगात्तलोपो
वक्तव्यः ॥ ॥ नाम्नश्च कृता समासः ॥ ॥ प्रा-
देरुपसर्गस्य नाम्नश्च कृदन्तेन समासस्तत्पुरुषो
भवति । अपकृष्टो वादोऽपवादः । कुम्भं करो-
तीति कुम्भकारः ।

कर्मधारयस्तुल्यार्थे । तुल्यार्थत्वं नाम समानार्थत्वं तत्र मायश पद-
योद्धमिति पदद्वये इत्युक्तं । तेन नीलाचलयट इत्यादौ बहुपदंऽप्यदो
य एकार्थनिष्ठत्वे सतीति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽप्यर्थसमासमाहिम्ना एक-
स्मिन्नर्थे निष्ठा वृत्तिर्यस्येत्यर्थः । अतश्च कुम्भकलशादावनातिप्रसंग नील-
पद नीलघटादिभ्यो व्यापृत्य उत्पलपद च वामरसादिभ्यो व्यापृत्य एक-
स्मिन्नमित्यसौने वर्तते इति एकार्थनिष्ठत्वम् । नीलपदस्य विशेषणत्वात्पूर्वं
निपातः । रक्तलतेत्यन समानाधिकरणे लतापदे परे पुनर्द्वेति पुनर्त्वातिदे-
शादापी निवृत्तिः । पुम स्वप्ने इत्यन वक्तव्यत्वेन प्रयोगागुसारित्वात्
स्याधातुवर्जिते अग्रप्रत्याहारे परे स्वप्ने इत्यनुसन्धेयम् । ततश्च पुरुषानम् ।
पुंक्षारमित्यादौ स्वप्नेऽपि संयोगात्तलोपः । ताम्नश्चेति । प्रादेरुपसर्ग इत्यतो
विभक्तिव्यत्ययेन प्रादेरित्यनुवर्त्याह । प्रादेरुपसर्गस्य नाम्नश्चेति । यत्-
प्युपसर्गाणामपि नामत्वमस्त्येन तथापि नामारयावनिपातोपसर्गइत्यादौ भि-

नत्वेन निर्देशात्पृथगुक्ति । समाससामान्यस्य समास इति पूर्वोक्तयोगेनैव
मिद्वे समास इति विशेषपरम् । स चोत्तरपदार्थमवानस्तत्पुरुष इत्यभि-
प्रेत्योक्तम् । तत्पुरुषो भवतीति । अमादौ तत्पुरुष इत्यतो मङ्गुल्युक्ति-
न्यायेन तत्पुरुष इत्यनुवृत्तिर्वा । चकागादूरीकृत्य स्थलीकृत्येत्याद्यपि ।
कालो भोक्तृमित्यादौ च न उच्ये कृत्य-उच्ये कृत्वेत्यादौ च नेत्यादि प्र-
योगवशाज्ज्ञेयम् ॥

सहादेः सादिः ॥ ॥ समासे सति सहादीनां
सादिर्भवति । पुत्रेण सह वर्तत इति सपुत्रः ।

सहादेरिति । आदिना समानस्य ज्योतिर्जनपदरात्रिनामिनाम गोत्ररूप-
स्थानवर्णवयोवचनबधुषु पिण्डगधलोहिकुम्भिवेणीपत्नीपक्षेषु । तथा ब्रता-
चरणार्थे । ब्रह्मचारिणि परे यमस्याते र्थाथे च सो भवति । समान
ज्योतिर्यस्य स सज्योति । सपिण्ड । सत्रब्रह्मचारी । सतीर्थ्य इत्यादि ।
पुत्रद्वेत्यतो वानुवृत्ते कचिन्नित्यम् । कचिद्वा कचिच्च नेति व्यवसेयम् ।
प्रत्ययाते उदरे वा । सोदर्थ । समानोदर्थ । रूपनामगोनरूपस्थानवर्णव-
योवचनधर्मजातीयेषु वेति केचिन् । सरूप । समानरूप इत्यादि ।
दृग्दृशदृक्षेणु च । सदृक् । सदृश । सदृक्ष इत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेया ।
पुत्रेण सह आगत इति विग्रहे समामे अव्ययत्वात्सहशब्दस्य पूर्वनिपाते
सादेशे च सपुत्र इति मिहम् ॥

सहसन्तिरसा सघिसमितिरय ॥ ॥ सह अं-
चतीति सद्धयङ् । सम् अंचतीति सम्यङ् ॥
तिर. अचतीति तिर्यङ् ।

सहेति । सह अचतीत्यत्र सत्स्य सध्यादेश । सम् अचतीत्यत्र सम म-
भिरादेश । तिर अचतीत्यत्र तिरसस्तिर्यादेश । एव देवानचति विष्ण-
गचति अमुमचतीत्यादिविग्रहे । देवद्रि विष्वद्रि अदद्रचाद्यादेश । देव-
द्रचङ् । विष्ण्वङ् । अदमङ् ।

को. कदादि. ॥ ॥ कुशब्दस्य कुत्सितेपदार्थयो-
स्तत्पुरुषे कत् कय का आदेशा भवन्ति । कु-

त्मितं अन्नं वदन्नम् । ईषदर्थे काकवकद्रवति ।
 ईषदुष्णो वदुष्णम् । काष्णम् । कवोष्णो । जो-
 मंददेशश्च ॥ मन्दोष्णम् । कुत्सितं लग्णं
 कालवणम् । ग्यवदयोश्च ॥ ॥ वद्रेयः कद्वदः ।
 पुस्पे वा ॥ ॥ कुपुरुषः । कापुरुषः । पच्य-
 क्षयो ॥ ॥ फोः कादेशः म्यान् । कुपयः-का-
 पयः । कक्षः-काक्ष ॥ ईषदर्थे च ॥ ईषज्जलं
 काजलम् । पद्भिः अधिरा दश पांडश । प-
 द्दन्ता यस्य पांडन् । पप् दन्त इति स्थिते ॥
 दन्तम्य दतृ । ऋ इन् । पम्य इत्वम् । दम्य डः ।
 त्रितो नुम् । पोडन् । पद् प्रकारे पांडा । मंख्याया-
 प्रकारे धा ॥ धस्य द् । पप उत्त्व दतृदश वासूत-
 रपदादेः । द्रुत्व च वा भवतीति वक्तव्यम् । पांडा ।
 पद्धा । वृहच्छब्दस्य सुडागमे तलोपश्च ।
 वृहता पतिः । वृहस्पतिः । महच्छब्दस्य टरा-
 कार समानाधिकरणं । महादेवः । महेश्वरः ।
 द्यौश्च भूमिश्च यावाभूमी । द्यौश्चदस्य यावा-
 दंश । जायाया जभावो दंभावो निपात्यते । दं-
 पती । जंपती । कचिज्जायापती ॥

कोटिति । सत्पुरुषे समये कुशब्दस्य कुत्सार्ये ईषदर्थे च वाच्ये का
 क् का इत्यादेशा स्युः । अन्ननिर्णयदानेषु को वक्तव्यम् । कवाक्षे
 पुरुषे षणि । ईषदर्थे च वाच्येऽभ्युन्यग्रातुष्णे काकल्पा कुत्सितमन्न
 वदन्नम् । कन्नय । कद्वय । कद्वद । काक्ष । कापुरुष । कापय । कु-

पथ । ईपञ्जल काजलम् । काग्नि । कवाग्नि । कोष्णम् । कदुष्णम् ।
 मृणे च जावौ । कतृणम् । तत्पुरुषादन्यत्र रुष्टो राज्ञा । षोडशित्यादी
 षट् दत्ता यस्य षट् च दश च षट्प्रकारेणेति विग्रहे छुत्वम् । सहादित्वा-
 त्वप' यो इत्यादेशो निमित्ताभावन्यायस्यनित्यत्वत्छुत्वनिवृत्ति । पुन-
 द्वेत्यवो वानुवृत्तेश्च धामत्यये वा । पडधा । कचित्तपदाते पदातताश्रय-
 णात्छुत्वाभाव । तदुक्तम् । पष उत्तव दत्तदशधासुत्तरपदादे छुत्व धामु
 वा वक्तव्यमिति । बृहता पतिरिति विग्रहे देवताया वाच्याया बृहत् बृहस
 आदश सस्य विसर्गेऽऽहि सहादित्वात्स । एर चोरे वाच्ये तत्करोतिविति त-
 स्कर । महाश्चामावीश्वरश्चेति विग्रहे समानाधिकरणे जातीयदेशीययोश्च
 परतो महतो महा इत्यादेश । घासकरविशिष्टेष्वपि । महाघाम । महाकर ।
 महविशेष । महामायेत्यादौ महतीशब्दस्यापि । घौश्च भूमिश्चेति विग्रहे
 घौशब्दस्य दिव्शब्दस्य वा घावादेश । प्व जाया च पतिश्चेति विग्रहे
 जायाया जभावदभावौ वा । जपती । दपती । जायापती । सहादेराऽऽतिग-
 णत्वमाह ॥ आऽऽतिगणोऽयमिति ॥ आरुत्या सिद्धशब्दस्वरूपदर्शनेन त-
 दवर्गेण्यत इत्यान्वर्थेसज्ञात् सिद्धशब्दस्वरूपमुपलभ्यादेशनिधान यस्मिन् स
 * आऽऽतिगण इत्यर्थः ॥

अलुक् कचित् ॥ ॥ कचित्समासे कृदन्ते तद्वि-
 तेऽपि विभक्तेरलुग्भवति । कृच्छ्रान्मुक्त । अप्सु
 योनिरस्येत्यप्सुयोनि । उरसि लोमानि यस्यासौ
 उरसिलोमा ॥ हृदि स्पृष्टशतीति हृदिस्पृक् । कंठे
 कालो यस्यासौ कंठकाल । वाचोयुक्ति । दि-
 शोदंड । पश्यतोहर । वनेचर । खेचर ॥

अलुगीनि ॥ समामन्त्रत्ययोरिति प्राप्तस्यापवादत्वात्कृदन्ते च तत्मा-
 ह्यभावात्सरमिजमित्यादौ नात्रश्च कृता समास इति समासे एव प्राप्तलुक्-
 तिपेक्षात्कृदन्ते इत्यसम्भ्य पाठ । तद्वित्ते अमुक्यापत्य आमुक्यायण ॥

समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनां मध्यमप-
 दलोपो वक्तव्यः ॥ ॥ शाक. प्रियो यस्य स

शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च शाकपार्थिवः ॥

समानाधिकरणे शाकपार्थिवादीनामिति । पार्थिवादौ समानाधिकरणे पूर्व-
पदस्य यदुत्तरपद तस्य लोप इत्यर्थः । शाक प्रियो यस्य स शाकप्रियः ।
देवान्पूजयतीति देवपूजक इत्यत्रोत्तरपदयोः प्रियपूजकपदयोर्लोपः । मध्यम-
पदलोप इति पाठे समुत्थापेक्षया मध्ये उर्वनानस्येत्यर्थः । आग्निगणोऽयम् ॥

आदेश्व द्वे ॥ ॥ द्वे समसे पूर्वपदस्य लोपो
भवति । चकारग्रहणाद्विकल्पेन । माता च पिता
च पितरौ । शिष्यमाणो लुप्यमानार्थोभिवायी ।
श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । दुहिता च पुत्रश्च पुत्रौ ॥

आदेश्वेति । द्वे समसे आदेशदिभूतस्य पादस्य लोपो वाच्यः । वक्त-
व्ये तु मयोगात्तर इति मयोगतो व्यवस्था ॥

ऋतां द्वे ॥ ॥ द्वे समसे पूर्वपदस्य ऋ
कारस्यावकारो भवति । माता च पिता च
मातापितरौ । द्वे सर्वादित्वं वा ॥ ॥ द्वे
समसे सर्वादित्वं वा भवति । वर्णाश्च आश्र-
माश्च इतरे च वर्णाश्रमेतरे-वर्णाश्रमेतरा ॥

ऋता द्वे इति विद्यायोः निःसन्ध्याचिनामृकारात्तानां पुत्रे च परे पूर्वपदा-
तन्त्यकारो वक्तव्य इत्यर्थः । माता च पिता चेति विग्रहे समसे एभ्यो माता
गरीयसीत्यादिवचनान्मातुः प्रधानत्वात्पूर्वनिपाते आकारादेशः । एव होता-
पितरौ पितापुत्रौ इत्यादि अन्यत्र कर्तृभोक्तारौ । द्वे इति । असर्वादित्वमि-
च्छेद् । ततश्च द्वद्वयसमसे सर्वादित्वं न भवति । वा इति । जसीति
शेषः । वाशब्दादेव जसि वा नान्यत्र । वर्णाश्च आश्रमाश्च इतरे चेति विग्रहः ॥

वैयधिकरणे बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपश्च वक्त-
व्यः ॥ ॥ कुमुदस्य गध इव गधो यस्य सः ।

कुमुदगंधिः । उपमानाच्च ॥ ॥ उपमानाप्त-
स्य गंधशब्दस्याकारस्येकारो भवति । हंस-
स्य गमनमिव गमनं यस्याः सा हंसगमना ॥

वैयधिकरण्य इति । भिन्नविभक्त्यतपदवाच्यत्वं वैयधिकरण्यम् । गंध-
पदस्य मध्यवर्तिनो लोपे हवेत्यस्योक्तार्थत्वादप्रयोगः । चकाराद्वधशब्द-
स्येकारात्तादेशः । चकारादेव निर्गतात्त्रिशदगुल्यो यस्मात्स निर्विश-
खह्णः । इत्यत्रागुलिपदस्योत्तरस्यापि लोपः ।

दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ ॥ दिग्वाचक संख्या-
वाचकशब्दौ संज्ञाया विषये परपदतुल्यार्थे
समस्येते स समासस्तत्पुरुषो भवति । अ-
विग्रहो नित्यसमासः । अन्यस्त्वस्वपदविग्र-
होऽपि । दक्षिणाग्निः सप्तग्रामः ॥ ॥ इति स-
मासप्रक्रिया ॥

दिक्संख्ये इति । दिग्वाचकसंख्यावाचकशब्दावित्यर्थः । संज्ञायामित्यनेन
नित्यसमाससूचनात्तल्लक्षणमाह ॥ अविग्रह इति ॥ दक्षिणाग्निरित्यादौ वि-
ग्रहशून्य एको नित्यसमासः । अधिस्त्रीत्यादावस्वपदविग्रहः । समस्य-
मानपदान्यपदविग्रहः । अन्यौनित्यसमास इति नित्यसमासो द्विधेत्यर्थः ॥

इति सारस्वतप्रसादे समाससंक्षेपः समासः ॥

अथ तद्धितो निरूप्यते ॥

अपत्येऽण् ॥ ॥ नाम्नोऽपत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भ-
वति । उपगोरपत्यमिति वाक्ये उपगो. अण्
इति स्थिते 'समासप्रत्यययोरिति' पष्ठीलोपः
णकारो वृद्ध्यर्थः

समासश्चावयेनास्माभित्यत्र घञशब्दात्तद्धितस्याप्यवयवयोग्यत्वे एव
ससृचनात्ममाससमासावसरसगरत्या तद्धितप्रत्ययान्निरूपयितुमुपपन्नमे ।
अथेति । तद्धित इति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्य नाम-
देभ्योऽर्थान्तरमतिपादाशक्तिप्रदत्तेन त्रिहितोऽनुकूलस्तद्धित इत्यनर्गसशा
विज्ञायात्तद्धितसज्ञाऽणादीनामिति भाव । अपत्येऽण् । नाम्न इति नामप्रकर-
णत्वात् । अथापि पूर्ववन्नाम्नाच्चेऽपद प्रोच्यते । वास्ये औपगव इति
तद्धितार्थेऽोरके इति शेषः । अपत्याप्यस्याणोक्तत्वाद्भुक्तार्थानामित्यभिप्रेत्य
पदामयोग ॥

आदिस्वरस्य ङिति च वृद्धिः ॥ ॥ स्वराणां मध्ये
य आदिस्वरस्तस्य वृद्धिर्भवति । अिति णिति च
तद्धिते परतः । उकारस्य औकारो वृद्धिः ।

आदिस्वरस्य । आदौ स्वर आदिस्वर । आदित्वं च स्वरापेक्षयेत्य-
भिप्रेत्येकस्वराणां मध्ये इत्यादि । ततश्च वामिष्ठ इत्यादौ वृद्धिः । तद-
पि सम्भवदभिप्रायम् । ततश्च एः कामस्यापत्यमायइत्यादावाद्यतवेदेकस्मि-
न्निति आदिगत्याद्वरत्थेव वृद्धिः एतदपि सम्भवदभिप्रायम् । अ् च ण् च
ङ्गो ङ्गापितौ यस्य स ङित् तस्मिन् तद्धिते परत इति तद्धितप्रकरणत्वात्
उकारौकारयो स्थानादीनां तरतमत्वादौकारी वृद्धिरित्यर्थः ॥

घोऽव्ययस्वरे ॥ उकारस्यौकारस्यो च अवृ भवति
यकारे स्वरे । औपगवः । वासिष्ठः । गौतमः ।
शिवादिभ्यश्चेति वक्तव्यः ॥ ॥ शैवः । वैदेहैः ।

घोऽव्ययस्वरे । उध ओश्च घो इतिमाकेतिकं पथी द्वित्रचनातम् । व्यश्च
स्वरश्चेति समाहारः । एतत्तद्धितप्रकरणत्वात्तद्धिते एवेति गोयान्नमित्यादा-
नतिप्रसङ्गः । ओकारस्य स्वरे अविनि सिद्धेऽपि यकारे विधानार्थे वच-
नम् । यद्यपि वनिःस्वरवधकार इति स्वरत्वातिदेशाद्यकारेऽपि अवृ
सम्भवति तथापि सूत्रस्य उत्तव्यानुष्जीवित्यादीकारोक्तिर्युक्तैव । नाम-
सज्ञायां स्याद्युत्पत्तां देववर्षं नेयम् । यमिष्ठस्याप्य गौतमस्यापत्यमिति
निगमे । ऋषिवाचकत्वादिअभावे । अण । यस्य लोप इति लोपः ।

ॐ उराणि ॥ ॥ ऋकारस्य उर् भवति आणि
परे पपो णो मातरि । पाणमातूरः । द्वयोर्मात्रा-
रपत्य द्वैमातूरः ॥

ऊर् उराणि । पाणः मातृणामत्यमिति विग्रहे आणि सम्यापूर्वत्वात्-
द्वितार्थविपयत्वात् द्विगुणमामे विशक्तिलोपे । पदातत्वमाश्रित्य पो ड इति
इत्वे मृग्य दृष्णमयमियादायिज जमे जमा वेत्यत्र चपा अवे जवा इ-
त्यतो जवा इत्यनुवृत्ते कचिजवा जमे परे जमा भवतीति जवस्य ढका-
रस्य मवर्गत्वात् जमे जमो णकारः । केचित्तु नमि लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्ष-
णचोपेभेददाश्रितौ ढइति णकार इत्याहुः । अन्येतु हसेर्हस इति यस्य
द्वित्वे खमपरत्वेन पूर्वस्य पो ड इति इत्वे खमे चपा इति चपे दप-
सयोगात्तत्रोपे च निमिताभापन्यायन्यानित्यत्वात् जमे जमा पेति प्र-
ण इत्याहुः ।

अत इज्जनृपेः ॥ ॥ अकारातानाम्नोऽनृपिश-
ब्दादपत्येऽर्थे इज्ज प्रत्ययो भवति ॥ यरय त्वापः
। देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिः । श्रीधरस्यापत्यं श्री-
धरिः । दशरथस्यापत्यं दाशरथिः । धृगदृग्भ्यश्च
पत्यं पौरदरि ॥ ब्रह्मादिभ्यश्च ॥ ॥ औङ्लोमिः ।
। कार्णि । औङ्लोमिः । आग्निशमिः ॥

अत इजिति ॥ ॥ अत इज् इति योगविभा-
कित्यादावृषिवाचकेभ्योऽपीज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज ।
सेवर्भ्यया शिवादिभ्योऽनृपिवाचिभ्योऽपिज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज ।
त्य शैव । आकृत् राघव वृष्णिपुत्र । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज ।
कुम्भ्योऽपि । नाकुत् । महादेव । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज ।
भ्योऽनकारातेभ्यो पीज् । बाङ्गि । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज ।
। नातेभ्यो नो नेति दिलोप । पञ्चमद्वय । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज ।
भिजि अम्हादेश । मौगादि । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज । वा ठाठ्ठादिभ्योऽपीज ।
योगादुक्तम् ॥

प्यायनणैषणीया ॥ ॥ गर्गेनडात्रिस्त्रीपितृ-
 प्वस्त्रादेश्व ॥ ॥ गर्गादेर्नडादेरव्यादे. स्त्रीपितृ-
 प्वस्त्रादेश्व ण्य आयनण् एयग् णीयइत्येते प्र-
 त्यया भवन्ति अपत्येऽर्थे । गर्गस्थापत्यं गार्ग्य.
 । वत्तस्यापत्यं वात्स्य. । नडस्यापत्यं नाडाय-
 ण. । चरस्यापत्यं चागयणः । अत्रेरपत्य आ-
 त्रेय । गागेय । मह्या अपत्यं माह्येय. । क-
 पेरपत्यं कापेय. । पैतृप्वस्त्रीयः ॥ अतृप्वस्त्री-
 त् ॥ ॥ अमुप्यापत्यं आमुप्यायणः । मातृ-
 पितृभ्या स्रगुः सस्य पत्व वैक्तव्यम् ॥ ॥ मा-
 तृप्वस्त्रीय । पितृप्वस्त्रीय । पितृमातृभ्या व्य-
 डुलौ ॥ ॥ पितुर्भाता पितृव्य. । मातुर्भाता मा-
 तुल । पितुर्डामहन् ॥ ॥ पितु. पिता पिता-
 महः । मातु. पिता मातामह. । पितुर्माता
 पितामही । मातुर्मातामातामही ।

प्यायनगिति । ण्यश्च आसनण्च ण्यण् णीयश्च ते तथा । गर्गश्च न-
 डश्च अनिश्च स्त्री च पितृप्वसा च वा आर्गीयस्य स तथा द्वाद्धान्तत्वाद्वा-
 दिशब्दस्य प्रत्येकं सञ्ज इत्यभिप्रेत्याह । गर्गादेरित्यादि । गर्गादेर्गणाण्य-
 नडादेर्गंगादायनण् । अत्र्यादेर्गैगात्स्त्रीलिङ्गाच्च ण्यण् । पितृप्वस्त्रादेर्गण-
 णीय । ण्यणच । वाशब्दानुवृत्तेस्तस्य डित्वाट्टिलोपो वा पैतृप्वस्त्रेय ।
 मातृप्वस्त्रेय । इति विवेकः । स्त्रीलिङ्गादिति स्त्रीप्रत्ययातोपलक्षणम् । अत-
 एव भमेरपत्यं भौम इत्यादावपमग ।

लुब्धबहुत्वे क्वचित् ॥ ॥ अपत्येऽर्थे उत्पन्नस्य
 प्रत्ययस्य बहुत्वे सति क्वचिद्व्यनृपिविषये

लुभभवति । गंगी. । वसिष्ठा. । अत्रयः । विदे-
हाः ॥ देवतेदमर्थे ॥ ॥ देवतार्थे इदमर्थे चो-
क्ताः प्रत्यया भवन्ति । इंद्रो देवतास्येति ऐंद्रं ह-
विः । सोमो देवतास्येति सौम्यम् । देवदत्तस्य
इदं देवदत्तं वस्त्रम् ॥

लुग्बहुत्वे कचिदिति । गर्ग्यस्फुटिदादिभृग्वश्रिकुत्सगितोत्रसिष्ठगौतम-
वैशतुल्यक्षत्रियेभ्य परस्य प्रत्ययस्य बहुत्वविषये लुग्भवतीत्यर्थः । देवते
देवता च इदम् च देवतेदमौ । देवतेदमयोरर्थः देवतेदमर्थस्तस्मिन् उक्ता अ-
णादयो यथायोग्या भवन्तीत्यर्थः ॥

कचिद्वयोः ॥ ॥ पूर्वपदोत्तरपदाद्यो कचिद्वृ-
द्धिर्भवति । अग्निमरुतौ देवते अस्येति आग्निमा-
रुतं कर्म । सुहृदो भावः सौहार्दम् । अत्र भा-
वेऽप्यवक्तव्यः ।

कचिदिति । आदिस्वरस्येत्यत्र पदापेक्षया आदित्वेऽविशोपाद्वयो पूर्व
पदादे उत्तरपदादेश्च वृद्धिर्भवतीत्यर्थः । अग्निमरुतौ देवते अस्य तत्र आ-
ग्निमारुतम् । कर्मेति विशेष्यपदम् । सुहृदो भावः सुभगस्य भावः इति विग्र-
हे भावार्थे प्रत्ययानभिधानादत्र भावे अण्वक्तव्य इति वक्तव्यत्वात्स्वा-
र्थेऽपीत्यपिशब्दादनुक्तसमुच्चयार्थोद्वा विकाराभावसमूहादावपि मिहैरत्रापि
तेनैव वक्तव्यो व्याख्येयः । सौभाग्यमित्यत्र भावे उत्तरयण इति यणः ।
यदि तु भावे यण्वक्तव्य इति पाठस्तदा भावे उत्तरयण इत्येव यणसिद्धे-
तेनैव वक्तव्यो व्याख्येयः ॥

णितो वा ॥ ॥ उक्ता प्रत्यया विप्रयातरे
णितो वा भवन्ति । अजो गौर्यस्य स अजगुस्त-
स्येदं धनुः आजगवम्-अजगवं वा । कुमुदस्य

गंध इव गंधो यस्य सः कुमुदगंधिः तस्यापत्यं
 स्त्री कौमुदगंध्या । श्वशुरस्यायं श्वाशुर्यो ग्रामः ।
 विष्णोरिदं वैष्णवं । गोविदं गव्यम् । कुलस्य इव
 कुल्यम् । त्वन्मदेकत्वे ॥ ॥ तव इदं त्वदीयं ।
 मम इदं मदीयम् ।

गित इति । प्राक् उक्ता अणादय प्रत्यया विषयातरे मुख्यविषयाद
 यादिकपादन्यस्मिन् विषये इदमर्थोद्गी गितो गित्कार्यरुतो वा भवतीत्यर्थः
 । अयं च गित्वाविदेशो गितोऽपि व्यवस्थितः । प्रिकल्पेन गित्वत्तदभा
 र्थः । अजगुशब्दादिदमर्थेऽगिति वप्रिकल्पाद्द्विविकल्पः । धनुर्वदत्याजगव
 नाङ्गिकरगोचरम् । इति कात्यायनमते नित्यम् । अमरासिंहमते तु पिना
 नेऽजगव धनुरित्युक्तेर्नेति विकल्पः । विषयातर इत्यस्य प्रत्युदाहरणम् ।
 कौमुदग येति । तत्र वैयर्थिकरण्ये बहुव्रीहौ मध्यमपदलोपश्चेति बहुव्रीहौ
 मध्यमपदलोपे च चकाराद्वधशब्दस्येकारात्तादेशे कुमुदगधिशब्दादपत्यार्थे ग
 त्तिदित्वात् ण्यप्रत्यये विषयातरत्वाभावाणित्वविकल्पाभावात् स्त्रीत्यादाप् ।
 नचिन् कुमुदगध्मेति गित्वाभावोदाहरणमप्यस्ति । तद्वित्यम् । विषयातर-
 वाभावात् । श्वाशुर्यं । वैष्णवमित्यत्र नित्यं गित्यम् । गव्यमित्यादौ च न ॥

चतुरश्रलोपः ॥ ॥ चतुरशब्दस्य चकारस्य
 लोपो भवति ण्यणीययो परतः । तुर्यः-तुरीयः ।
 अन्यस्य दक् ॥ ॥ अन्यशब्दस्य दगागमो भवति
 णीयप्रत्यये परे । अन्यस्य इदं अन्यदीयम् ।
 अर्द्धजरत्या इव अर्द्धजरतीयम् ।

चतुरश्रलोप इति । चतुरशब्दस्य यश्चकारस्तस्येत्यर्थः । ण्यणीययो
 परतो लोपो वक्तव्य इत्यर्थः । चतुर्णां सख्यापूरण इति विग्रहे स्त्रायेऽपी
 त्यपिशब्दात्पूरणार्थं ण्यणीयौ तयोश्च गित्वाभावादादिवृद्धचकार । अ-
 न्यस्य दगिति । अन्यशब्दाण्णीये दगागमो वक्तव्यः । कित्वादते । अह-
 न्यस्येदमिति विग्रहः ॥

कारकाद्व्रियायुक्ते ॥ ॥ कारकादप्येते प्रत्यया
भवन्ति क्रियायुक्ते कर्तरि कर्मणि चाभिधेये ।
कुङ्कुमेन रक्तं वस्त्रं कौकुमम् । मथुराया आग-
तो माधुरः । ग्रामे भवो ग्राम्यः । धुरं वहतीति
धुर्यः । धौरेयः ।

कारकादिति । क्रिया धात्वर्थस्तद्युक्तस्तदाश्रयः । स च कचित्कर्ता ।
इच्छि कर्म । यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाश्रया देवदत्तः ।
देवदत्त आश्रयः पचतीत्यादौ च विधितिरूपाया पचनक्रिया आश्रयः
कर्मभूतीदन इत्यभिधेत्य कर्तरि कर्मणि चाभिधेये इत्युक्तम् । यत्क्रिया-
युक्ते कर्तृकर्मणी तत्क्रियाकारकादणादयो भवन्ति । तद्विज्ञातस्य चिते एव
वाच्ये भवेतामित्यर्थः । कौकुममित्यत्र रजनक्रियायाः करणकारकात्
कुङ्कुमाद्रजनक्रियायुक्ते वस्त्रेऽभिधेयेऽण् । धुरमिति । कर्मकाङ्क्षाद्वहनाक्रि-
यायुक्ते कर्तर्यनङ्गुहि वाच्ये ण्य एयण् । गितो वेति व्यवस्थितो गिवा-
भावादादिगृह्यभावः । एयणश्चणित्वाहृद्धि गितो वेत्यनन्तरमूत्रतो वानु-
वृत्तेष्वैवम्ययाऽर्थविक्षेप एव न भिन्नः शरेण रामेणेत्यादी ॥

केलेयेकाः ॥ ॥ क इन इय इक इत्येते प्रत्यया
भवन्ति भवाव्यर्थेषु । णित्वं चैपा वैकल्पिकम् ।
कर्णाटे भवः-कर्णाटकः कर्णाटको वा । ग्रामा-
दागतस्तत्र जाता वा ग्रामीण-ग्राम्यः । स-
ग्रीचि भवः सग्रीचीनः । समीचि भवः । समी-
चीनः । तिरश्चि भवः तिरश्चीनः ।

केनेति । कश्च इनश्च इयश्च इकश्च ते तथा । णित्वं चैपा वैकल्पिकाभिति ।
णितो वेत्यम्यान्ानुवृत्तेरिति भावः । सद्गच्छेव सग्रीचीनः । सम्यगेव समी-
चीनः । सार्धे ईमत्यये । तद्विधे परे अचेर्दीर्घश्चेत्यकारलोपपूर्वकारदीर्घो
तिरश्चीन इत्यत्र तिरश्चादय इति तिरश्चनिपातः ॥

यन्तोश्च ॥ ॥ कचियकारलोपो भवति । क-
 न्यायाः लानः कानीनः ॥ नक्षत्राणां वक्तव्यः ॥
 पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी । पौष्या भव-
 पौषीणः ॥ इयो वै ॥ ॥ क्षेतात्वायने इति क्ष-
 त्रम् । क्षत्रे भवः क्षत्रियः क्षात्र्यः । शुक्राज्जानं
 शुक्रियम् । इंद्राज्जानं इन्द्रियम् । अर्क्षदीव्य-
 तीति आक्षिप्तः । शब्दं करोतीति शाब्दिकः
 । तर्कं करोतीति तार्किकः । वेदे जाता वैदिकी
 । स्तुतिः ब्रह्मा ।

यन्तोश्चोति । कचिनाक्षिते ये यकारस्य लोपो यक्तव्य इत्यर्थः । क-
 न्यायां भव इति नियमे ईत । यस्य लोप इत्यत्रागच्छोप । आदिगुदि । पुष्ये
 ना पौषीण । इयो पौषीणमन्तराज्जातोय । क्षत्रजाति । क्षत्रिय ।
 सामोऽय । अर्क्षदीव्यति शब्दान् करोति । वक्तव्ये वद वेत्त्यादि वि-
 मदा । वैदिकीयम वददित्वादीप् ॥

विमादेन्त्यतनौ ॥ ॥ विमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थेषु
 त्यतनौ प्रत्यया भवतः । कुत्रभव कुत्रत्य । कु-
 तस्त्य । अद्य भव अद्यतन । ह्यो भवः ह्य-
 रतन । इयो भवः इयस्तन । सदा भवः सदा-
 तन । दक्षिणापश्चात्पुरुषस्त्यणवक्तव्यः ॥ ॥ दा-
 क्षिणात्य । पार्श्वात्य । पारस्त्यै । स्वार्थेऽपि ॥ ॥
 उक्ता प्रत्यया स्वार्थेऽपि भवन्ति । देवदत्त
 एव देवदत्तक । चत्वार एववर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् ।

चोर एव चौरः । भागधेयम् । रूपधेयम् ।

नामधेयम् । भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ ॥

किमादेस्त्यतनाविति । किमादेरिति किमशब्द आदि आद्यवयवो यस्य तत्प्रकारकाद्रणात् त्य । स च अमा इह क तमिकुत्रेभ्य । अमात्य । इहत्य । कृत्य । कुतस्य । कुत्रत्य इत्यादि । एवमैषमसूत्राश्वसस्त्य । ऐषमस्त्य । यस्त्य । श्वस्त्य । तथा परुत्परारिचिरात्तत् । पटत्तम् । परारित्तम् । चिरत्तम् । दक्षिणापश्चात्पुरमस्त्यण् तस्य च णितो वेति णित्वम् । दक्षिणस्या भावी दाक्षिणात्य पाश्चात्य पौरस्य इत्याद्युक्तम् । स्वापेऽपीति । अपिशब्दोऽनुक्तममुच्चयार्थस्ततश्चेष्टसिद्धि । चत्वार एव वर्णा इति विग्रहे कर्मधारये चतुर्वर्णशब्दात्स्वार्थे ण्य ।

अणीनयोर्युष्मदस्मदोस्तवकादिः ॥ ॥ आदेशा

भवन्ति । तव इदं तावकम् । मम् इदं माम-

कम् । तावकीनः । मामकीनः । यौष्माकः ।

आस्माकः । यौष्माकीणः । आस्माकीनः ।

अणीनयोरिति । अण् च ईनश्च अणीनी तयो परत युष्मदस्मदो-
स्तवकादि । एकत्वे तवकममकौ द्वित्वबहुत्वयोर्युष्माकास्माकौ च
वक्तव्यावित्यर्थः । अनेकवर्णत्वेन गुरुत्वादुरु शिश्वेति सर्वादेशः ॥

वचुल्ये ॥ ॥ तुल्ये सादृश्येऽर्थे वन् प्रत्ययो

भवति । चंद्रेण तुल्यं चंद्रवत् मुखम् । घटेन

तुल्यं घटवत् । उदरम् । पटवत् । कंबलम् ।

वादेति । तृतीयावात् क्रियातुल्य इति व्याख्येयम् । तेन पुत्रेण तुल्य
स्थूल । गोमान्वा । इत्यादौ गुणद्रव्यतुल्ये न । केचित्तु तुल्य इति सा-
मान्योक्तेर्बुद्धितार्थप्रयोगदर्शनात्पुत्रतुल्यस्थूल इत्यादावपि अस्तीत्यादि-
क्रियाभ्यासाद्विरिचज इत्यादाविव वत्प्रत्ययेऽप्यदोषातृतीयावात्क्रि-
यात् । इति विवक्षितम् । चद्र इव पट इव पटस्येवेति प्रथमामत-

यलोपश्च ॥ ॥ कचिद्यकारलोपो भवति । क-
न्यायाः जातः कानीनः ॥ नक्षत्रादण्वक्तव्यः ॥
पुण्येण युक्ता पौर्णमासी पौपी । पौष्यां भव-
पौपीण ॥ इयो वा ॥ ॥ क्षतात्त्रायते इति क्ष-
त्रम् । क्षत्रे भव क्षत्रिय क्षात्र । शुक्राज्जात
शुक्रियम् । इंद्राज्जातं इंद्रियम् । अक्षैर्द्रव्य-
तीति आक्षिक । शब्द करोतीति शाब्दिकः
। तर्क करोतीति तार्किक । वेदे जाता वैदिकी
। स्तुतिः अल्पा ।

यलोपश्चेति । कचिद्विहिते परे यकारस्य लोपो वक्तव्य इत्यर्थः । कन्या-
या भव इति विग्रहे ईन । यस्य लोप इत्यकारलोप । आदिवृद्धि । पुण्ये
भव पौपीण । इयो वेति क्षत्रशब्दाज्जातावेवेय । क्षत्रजाति । क्षत्रिय ।
क्षात्रोऽन्य । अक्षैर्द्रव्यति शब्दान् करोति । तर्कमर्थति वेद वेत्यादि वि-
ग्रहा । वैदिकीत्यत्र तदादित्वान्तीप् ॥

किमादेस्त्यतनौ ॥ ॥ किमादेरद्यादेर्भवाद्यर्थेषु
त्यतनौ प्रत्ययौ भवतः । कुत्रभव कुत्रत्य । कु-
तस्त्य । अद्य भव अद्यतन । ह्यो भव ह्य-
स्तन । श्वो भव श्वस्तन । सदा भव सदा-
तन । दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यण्वक्तव्य ॥ ॥ दा-
क्षिणात्य । पार्श्वात्य । पारस्त्यै । स्वार्थेऽपि ॥ ॥
उक्ता प्रत्यया स्वार्थेऽपि भवन्ति । देवदत्त
एव देवदत्तकः । चत्वार एववर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् ।

कर्मण्यपि यण्-वक्तव्यः ॥ ॥ ब्राह्मणस्य कर्म
ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राज्यम्-राजन्यम् ।

कर्मण्यपीति । अपिशब्दात्साध्वयेंऽपि । सामसु साधु सामान्य । क-
र्मण्य । नो वेति शब्दव्यवस्थया ङिलोपप्रसङ्गः । नाम्नो नो लोपश्चावित्य-
त्रापि न्हस्वो वेत्यतो वानुर्कृष्णाद्वच्यवस्थया च तदभावः । एवं सभाया
साधु सम्य । समाने वीर्ये वासो सतीर्थ्य । सहदेरिति समानस्य स ।
समाने उदरे शयित समानोदर्थ्य । सोदर्थ्य । विकल्पेन सादेशः । अग्रा-
दिभ्यर्हयेयतो वार्धे । अग्रे भव अग्रीय-अग्रिय-अग्र्य । तथा हि-
वार्धे शरीरावयवाद्यत् । दन्तेभ्यो हित दन्त्यम् । कञ्च । ओष्ठचमित्या-
दि । शतेन ऋत शत्यः । इत्यादि प्रयोगानुसारेणोक्तम् । गितो वेति
गित्वव्यवस्था ।

लोहितादेर्ङिमन् ॥ ॥ लोहितादेर्भावेऽर्थे इमन्
प्रत्ययो भवति स च ङित् । ङित्त्वाङिलोप- ।
लोहितिमा । अणोर्भावेऽणिमा । लघोर्भावे
लघिमा । महतो भावो महिमा ।

लोहितादेरिति । भावे तत्त्वयण इत्यनुवृत्तेस्तेऽपि । ततश्च लोहितवा-
लोहितत्व-लोहितमित्याद्यपि ॥

ऋ र-इमनि ॥ ॥ ऋकारस्य रेफो भवति इम-
नि परे । प्रथिमा । ङ्ठिमा ।

ऋ र इति । वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसारीत्वाद्दसादेर्लघोरित्येव नेह । ऋ-
जिमा । लणिमा ।

बहोर्भावे इति-विग्रहे । बहोर्लोपो भूश्च-चहो-
॥ ॥ बहोरुत्तरेपामिमनादीनामिकारस्य लो-
पो भवति । बहो स्थाने भूश्चादेशः । बहोर्भा-
वो भूमा ।

भावेत्तल्लक्षणः ॥ ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं
 भावस्तस्मिन् भावे त त्वयण् इत्येते प्रत्यया
 भवति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । स्वय-
 णौ नपुंसकलिङ्गौ भवतः ब्राह्मणत्वम् । ब्राह्म-
 ण्यम् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभग-
 स्य भावः सौभाग्यम् । विदुषो भावः वैदुष्यम् ।

भा इति । तस्य त्वयण् च ते तया । प्रत्ययस्माच्छब्दप्रवृत्तिरिति
 भावशब्दस्यान्वर्थतामभिप्रेत्याह । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भाव इति । तस्य
 'चतुष्टयी शब्दानां वृत्तिरिति' इति महामाष्यानुमाराः प्रत्ययगुणक्रियाजाति-
 रूपा । केचित्तु प्रत्ययगुणक्रियाजातिरूढयः शब्ददेवव इत्याहुः । ब्राह्मण
 चेत्ययं ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जातिः । समाहारे वा चेत्यवतनिर्देशात्तस्य
 नित्यस्तीत्यमूचनादाह ॥

समाहारे ता च गुणश्च ॥ ॥ त्रयाणां समा-
 हारः त्रेता जनानां समूहो जनता । देवता ।

समाहारे वा चेति । चकारादुक्तसमुच्चयार्थात् । एस्तिनां समूहो हा-
 स्तिकम् । धेनुकमित्यादौ । समूहे क । तस्य च गितो वेति गित्वादादि-
 वृद्धिः । तथा अपूपानां समूहः आपूपिकम् । शाकुलिकमित्यादावन्नवाच-
 केभ्य इक । एव कञ्चिनां समूहः कावचिकम् । केदाराणां समूहः
 केदारिक-केदारवम् । केदार्यमित्यत्र कङ्कण्या । तथा । भिक्षादिभ्यो ऽण् ।
 भिक्षाणां समूहो भिक्षम् । यौवनम् । तथा पाशादिभ्यो यव् । पाशानां
 समूहः पाशया । वाच्या । रज्या । गव्या । रथ्या । वातादूल । वातूल ।
 तथा । खञ्जिनो गोत्ररथेभ्य इतिप्रकृत्येत्यादयः । खलानां समूहः खञ्जिनी
 । गोत्रा । रथरथेत्यादयः प्रयोगतो शेया । स्त्रीत्वादिक लोकात् । गुण-
 श्चेति विशेषार्थाच्चकारात्विशब्दस्यैव गुणः ।

कर्मण्यपि यण् वेक्तव्यः ॥ ॥ ब्राह्मणस्य कर्म
ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राज्यम्-राजन्यम् ।

कर्मण्यपीति । अपिशब्दात्साध्वर्थेऽपि । सामसु साधु सामान्य । क-
र्मण्य । नो वेति शब्दव्यवस्थया टिलोपप्रसंग । नाम्नो नो लोपश्चावित्य-
त्रापि न्हस्वो वेत्यतो वानुरुर्षणाद्व्यवस्थयात्र तदभावः । एवं सभाया
साधु सम्य । समाने तृथे वासो सतीर्थ । सहादेरिति समानस्य स ।
समाने उदरे शयित समानोदर्थ । मोदर्थ । विकल्पेन सादेश । अग्रा-
दिभ्यर्हयेयतो वार्थे । अग्रे भव अग्रीय-अग्रिय-अग्न्य । तथा हि-
कार्ये शरीरादयवायत् । दन्तेभ्यो हित दन्त्यम् । कठ्य । औष्ठ्यमित्या-
दि । शवेन कृत शत्य । इत्यादि प्रयोगानुमारेणोक्तम् । गितो वेति
णित्वव्यवस्था ।

लोहितादेर्डिमन् ॥ ॥ लोहितादेर्भावेऽर्थे इमन्
प्रत्ययो भवति स च डित् । डित्त्वाटिलोप- ।
लोहितिमा । अणोर्भावोऽणिमा । लघोर्भावो
लघिमा । महतो भावो महिमा ।

लोहितादेरिति । भावे चत्वयण इत्यनुवृत्तेऽपि । ततश्च लोहितवा-
लोहितत्व-लोहितमित्याद्यपि ॥

ऋ र इमनि ॥ ॥ ऋकारस्य रेफो भवति इम-
नि परे । प्रथिमा । द्रंढिमा ।

ऋ र इति । वक्तव्यत्वेन मयागानुसीरत्वाद्दसादेर्लोपोरित्येव नेह । ऋ-
जिमा । रुट्णिमा ।

वहोर्भाव इति विग्रहे । वहोर्लोपो-भूश्च-वहो-
॥ ॥ वहोरुत्तरेपाभिमनादीनामिकारस्य लो-
पो भवति । वहो स्थाने भूश्चादेश । वहोर्भा-
वो भूमा ।

भावे-स्तत्त्वयणः ॥ ॥ शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं
 भावस्तस्मिन् भावे त त्व यण् इत्येते प्रत्यया
 भवन्ति । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता । स्वय-
 णो ननु सक्तलिंगो भवनः ब्राह्मणत्वम् । ब्राह्म-
 ण्यम् । सुमनसो भावः सौमनस्यम् । सुभग-
 स्य भावः सौभाग्यम् । विदुषो भावः वेदुष्यम् ।

भात् इति । तश्च तश्च यण् च ते तथा । भवत्यस्माच्छब्दप्रवृत्तिरिति
 भावशब्दस्याप्येवमभिप्रेत्याह । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भात् इति । तच्च
 'चतुष्टयी शब्दानां वृत्तिरिति' इति महाभाष्यानुसागरं द्रव्यगुणक्रियाजावि-
 रूपा । केचित्तु द्रव्यगुणक्रियाजाविरूढस्य शब्दस्यैव इत्याहुः । ब्राह्मण
 वेत्यत्र ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं जाति । समाहारे वा चेत्तद्यथा निर्वेदात्तात्म्य
 नित्यत्वात्त्वमूचनारात् ॥

समाहारे-ता च गुणश्च ॥ ॥ त्रयाणां समा-
 हारः त्रेता जनानां समूहो जनता । देवता ।

समाहारे वा चेति । चनागदनुक्तसमुच्चयार्थः । हस्तिनां समूहो हा-
 स्तिकम् । धेनुवमित्यादौ । समूहे क । तस्य च गितो वेति गित्वादादि-
 वृद्धिः । तथा अपूषानां समूहः आपूषिकम् । शाण्डुकलिकमित्यादावन्तवाच-
 केभ्य इक । अत्र कश्चिनां समूहः कावचिकम् । केदारानां समूहः
 केदारिक-केदारकम् । केदार्यमित्यत्र कङ्कण्या । तथा । भिक्षादिभ्योऽण् ।
 भिक्षाणां समूहो भिक्षम् । यौवनम् । तथा पाशादिभ्यो यत् । पाशानां
 समूहः पाश्या । वात्स्या । खल्या । गन्या । रम्या । वातातूल । वातूल ।
 तथा । स्वादिनां गोत्ररथेभ्य इतिनञश्चेत्यादयः । खलानां समूहः खलिनी ।
 गोत्रा । रथकथेत्यादयः प्रयोगतो ज्ञेया । स्त्रीत्यादिक लीकात् । गुण-
 श्चेति विशेषार्थाच्चकारात्विशब्दस्यैव गुणः ।

कर्मण्यपि-यण्-वक्तव्यः ॥ ॥ ब्राह्मणस्य कर्म

ब्राह्मण्यम् । राज्ञ इदं कर्म राज्यम्-राजन्यम् ।

कर्मण्यपीति । अपिशब्दात्साध्वयेऽपि । सामसु साधु सामान्यः । कर्मण्य । नो वेति शब्दव्यवस्थया टिलोपप्रसंग । नाम्नो नो लोपश्चावित्यपि ऋस्त्रो वेत्यतो वानुकर्षणाद्व्यवस्थयात्र तदभाव । एव सभाया साधु सम्य । समाने र्षिं वामो सतीर्थ्य । सहदेरिति समानस्य स । समाने उदरे शयित समानोदर्थ्य । सोदर्थ्य । विकल्पेन सादेश । अग्रादिभ्यर्दयेययतो वार्थे । अग्रे भव अग्रीय-अग्रिय-अग्न्य । तथा हि-वार्थे शरीरावयवाद्यत् । दन्तेभ्यो हित दन्त्यम् । कठ्य । ओष्ठ्यमित्यादि । शतेन क्रीत शत्य । इत्यादि प्रयोगानुमारेणोक्तम् । गितो वेति गित्वव्यवस्था ।

लोहितादेर्दिमन् ॥ ॥ लोहितादेर्भावेऽर्थे इमन्

प्रत्ययो भवति स च डित् । डित्त्वाट्टिलोपः ।

लोहितिमा । अणोर्भावेऽणिमा । लघोर्भावे

लघिमा । महतो भावो महिमा ।

लोहितादेरिति । भावे तत्त्वयण इत्यनुवृत्तेस्तेऽपि । ततश्च लोहितता-लोहितत्व-लौहित्यमित्याद्यपि ॥

ऋ र इमनि ॥ ॥ ऋकारस्य रेफो भवति इम-

नि परे । प्रथिमा । ऋंढिमा ।

ऋ र इति । वक्तव्यत्वेन प्रयोगानुसीरत्वाद्दसादेर्लघोरित्येव नेह । ऋ-जिमा । रुणिमा ।

बहोर्भाव इति विग्रहे । बहोर्लोपो भूश्च-बहो-

॥ ॥ बहोरुत्तरेषामिमनादीनामिकारस्य लो-

पो भवति । बहो स्थाने भूश्चादेश । बहोर्भा-

वो भूमा ।

बहोरिति । इमनादीनामित्यादिशब्देनेष्टेयमोर्ग्रहणम् । पुनर्वहोरिति
 स्थानिनानेयमर्थम् । अन्यथा इमन्नादीना प्ररुतत्वात्तेयामेव स्यात् । य-
 रपि तेयामिहग्लोपमामध्योन्नममपते । तथापि पूर्वस्य पचम्यन्तत्वेन
 धानपठ्यतस्य पृथगुक्तियुक्तेव । अतएवादे परस्येति परिमापया परलो-
 पमर्कौ सभवदभिप्रायेणेकारस्योक्तिः । ततश्चेथानिलादी इकारस्थापि
 शेषः ।

अस्त्यर्थे मनुः ॥ ॥ नाम्नो मतुप्रत्ययो भव-
 ति अस्यास्मिन्नस्तीत्येतस्मिन्नर्थे । उकारो नु-
 म्बिधानार्थः । त्रितो नुम् । गोमान् । श्रीमा-
 न् । गोमती । श्रीमती । आर्युष्मान् ।

अस्त्यर्थे इति । अस्तेरथोऽस्त्यर्थो विद्यमानार्थस्त्वस्मिन्नाम इति प्रथमा-
 तपरम् । ततश्च प्रथमाताज्जाज्ञोऽस्त्युपाविकान्मतुरित्यर्थः । अस्यास्मिन्वा-
 स्तीत्यर्थे । विशेषस्तु वानुवृत्तेरवमेयः । गौ श्रीश्चास्यास्मिन्वेति विग्रहे
 उकारानुबधित्वात् इति इतीप् । 'भूमनिन्दापशसासु नित्ययोगेऽविज्ञायने
 । सप्तर्षेऽस्तिविवक्षाया भवन्ति मतुबादयः ॥' क्रमेण । ब्राह्मणवान्ग्रामः ।
 उदरिणी कन्या । रूपवान्नटः । क्षीरिणो वृक्षाः । विद्यावान्नरः । दण्डी ।
 अस्त्यर्थोदाहरणं चोक्तम् ।

अइकौ मत्वर्थे ॥ ॥ मत्वर्थे अइकौ प्रत्ययौ
 भवतः । वैजयती पताका अस्य अस्मिन् वा
 वैजयतः । प्रासादः । माया विद्यते अस्यास्मि-
 न्मायिकः ।

अइकाविति । अश्च इकश्च अइकौ सध्यभावोऽभेदेत्यर्थः । एव प्रज्ञा-
 स्यान्तिप्राज्ञः । श्राद्धः । आर्थः । वृत्तिरस्यास्ति वार्त्त इत्यादी गितो वेति
 व्यवस्थया गितम् । चकारादनुक्तसमुच्चयार्थोत्पयोगानुसारेणान्येभ्योऽपि ।
 यथा फलवर्हेस्थेभ्य इनः । फलमभ्यान्तीति फलिनः । बहिणः । रयिनः ।
 तथा बलवाताभ्यामूलः । बलमस्यास्ति मूलः । वातूलः । तथा वाना-

चामाराभ्या कौनरोगे । वातो रोगोऽभ्यास्तीति वातकी । अतीसारकी ।
 तथा कशम्या वमादय । क श वाभ्यास्तीति कच । शच । कभ ।
 शभ । कयु । शयु । कति । शति । कतु । शतु । कन । शत । तथा
 तुदिवलिवदिभ्यो भ । तुन्दिनो विघतेऽस्मिन् तुन्दिभ । बलिभ ।
 वदिभ । कृष्णादिभ्यो वल । पूर्वस्य च दीर्घ । कृपीवल । रजस्वला ।
 दत्तावलाशिखावलौ मज्ञायाम् । अन्यत्र दत्तवान् । शिखावान् । तथा
 मध्वादेर मवुग् । ऊप क्षारमृत्तिका ऽभ्यास्ति ऊपर । शुपिर । मु-
 खर । पुष्कर । मुरकुञ्जेभ्यश्च । कुजो हस्तिहनु सौऽस्यास्ति कुजर ।
 कच्छ कडू सास्यास्तीति कच्छुर । अरय ह्रस्वत्वम् । अर्णमो य
 सलोपश्च । अर्णामि जलान्यास्मिन्नर्ण । केशादिभ्योऽपि प्राशस्त्ये ।
 प्राशस्ता केशा सत्यस्य केशव । तथा काडाढ्योरार । काडीर । आ-
 डीर मेधारथाभ्यामिर । मेविर । गविर । तथा लोमादिभ्य श ।
 लोमश । रोमश । पामादेर्न । पामन । प्राशस्त्यान्यगानि सत्यस्या अ-
 ना । मिध्मादेर्ल । सिध्मल । चडाल । इत्यादयो यथापयोगमूहा ।

मान्तोपधाद्वत्त्विनौ ॥ ॥ मकारातान्मकारो-
 पधादकारांतादकारोपधाच्च वत्त्विनौ प्रत्ययौ
 भवतः अस्त्यर्थे । किवान् । लक्ष्मीवान् । भग-
 वान् । धनी । दंडी । छत्री । दृषद्वती । भूमी ।
 शमी । कामी । तडितादिभ्यश्च । तडित्वान् ।
 विद्युत्वान् । मरुत्वान् ।

मान्तोपधादिति ॥ मश्च अश्च मौ मौ अते उपधाया च यस्येति व्याप्ति-
 करणबहुव्रीहि । वतुप्रत्यय सामान्येन भवति इन्मरययस्त्वकारातादेवेति
 विवेक । दृषद्वानित्यवर्णोपबोधाहरणम् । मतोऽकारानुबधित्वादीप् । सि-
 वान् । लक्ष्मीवानिति मकारात्तमकारोपधयोऽन्दाहरणे णिवो वेत्यतो मडूक-
 मुतिन्यायेन वानुवृत्तेर्व्यस्यया । यवादेर्न । यवमान् । मृमिमान् । इत्यादि ।
 तडितादिभ्य इति । चमारादधिकविज्ञानार्थात्तडितादीना चपाना जवा न ।
 स्तोर्वमर्गे इत्यत्रापि स्कोराद्योश्चेत्यवरसञ्ज्ञाच्चकारानुवृत्तेर्भावधीयपरे यश-
 नित्यादौ निसर्गापसग ।

एतत्किञ्चिद्व्यर्थः परिमाणे वतुः ॥ ॥ यत्तदोष्टे
रात्वं भवति वतौ परे ।

एतत्किञ्चिद्व्यर्थ इति । एभ्यः परिमाणेऽर्थे वतुप्रत्ययो वक्तव्यः । मान्त्रोप-
धादित्यनेनैव सिद्धे परिमाणार्थे वचनम् ॥

किम्-किञ्च ॥ किम्शब्दस्य किरादेशो भ-
वति वतौ परे । चकारात्प्रत्ययस्य वकारस्य
यकारो भवति । कियान् । आइथैतदो वा ॥ ॥
वतुप्रत्यये परे एतत्शब्दस्य आ इश् इत्येता-
वादेशौ भवतः । गुरुशिञ्चेति शित्त्वात्कृत्स्न-
स्य । आइति गुरुस्तथापि चकारादतस्यैव
टेराकारादेशो भवति न कृत्स्नस्य । यस्मिन्पक्षे
इशादेशस्तस्मिन्पक्षे प्रत्ययस्य वकारस्य य-
कारादेशो भवति । एतावान् इयान् । तुंदा-
देरिलः ॥ ॥ तुंदादेरिलप्रत्ययो भवति अस्त्यर्थे ।
तुंदमस्यास्तीति तुंदिलः । औन्नत्ये दंतादुर ॥
॥ उन्नता दंता यस्य न दंतुरः । श्रद्धादेर्लुः ॥ ॥
श्रद्धादेर्गणालुप्रत्ययो भवति । श्रद्धास्यास्तीति
श्रद्धालुः । दयालुः । कृपालुः ।

किम् इति । किम् किरादेशो वक्तव्यः । चकारादतोर्वस्य आदेशश्चे-
त्यर्थः । यत्किं वा परिमाणमस्येति विमर्शे इत्यानित्यञ्च चकाराच्च ॥

अरुमायामेधास्त्रभ्योऽस्त्यर्थे विन्वक्तव्यः ॥

॥ तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । मायावी । मेधा-
वी । स्रग्वी ।

अस्मायेति । अस्मायेत्यत्रास. प्रत्ययान्तप्रत्ययग्रहणेन तदतन्म्येति
अप्रत्ययादान्मायादश्चेत्यर्थः ॥

वाचो मिनिः ॥ ॥ वाग्मी । आलाटौ कु-
त्सितभापिणि ॥ वाचाल. वाचाटः । ईषद-
समाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ॥ ईषदपरिसमाप्तः
सर्वज्ञः सर्वज्ञकल्पः । पटुदेश्यः । कविदेशीयः ।
प्रशंसायां रूप. ॥ ॥ प्रशस्तो वैयाकरणो वै-
याकरणरूपः । भूतपूर्वं चरद् ॥ ॥ दृष्टचर. ।
दृष्टचरी ।

वाच इति वाक्शब्दादस्त्यर्थे मिनिप्रत्ययो वक्तव्य । मिनेर्गोकार-
णमादित्वव्यावृत्त्यर्थः । अथवा वाचो गु मिनिरिति चउदे वाचो मिनि-
प्रत्यय वाचश्च गकारोऽतादेशश्चेति वक्तव्य । एव च वाच इत्यस्यो-
पलक्षणाद्गोभीयादावपि । आलाटाविति । कुत्सितमनन्वित भापितु शील-
मस्य कुत्सितभापी तस्मिन्स्तद्विवातवान्ये विवक्षित इत्यर्थः । ईषदपरिस-
माप्ति किञ्चिन्न्यूनत्वम् । प्रशमा प्राशस्त्य स्तुतिरिति यावत् । पूर्वं भव
प्राशो ज्ञात इति यावत् । टकारस्येवार्थत्वात्तु दृष्टचरी ॥

प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु मयद् ॥ ॥ अन्नं
प्रचुरं यस्मिन्स' अन्नमयो यज्ञ । मृणमयो
घटः । स्त्रीमयो जालमः । अमृतमयश्चन्द्रः ।

प्राचुर्येति । प्राचुर्यं च विकारश्च प्राधान्यादिश्च ते तथा तेषु वाच्येषु
मयद् प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रचुरस्य भाव प्राचुर्यं बाहुन्यमित्यर्थः ।
अन्नप्रचुरोऽन्नमय । मृदो विकार मृणमय । स्त्रीप्रधानो जालोऽमयी-
क्ष्यकारी । आदिशब्दात्तादृष्येऽपि । तदेनाह । अमृतमयश्चन्द्र इति अ-
मृतरूप इत्यर्थः । एवमादिशब्दादेव । गो पुरीषे मयद् । गोमयम् ।
मयदष्टित्वादन्नमयी स्थालीत्यादावीप् ॥

तदधीने वेद सन्त्यत्राण्वक्तव्यः ॥ ॥ व्याकरणम-
धीते वेद वा वैयाकरणं । शोभनोऽश्वः स्व-
श्वः । त वेदेति सौवज्व । नान्निध्वोर्युङ् च ॥
॥ सधिजौ ध्वौ संधिध्वौ । तयोः संधिध्वो-
यकारवकारयोः संधिध्विनः स्वरस्थः वृद्धिर्न भ-
वति किंतु तयोर्युङागमो भवति । इद् उद्
इत्येतावागमौ भवतः । नर्णनिष्ठेण कृत्वा
यकारात्पूर्वभिकारः । वकारात्पूर्वगुकारः । स्व-
रहीनः परेण संयोज्यं । अदित्वस्त्वः जिणति
च वृद्धिः । वैयाकरणः । सौवज्वः ।

वदिति । अरीने पठति तद्वेद जानाति वा इत्यर्थे अण् वक्तव्य इत्यर्थे ।
व्याकरणाश्वशब्दाभ्यामागे गित्वात् वृद्धिपाप्मापवादमाह । न सन्निध्वोरिति ।
सधे सवविनी ध्वौ संधिध्वौ संधिध्वः जन्यजनकभाव एवेति विग्रह
व्याचष्टे । सधिजौ ग्वावित्यादि । इश्च उश्च ङकारो द्वद्वात्तत्वाद्गुणभ्या-
मवेति । अन पवेद् उद् इत्येतावागमौ भवत इति । तौ च सधि-
ध्वोरेव यथासंख्येन । ततश्च व्याकरणेत्यत्र वकारस्य संधिजत्वाद्यका-
रवकारयोर्निष्ठेण कृत्वा संधिजाद्यकारात्पूर्वभिकारः । एव सकारवकारयो-
र्निष्ठेण कृत्वा वकारात्पूर्वगुकार इत्यर्थे । निष्ठेपक्षः बालबोधार्थं तयो-
रुक्तः । इकारोकारयोश्च यकारवकारजनकत्वाभावादादिनृद्धिर्भवत्येवमि-
त्युक्तेनृद्धिनिषय एव तद्वाच्यं वृश्चि इत्यादौ । नो वेत्यतो वानुव्रजे-
र्व्यवस्थया स्वः त्वागव व्यगव्यवहारस्वगव्यायामप्रभृतीनां निषेधयुटी ।
द्वारादीनां च संधिजत्वाभावोऽपि निषेधयुटी । शौवारिकः । सीरस्तिकः ।
भेयग्रोधः । वैयामक्रिम्यादि ॥

इतो-जातार्थः ॥ ॥ लज्जितः पण्डितः । तृ-
पितः । तत्तमेयस्त्रिष्ठाः प्रकर्षे ॥ ॥ अतिशये-
ऽर्थे तर तम ईयसु इष्ट इत्येते प्रत्यया भव-

ति । अतिशयेन कृष्णः कृष्णतरः । अतिश-
येन शुक्लः शुक्लतमः । ईयस्त्रिष्टो-डिताविति
वक्तव्यो ॥ ॥ उकारो नुमविधानार्थः । न्स-
म्भहत इति दीर्घः । अतिशयेन लघुः लघीया-
न् । अतिशयेन पापः पापिष्ठः—पापीयान् ।
पापीयसी । लघिष्ठः—लघीयसी ।

इत इति ॥ अस्य जातमित्यर्थः इतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । छम्भा
जाताऽस्य लम्भित । एव वारकित नम । पछविंशो वृक्ष इत्यादि ज्ञेय-
म् । वरतमे । वरश्च तमश्च ईयमुश्च ईष्टश्च ते तथा । मरुषोऽविशय ।
अतिशयेन कृष्णः । गितो वेत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्यया । याचकतर —याच
कतम इत्यादी वरतमावेव, नेयन्विष्टौ ॥

गुर्वादेरिष्टेमनीयस्सु गरादिष्टिलोपश्च ॥ ॥ गुरु
प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल वृद्ध दीर्घः प्रशस्य
वाढ गुबन् अल्प स्थूल दूर अंतिकानां क्रमेण
गर प्र स्थ स्फ वर वहि ज्या द्राघ श्रसाध यव
कन स्थव दव नेद एते आदेशा भवति । अ-
तिशयेन गुरु गरीयान्-गरिष्ठ । गुरोर्भावो ग-
रिमा । अतिशयेन प्रियः प्रेयान्-प्रेष्ठ—प्रेमा ।
अतिशयेन स्थिर स्थेयान्-स्थेष्ठ । अतिशयेन
स्फिर स्फेयान् । अतिशयेन उरु वरीयान् ।
अतिशयेन बहुलः बंहीयान् । अतिशयेन वृ-
द्धः । ईलोपो ज्याशब्दादीयसः ॥ ॥ वृद्धस्य
ज्या । ज्यायान्-ज्येष्ठः । अतिशयेन दीर्घः द्रा-

धीयान् द्राधिष्ठ-द्राधीयसी-द्राधिमा । प्रशस्थस्य
 आदेशः । इष्ठस्येकारस्य यिर्भवति । अतिशये-
 न प्रशस्य' श्रेयान्-श्रेष्ठ' । ईयस ईलोपः ॥ ॥
 अतिशयेन बहुर्भूयान्-भूयिष्ठः-भूयसी । दूरस्य
 द्वादेशः ॥ ॥ दविष्ठ. दवीयान्-दवीयसी ।
 क्षिप्रशब्दस्य क्षेपादेशः । क्षेपिष्ठ-क्षेपीयान् ॥
 क्षुद्रशब्दस्य क्षोदादेशः । क्षोदीयान् । वर्हारि-
 ष्ठेयिं ॥ ॥ बहोरुत्तरस्येष्टप्रत्ययस्येकारस्य यि-
 र्भवति । बहो. स्थाने भूश्वादेशः । भूमा । कि
 मोऽव्ययादाख्याताच्च तरतमयोराम्बक्तव्यः ॥ ॥
 कुतस्तरां । परमाणवः । कुनस्तेवामारम्भक-
 त्वम् । उच्चैस्तरा गायति । पठतितमाम् । प-
 चतितमाम् । अव्ययसर्वेनास्त्रामकच्चाकृतेः ॥
 ॥ उच्चकै. । यक । सक. । सर्वकः ।

गुवादेरिति । अतिशयेन प्रिय प्रेष्ठ । प्रियस्य भावः प्रेमा । प्रियस्य
 प्रादेशः । स्थलस्य स्थवादेशः । अतिशयेन स्थिर । स्तेयान्-स्तेष्ठ-स्तेमा ।
 स्फुर स्फेष्ठ-स्फेयान् । उरु वरिष्ठ-वरीयान्-वरिमा । बहुल बहिष्ठ-
 बहीयान् बहिमा । वृद्ध वरिष्ठ-वर्षीयान् । वृष ऋषिष्ठ-ऋषीयान् । वृ-
 न्दारक वृदिष्ठ-वृदीयान् । दूर दविष्ठ-दवीयान् । युवा यविष्ठ-यवी-
 यान् । न्हस्व न्हसिष्ठ-न्हमीयान् न्हमिमा । तिम क्षेयान् क्षेपिष्ठ-क्षेपी-
 यान्-क्षेपिमा । क्षुद्र क्षोदिष्ठ-क्षोदीयान् क्षोदिमा । अन्तिक नेदीयान्-
 नेदिष्ठ । चाल सार्वायान् माविष्ठ । युवान्पथो कन् वा । कनिष्ठ-क-
 नीयान् । इत्यादयो यवापयोग ज्ञेयाः । ईलोप इति । प्रशस्यवृद्धयोग्यो
 देशः तस्मान्ज्याशब्दादीयस ईकारस्य लोपो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रशस्यस्य
 न्यादेशः । बहोरिति । बहोर्लोपो भूश्च बहोरिति इष्टेकारलोपे

शे पदादेशन्यायेन एकदेशविकृतन्यायेन च बहोरिति इष्टप्रत्यये परे बहु-
शब्दात् यिप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । अथवा इष्टस्य इति साकेतिक प्र-
थमात् । ततश्च बहुशब्दात्परो य इष्टेकार स यिर्भवति । यद्वा इष्टे इति
स्थानसप्तम्यापि आदेशो प्राप्ते आदे परस्येति परिभाषया इकारस्य यिआ-
देशः । केचित्तु बहुशब्दात्परे इष्टप्रत्यये य ईकार सकारयुक्तो वक्तव्य
इत्याहुः । किमोऽव्ययादिति । एभ्य परयोस्तरतमयोरित्यर्थः । वक्तव्य-
त्वाद्भव्यप्रकर्ष एव । नेह । उच्चैस्तरस्तरु । एषा सद्भावे प्रमाणाभावात्तवा
रभकत्वेनाभिमतता परमाणवोऽतिशयेन कुत । एव परमाणूनामसत्त्वात्तेषां
प्रतिष्याद्विचतुष्टयारभकत्वमप्यतिशयेन कुत इत्यर्थः ॥

परिमाणे दध्नादयः ॥ ॥ परिमाणेऽर्थे दध्नाद् द्व-
यसद् मात्रद् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । जानु-
दधम् । जलं । शिरोद्वयसम् । पुरुषमात्रम् ।
द्वयोर्वहूना चैकस्य निर्द्धारणे किमादिभ्यो ड-
तरडतमौ वक्तव्यौ ॥ ॥ कतरो भवतो, काण्व,
। कतमो भवतां तात्रिक, । भवतोर्यतरस्ताकिं-
कस्ततर उदृण्हातु ॥

परिमाण इति । दध्नादयममात्रादयः । तत्र दध्नादयसावूर्ध्वं मां मात्र-
स्त्वविशेषेण आदिशब्दात्पुरुषहस्तिभ्यामेतेऽण्च । पुरुष प्रमाणमस्य पौ-
रुषम् । नो वेति वाशब्दव्यवस्थया टिलोपाभावे । हस्ती प्रमाणमस्य हा-
स्तिनम् । पक्षे पुरुषमात्रमित्यादि । द्वयोर्वह्वे एकस्य निर्द्धारणे कियमाणे
किमादिभ्यः कियत्तद्व्यो डतर । एव बहूना मव्ये निर्द्धारणे डतम इत्य-
र्थः । काण्व, । काण्वशास्त्रीय । तात्रिक । शास्त्रज्ञ । तर्क कुशलस्ता-
त्रिक । उदृण्हातु । स्वमिद्धातात्रलवेन प्रथममुपन्यस्यत्वित्यर्थः ॥

संख्येयविशेषावधारणे द्वित्रिभ्यां तृतीयः ॥ ॥

द्वयोः संख्यापूरकः द्वितीयः । त्रयाणां संख्या-

पूरकः तृतीयः । त्रैः संप्रसारणम् ॥ पट्चतुरो-
स्थद् ॥ ॥ पष्ठः । चतुर्थः ।

सरुयेयविशेषेति । सरयानुमहं सरयेय । तस्य विशेष तत्पूरकस्व-
स्यावधारण इत्यर्थः । द्वयोः सरुययोः पूरकः । संप्रसारणः । सत्वरस्य रे-
फस्य ऋकारः । पट्चतुरोरिति । पट्चतुरशब्दाभ्यां सरुयेयविशेषावधा-
रणे थद् प्रत्ययो वक्तव्यः । पण्णा चतुर्णां मरुयापूरण इति विग्रहे प-
स्य पत्वमारयावादी उत्वनिषेधार्थमित्यत्रापि पविधानसामर्थ्यात्पोड इति
उत्वामसगः । लोर्विसर्ग इत्यत्र ऋसो वेत्यतो मण्डकलुत्विन्यायेन वानु-
वृत्तेर्च्यस्थया विसर्गाप्रसगः ॥

पचादेर्मद् ॥ ॥ पंचमः । सप्तमः । अष्टमः ।
नवमः । विंशत्यादेर्वा तमद् ॥ ॥ विंशतितमः
। विंशतिः । विंशतोस्तिलोपो डिति ॥ ॥ विं-
श । त्रिंशत्तमः । शतादेर्नित्यम् ॥ ॥ श-
ततमः । एकादशादेर्डद् ॥ ॥ एकादशः । द्वि-
त्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टा ॥ द्वादशः । त्रयोदशः ।
अष्टादशः । कतिकतिपयाभ्यां थ ॥ ॥ क-
तिथः कतिपयथः । सरुयायाः प्रकारे धा ॥ ॥
द्विप्रकारं द्विवा । चतुर्धा ।

पचादेरिति । सरुयेयविशेषावधारणे इति सर्वत्रानुवर्तते । पचादेर्दशप-
यैतान्मप्रत्ययः । सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः । एकादशादेरिति नि-
पातनादेकशब्दस्य दशशब्दे परे आत्वः । एवं द्वादशेत्यादौ । द्वित्र्यष्टानां
समाये सहदे मादिरिति । द्वात्रयोष्टा । आशतादनशीते स्युः । द्वाविं-
शः । त्रयोविंशः । द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशः । चत्वारिंशरादौ वा । द्विचत्वारिं-
शत् । द्वाचत्वारिंशदित्यादि । यद्यप्येकादश इत्यादौ डित्वे निनामि नो

वि मिश्रः समवति तथापि विश इत्यादी यम्य लोपे ऋनेऽलोपार्थं डि-
वर्गमिति सध्येयम् । विश इत्यत्र याश दालोकाद्वा तिलोपेडित्वादलोपः ।

गुणोऽण्च ॥ ॥ द्वेधा । त्रेधा । णित्त्वावृद्धिः ।

यस्य लोपः ॥ अतोऽम् ॥ द्वेधम् । त्रेधम् ॥

क्रियाया आवृत्तौ कृत्वस् ॥ ॥ पंचकृत्वः । स-

प्तकृत्वः । द्वित्रिभ्या सुः । द्विः । त्रिःउक्तम् ।

बद्हादेः शम् ॥ ॥ बहुशः । शतशः ॥

गुणोऽण् चेति । धाप्रत्यये परे गुणो भवति । गुणप्रविसामर्थ्याच्चका-
द्वा गुणाभावपक्षे धाप्रत्ययात्तादण् चकारो विकल्पार्थः । क्रियाया आवृ-
त्तौ क्रियाभ्यामृत्तिगणने मत्स्यावाचकात्कृत्वस्त्वक्तव्य इत्यर्थः । पंचवारा-
वृत्ति पंचकृत्वः । द्वित्रिभ्या सुरित्यत्रापि क्रियावृत्तामित्येव । बद्हादेरि-
ति । बद्हादे कारकादित्यर्थेस्तेन बहूना स्नामीत्यादौ न । अत्रापि क्रि-
याभ्यामृत्तिगणन एव । भूरिश । गणश । स्तोकश । अण्पश । अने-
का इत्यादि ॥

तयायडौ संख्यायां ॥ ॥ द्वितयं । त्रितयं । द्व-

यं । त्रयं । शेषा निपात्याः कत्यादयः ॥ ॥ का

संख्या येषां ते कति ॥ ॥

॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

तयायडाविति । तयश्च अयद् च तौ संख्याया अवयवत्वविवक्षाया
प्रसक्त इत्यर्थः । द्वावयवौ त्रयो वावयवा इति विग्रहः । द्वितयी । त्रि-
तयीत्यत्र नदादित्वादीप् । द्वयी । त्रयीत्यत्रायट्ठित्वाप्रमित इतीप् । केचि-
न्तु तयायडौ इति पठित्वा डित्वादिलोपे नदादित्वादेवेष इत्याहुः । तदस-
त् । यस्य लोप इत्येव सिद्धे डित्ववैयर्थ्येप्रसगात् । तद्धितप्रत्ययानामन-
तत्वात्कात्स्न्येनाभिधातुमशक्यत्वादानुक्तनिष्पत्त्यर्थमाह । शेषा इति । नि-
पातात्सावो निपात्याः । किं मर्यादामिश्रे ऽपि । का मर्यादा न-

वि । एव यति । तति इत्यादि प्रयोगादूहम् ॥ ॥ इति श्रीभट्टव
वविरचिते सारस्वतप्रसादे तद्वितप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥ इतिपू
समाप्तम् ॥ श्री ॥

वि । एव यति । तर्हि इत्यादि प्रयोगादृतम् ॥ ॥ इति श्रीभट्टवासुदे-
वविरचिते सारस्वतप्रसादे तद्वितप्रक्रिया समाप्ता ॥ ॥ इतिपूर्वार्धम्
समाप्तम् ॥ श्री ॥

